

DZIEWIĘTNASTOWIECZNY TEATR MIEJSKI W KALISZU
Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium

Makary Górzyński

DZIEWIĘTNASTOWIECZNY
TEATR
MIEJSKI
W KALISZU

Architektura
i polityki kulturowe
na peryferiach imperium

KALISZ 2017
KALISKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

RECENZENCI
prof. Lechosław Lameński
prof. Krzysztof Walczak

KONSULTACJA HISTORYCZNA
prof. Stanisław Wiech

REDAKCJA
Krzysztof Walczak

ASYSTA REDAKCYJNA (NA ETAPIE AUTORSKIM)
Halszka Brzóśka

REDAKCJA TECHNICZNA I PROJEKT OKŁADKI
Lidia Łyszczak

PRZYGOTOWANIE ILUSTRACJI DO DRUKU
Makary Górzyński, Jerzy Wasilkowski

KOREKTA
Henryka Karolewska

KSIĄŻKA UKAZUJE SIĘ PRZY WSPARCIU FINANSOWYM SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO MIASTA KALISZA

*Sto dziewięćdziesiąte piąte wydawnictwo
Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*

© by Makary Górzyński & Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

ISBN 978-83-62689-53-8

Kalisz 2017
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
ul. Bankowa 9, 62-800 Kalisz
ktpn.kalisz@wp.pl
www.ktpn.kalisz.pl

Druk i oprawa
Dangraf Kalisz

Spis treści

PODZIĘKOWANIA	9
I. PROBLEMATYKA BADAWCZA, TEMAT, CELE I METODY OPRACOWANIA . .	11
1. Wprowadzenie. Temat i cele opracowania	11
2. Przegląd dotychczasowych badań nad drugim gmachem teatru miejskiego . . .	16
3. Główne pojęcia i zagadnienia metodologiczne	19
4. Podstawy i problemy źródłowe	26
II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU	29
1. Siedziby sceny kaliskiej do końca xix stulecia: wprowadzenie	29
2. Teatr i nowe miasto: dyskusje po utworzeniu drugiej guberni kaliskiej na przełomie lat 1866-1867	33
3. Niezrealizowane projekty budowy teatru w latach osiemdziesiątych	41
4. Dyskusja o nowym budynku teatru w latach dziewięćdziesiątych na tle problemów modernizacji miasta	47
5. Projekt realizacyjny i historia budowy teatru w latach 1895-1900	58
III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH	68
1. Podstawy źródłowe opisu rekonstrukcyjnego	68
2. Od projektu wstępnego do realizacyjnego; zmiany w trakcie budowy	69
3. Rekonstrukcja struktury funkcjonalnej i kompozycji architektonicznej nowego teatru	77
4. Projektant, budowniczowie i wykonawcy	81
5. Architektura „w stylu odrodzenia”. Teatr kaliski wobec praktyki architektury teatralnej w europie przełomu xix-xx stulecia	87
IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM	100
1. Otwarcie gmachu teatru w 1900 roku: architektura i miejska inscenizacja władzy imperium	100
2. „Zapomniano tylko o potrzebie publiczności niezamożnej”	116
3. „Pałac wróżek”: zmysłowość teatralnej przestrzeni	120
4. Pierwsze lata funkcjonowania teatru i rozbudowa (1901-1902): miejska „kultura atrakcji”	126
5. Teatr i rewolucje	129
6. Gmach teatru miejskiego w zmieniającym się Kaliszu	135

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA	146
ANEKS	153
BIBLIOGRAFIA	176
Archiwalia i zbiory	176
Roczniki prasy i czasopism	178
Źródła drukowane, wspomnienia	178
Słowniki tematyczne, bibliografie, publikacje katalogowe	180
Opracowania	180
Strony internetowe, repozytoria i publikacje w internecie (dostęp VIII 2016)	188
STRESZCZENIE	189
SUMMARY	191
PE3IOME	193
REPRODUKCJE	195
SPIS REPRODUKCJI	295

Książka ta dedykowana jest pamięci
Władysława Kościelniaka
(1916-2015)

PODZIĘKOWANIA

Za zainteresowanie projektem i zachętę do napisania tej książki chciałbym podziękować Krzysztofowi Walczakowi, Prezesowi Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Niniejsze opracowanie jest częścią i jednym z efektów projektu doktorskiego „Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX/XX wieku”, który mam przyjemność realizować pod kierunkiem i przy serdecznym wsparciu Barbary Arciszewskiej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. Pracę naukową w Kaliszu zaczynałem od spotkania z nieodżałowanym Władysławem Kościelniakiem, nestorem kaliskiego środowiska artystycznego i kulturalnego, a także zasłużonym badaczem dziejów miasta. Jemu zawdzięczam inspirację w początkowym okresie badań nad Kaliszem.

Jestem wdzięczny kaliskiemu środowisku naukowemu za możliwość owocnej współpracy i dyskusowania różnorodnych problemów i zagadnień historycznych. Historyk badający dawny Kalisz może też liczyć na świetną publiczność spotkań popularnonaukowych i za to również warto podziękować. Mam nadzieję, że wiele z przemyśleń, jakie powstały podczas naszych spotkań znalazło odzwierciedlenie także i w tej książce. Za uważną lekturę i cenne wskazówki podziękowania kieruję do Recenzentów – Lechosława Lameńskiego i Krzysztofa Walczaka jako także i jej redaktora. Wyrazy wdzięczności przekazuję również konsultującym pracę

w całości lub we fragmentach: Barbarze Arciszewskiej, Iwonie Barańskiej, Justynie Danik, Piotrowi Kibortowi, Annie Tabace, Łukaszowi Traczykowi i szczególnie Stanisławowi Wiechowi. Za pomoc techniczną, redakcyjną i ważne uwagi przy pisaniu części rozdziałów jestem wdzięczny Halszce Brzósce. Michałowi Rabendzie i Justynie Danik pragnę podziękować oddzielnie za kapitalną pracę nad tłumaczeniami rosyjskich archiwaliów, a Hubertowi Bilewiczowi, Swietłanie Lewoszko i Wiktorii Knorr za pomoc w dostępie do nich. Wszystkim, którzy bezpośrednio lub pośrednio mieli swój udział w powstaniu tej książki serdecznie dziękuję.

I. PROBLEMATYKA BADAWCZA, TEMAT, CELE I METODY OPRACOWANIA

1. WPROWADZENIE. TEMAT I CELE OPRACOWANIA

Książka ta, stanowiąc kontynuację i dopełnienie pracy o gmachu dziewiętnastowiecznego ratusza kaliskiego, zaczyna się metaforycznie: w miejscu i realiach, w których zakończyłem narrację o spalonym w sierpniu 1914 roku gmachu kaliskiego magistratu na Głównym Rynku. W wielkim pożarze śródmieścia, wskutek celowych podpaleń i ostrzału artyleryjskiego prowadzonego przez wojska II Rzeszy Niemieckiej po grabieży miasta, w dniach 7-22 sierpnia spłonęło kilkaset kamienic i kilka budynków publicznych. W „Katastrofie kaliskiej” życie straciło ponad sto osób, a sześćdziesiąt tysięcy mieszkańców miasta wyludniło się niemal z dnia na dzień.

Spaleniu uległy także dwie największe budowle wzniesione przez władze w końcu dziewiętnastego wieku: ratusz i teatr. Oba te projekty inwestycyjne grały swego czasu kluczową rolę w toczących się nad Prośną dyskusjach o przyszłości grodu i ekonomicznych oraz kulturowych aspiracjach jego wieloetnicznej populacji oraz polskich i rosyjskich władz. Dyskutowane przez lata, projektowane w międzynarodowym stylu „nowożytnego Odrodzenia” przez podległych rosyjskim gubernatorom architektów i wreszcie budowane kosztem wielu tysięcy rubli, obie budowle stały się jednymi z atrakcyjnych symboli miasta. Pełniły kluczowe funkcje dominant przestrzennych, ważnych obiektów publicznych łączących meandry polityk lokalnych, imperialnych, nacjonalistycznych, ale też stawały się przestrzennymi narzędziami kształtowania i rozumienia kultury, funkcjonującej w społecznych dyskursach między elitaryzmem, dydaktyzmem

i rozrywką. Reprodukowane na setkach pocztówek, fotografii i druków okolicznościowych, ratusz i teatr były też częścią ikonosfery gubernialnego Kalisza. Kalisza, który na początku dwudziestego wieku stał się szybko rosnącym ośrodkiem przemysłowym przy międzynarodowej linii kolejowej, nadgranicznym, najdalej na zachód wysuniętym ośrodkiem Cesarstwa Rosyjskiego, a jednocześnie pozostającym w centrum ziem polskich pod zaborem. Po otwarciu kolei Warszawa-Łódź-Kalisz (1902) i jej połączeniu z kolejami niemieckimi (1906) miasto gwałtownie się przekształcało, zarówno na płaszczyźnie demograficznej, społecznej, przestrzennej, architektonicznej. Jeśli w 1900 roku, w którym otwierano nowy teatr miejski, Kalisz liczył nieco ponad 20 000 mieszkańców, w momencie wybuchu Wielkiej Wojny było to już około 65 000 ludzi, żyjących w rozszerzonych od 1906 roku granicach „Wielkiego Kalisza”. Rok 1914 przeciął i niespodziewanie przerwał ten moment wzrostu, a wypadki wojenne spowodowały ogromne spustoszenia materialne i głęboką rewolucję społeczną. Pod okupacją niemiecką przystąpiono do projektowania odbudowy i przebudowy miasta, już z myślą o zupełnie innych realiach geopolitycznych. Pociągało to za sobą radykalne przekształcenia przestrzeni Kalisza i decyzje o odbudowie lub ostatecznym doburzeniu tego, co wyłoniło się, gdy opadły dymy pożarów.

Latem 1918 roku na łamach „Gazety Kaliskiej” redaktorzy wspominali wydarzenia sprzed osiemnastu lat: lipcowe dni 1900 roku, kiedy rosyjski gubernator Kalisza, Michał Piotrowicz Daragan, wraz z generałem-gubernatorem warszawskim księciem Aleksandrem Bagrationem Imeretyńskim brali udział w uroczystościach poświęcenia monumentu cara Aleksandra II i otwarcia nowego teatru miejskiego¹. Połączenie tych okazji nie było przypadkowe, gdyż obie inwestycje stanowiły ważne narzędzia polityki, jaką starał się prowadzić nad Prosną Daragan. Ale też huczne otwarcie siedziby kaliskiej sceny było świetną okazją do kilkudniowego święta dla miejscowych elit, inteligencji, klasy średniej. Gdy publiczność zwiedzała „pałac sztuki”, w prasie roztaczano wizję przyszłego rozwoju miasta, wystawnie zaprojektowany budynek traktując jako symbol aspiracji i bliskiej, jak się wydawało, wielkomiejskości Kalisza, który z racji nadgranicznego położenia lokalne elity starały się kształtować jako miasto „europejskie”, poszukując wielkomiejskiej tożsamości. Był to też moment konsumpcji architektury:

¹ *Pomnik i teatr*, „Gazeta Kaliska” 1918, nr 78, s. 2.

Wśród drzew niebotycznych zieleni, w czystych wodach Prosnę przegląda się biały pałac wrózek. Zachwycony przechodzień zatapia chciwie spojrzenie w tej istnej bombonierze, przeczuwając już myślą smak słodczy, których zakosztuje z chwilą otwarcia tej delikatnej zasłonki z koronek, zdobiących żelazne podwoje. W pięknym parku kaliskim wybudowano przybytek dla Melpomeny tak pod każdym względem bez zarzutu, że stworzono prawdziwą świątynię sztuki (...) ².

Ten prasowy cytat z momentu otwarcia teatru, choć wydaje się zbudowany z kulturowych klisz, to jednak przyciąga swą poetyką ³. Sądzę, że lokują się w nim zagadnienia odsłaniające różnorodność kulturowych ról instytucji nowego teatru. Ale także, poprzez swoje nacechowanie emocjonalne, tekst ten sugeruje wielopoziomowość doznań architektury.

Oba przywołane w 1918 roku w prasie obiekty, położone przy reprezentacyjnej Alei Józefiny, projektował Józef Chrzanowski, kaliski inżynier gubernialny w latach 1875-1902. Szczególnie budowa teatru była dlań ważnym przedsięwzięciem, nad którym nadzór sprawował osobiście w latach 1896-1900, kierując zespołem firm budowlanych i podwykonawców. Chrzanowski uczestniczył w uroczystościach lipcowych jako urzędnik państwowy i generalny projektant, a w kilka tygodni później świętował jubileusz dwudziestopięciolecia pracy w Kaliszu. Nowozbudowany teatr był, obok ukończonej dwa lata później Szkoły Realnej, jego ostatnią tak dużą inwestycją nad Prosną. Przypominając osiemnaście lat później te wydarzenia i atmosferę – we wspomnieniach wielu mieszkańców Kalisza cieszących się z nowoczesnego teatru niewątpliwie świąteczną – redaktorzy „Gazety...” mieli na uwadze przede wszystkim współczesność. Spalony budynek teatru miał niebawem przejść głęboką metamorfozę wedle projektów Czesława Przybylskiego. Po inwentaryzacji zniszczeń szykowano się do rozbiórki wszystkiego, co mimo pożaru w świetnie zachowanych murach nie pasowało do wizji architektonicznej, tworzonej dla miasta w nowym państwie – II Rzeczypospolitej. W lipcu 1918 roku pomnik cara panującego w nieistniejącym już imperium zaczynano zaś właśnie rozbierać.

² L. Z. Rawicz, *Co pisać o teatrze naszym we Lwowie* (przedruk z „Gazety sportowej”), „Gazeta Kaliska” 1900, nr 231, s. 102.

³ Odwoływałem się do niego już dwukrotnie w innych opracowaniach: por. M. Górzyski, *Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisza końca dziewiętnastego wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Nauk” 12, red. I. Barańska, *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, Kalisz 2011, s. 76-96, tu s. 95; oraz idem, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz 2014, s. 126.

„Nie długo zatem będzie można powiedzieć za poetą greckim, że po tych dwóch tworach ówczesnego budowniczego kaliskiego Chrzanowskiego pozostanie <nec locus ubi Troia fuit>”⁴. I rzeczywiście. Po kilku latach ukończony w stanie surowym gmach odbudowanego teatru nie przypominał w niczym swego poprzednika, podobnie zresztą jak i rosnące na wyspie staromiejskiej mury nowych kamienic i budynków publicznych – w tym kolejnego ratusza – zrywały celowo z tradycjami architektury przełomu XIX-XX wieku. Redaktorzy „Gazety...” mieli jednak nadal sentyment do tamtych lat, tłumacząc w cytowanej notatce Daragana – który w Kaliszu cieszył się niegdyś znaczącą sympatią – że o ile teatr był jego inicjatywą, o tyle pomnik „reformatora” został na nim „wymuszony” przez carskich czynowników. Nie wydaje się jednak, aby taka wersja wydarzeń była prawdą, a obrona dawnego „dobrego gubernatora” nie była przypadkowa. Tak czy inaczej był to już czas przeszły, a z dawnych związków politycznych z rosyjską administracją trzeba się było teraz tłumaczyć, jak pokazywał przykład znaczącego polityka i wydawcy „Gazety Kaliskiej” Józefa Radwana (1858-1936)⁵. Kontury niedawnej rzeczywistości politycznej, przysłonięte tragediami wojennych lat, zaczęły się coraz bardziej zamazywać, lub były zamazywane.

Stojąc dziś przed siedzibą kaliskiej sceny dramatycznej, choć znajdującą się w tym samym pięknym położeniu urbanistycznym co dawniej, nie sposób się domyślić, że kryje ona w sobie mury z końca dziewiętnastego stulecia. Równie trudno ten ślad odnaleźć we wnętrzach z lat trzydziestych zeszłego wieku, choć w układzie widowni i sceny jest to nadal ten sam budynek, co w 1900 roku. Poprzedni gmach, choć mógł zostać szybko odbudowany, został ‘wchłonięty’ przez nową, powiększoną strukturę. W zawierusze wojennej zniknęli niemal wszyscy jego twórcy, rozproszeniu lub zagładzie uległy też dokumenty, plany, a pod późniejszymi wizjami historii i polityki zatarta się niuanse historyczne.

Z lektury krótkiego artykułu z 1918 roku zrodziła się myśl napisania tej książki. Z zastanowienia, zawężonego do jednego, ale znaczącego budynku symbolicznego: co można powiedzieć o owej „kaliskiej Troi” – mieście

⁴ *Pomnik i teatr...*

⁵ K. Walczak, E. Andrysiak, E. Obała, *Józef Radwan (1858-1936). Polityk, wydawca, działacz społeczny*, Kalisz 2014. Zob. np. ślady tej „gry przeszłością” w międzywojennej walce politycznej: *Ciekawy dokument w sprawie niedoszłego senatora z listy Nr 12*, „Głos Kaliski” 1922, nr 47, s. 3; A. Parczewski, *Przed dwudziestu pięciu laty w Kaliszu*, „Ziemia Kaliska” 1930, nr 2, s. 41-47.

gubernialnym na newralgicznym, zachodnim pograniczu imperiów, rosyjskiego i niemieckiego – na podstawie gmachu miejskiego teatru? Projekt jego budowy był przedsięwzięciem nie tylko technicznym i zadaniem architektonicznym, ale przede wszystkim działaniem politycznym w przestrzeni miasta, angażował też dyskusje o modelu i roli kultury, jej rozpięciu między tym, co uznawano za uniwersalne, a tym, czemu przydawano walory narodowej edukacji i emancypacji. Osiągająca apogeum w końcu dziewiętnastego wieku tendencja wznoszenia nowych oper, teatrów i operetek zajmowała w europejskim mieście nowoczesnym szczególną rolę. Architektura tego typu pełniła zarówno rolę świeckiej świątyni dla prowadzenia polityki kulturalnej i życia towarzyskiego, była też wyrazem aspiracji i możliwości finansowych miejscowych środowisk⁶. Czy teatr w Kaliszu był teatrem elitarnym czy egalitarnym? Co może nam o jego funkcjonowaniu, koncepcji kultury i jej roli w procesach społecznych powiedzieć sama architektura? Jak polityka imperialna połączyła pomnik Aleksandra II i gmach „świątyni sztuki”? Czego od tej architektury i jej przestrzeni oczekiwano nad Prosną – po stronie zleceńodawców i mocodawców (miasta, gubernatorstwa) i odbiorcy czy użytkowników? Skąd czerpano wzorce, jak projektowano i budowano? Obok ustalenia związków architektury teatru ze współczesnymi mu rozwiązaniami europejskimi, istotne będzie zanalizowanie efektów, jakie ta budowla wywierała na użytkownikach i do jakich impresji, wrażeń czy rozpoznań prowokowała. Jak gmach ten funkcjonował w ciągu czternastu lat swego istnienia, jakie zadania miał spełniać i jak to wpływało na percepcję jego architektury w zmieniającym się mieście? I wreszcie, co doprowadziło – poza tragedią sierpnia 1914 roku – do tej samej sytuacji, która dotyczyła spalonego ratusza, zastąpionego po 1918 roku zupełnie nowym budynkiem: dlaczego tak niegdyś ceniony teatr kaliski nie został odbudowany, a zniknął z krajobrazu miejskiego tak jak monument cara?

⁶ Zob. np. A. Ian Smith, *The essence of Victorian opera: the unheroic, and the heroic middle-class tastes and mores*, Queenston-Lampeter 2014; H. Christoph Hoffmann, *Die Theaterbauten von Follner und Helmer*, Monachium 1966; *Kulturpolitik und Theater: die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, red. P. Ther, Monachium 2012; M. Carlson, *Places of Performance: The Semiotics of Theatre Architecture*, Nowy Jork 1989; *Theatre architecture of the late 19th century in Central Europe*, red. J. Purchla, Kraków 1993. W kontekście środkowoeuropejskim zob. też szczeg.: P. Ther, *Center Stage: Operatic Culture and Nation Building in Nineteenth-Century Central Europe*, przeł. Ch. Hughes-Kreutzmuller, West Lafayette, Indiana 2014.

2. PRZEGLĄD DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ NAD DRUGIM GMACHEM TEATRU MIEJSKIEGO

Kaliski „pałac sztuki” pozostaje właściwie nieobecny w polskiej literaturze przekrojowej z zakresu historii architektury nowoczesnej. Nie znajdziemy wzmianki o nim zarówno w podręcznych, syntetycznych opracowaniach Adama Miłobędzkiego o dziejach architektury na ziemiach polskich, jak i w książce Krzysztofa Stefańskiego o architekturze dziewiętnastowiecznej⁷. Na gruncie badań nad architekturą teatralną w Polsce okazją do postawienia nowych pytań okazał się międzynarodowy grant badawczy, zrealizowany przy wsparciu Komisji Europejskiej: „Theatre Architecture in Central Europe 2008-2011”. Efektem tego projektu są m. in. dwie kompleksowe pozycje książkowe – „Beyond Everydayness: Theatre Architecture in Central Europe” pod redakcją Igora Kovačevića (2010)⁸ oraz „Architektura teatralna w Polsce” pod redakcją Doroty Buchwald, Moniki Jarzyny i Piotra Morawskiego (2011)⁹. Choć w pracach, będących efektem grantu, brak teatru kaliskiego z 1900 roku, to jednakże historia i architektura przybytków sztuki scenicznej nad Prosną została przedstawiona przez różnych autorów działających w ramach grantu w hasłach poświęconych Kaliszowi w znakomitej, internetowej bazie: www.theatre-architecture.eu¹⁰.

Fakt wspomnianej nieobecności może jednak nieco dziwić, szczególnie, że dzieje sceny kaliskiej i życia teatralnego posiadają liczne opracowania: od przedwojennych publikacji Kazimierza Stefańskiego po gruntowną monografię i imponujący wybór źródeł pióra Stanisława Kaszyńskiego

⁷ Por. A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. Warszawa 1988; K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.

⁸ *Beyond Everydayness: Theatre Architecture in Central Europe*, red. I. Kovačević, Prague 2010. W publikacji przedstawiono 73 gmachy teatralne z sześciu krajów centralnej części kontynentu europejskiego, projekt powstał przy współpracy 35 badaczy; pozycja jest bogato ilustrowana rysunkami, pomiarami i fotografiami archiwalnymi oraz współczesnymi architektury teatralnej od nowożytności do dnia dzisiejszego.

⁹ *Architektura teatralna w Polsce*, red. D. Buchwald, M. Jarzyna, P. Morawski, Warszawa 2011. W pracy tej opisano zarówno pierwszy, jak i trzeci gmach teatru kaliskiego, jednak pominięty został drugi teatr miejski. Książka ma charakter przekrojowego zarysu i bardzo potrzebnego rekonesansu badawczego, zorganizowanego wokół wybranych studiów przypadku.

¹⁰ Wirtualne Muzeum Architektury Teatralnej, <http://www.theatre-architecture.eu/pl/db.htm> (dostęp 1. sierpnia 2016); tu por. J. Chojnka, *Teatr w Kaliszu, 1900-1914*, opracowanie elektroniczne, <http://www.theatre-architecture.eu/pl/db/?theatreId=459&detail=history>, (dostęp 1. sierpnia 2016).

z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych¹¹. Między innymi na podstawie tych drobiazgowych prac siedziba kaliskiej sceny, jak i funkcjonowanie miejscowego życia teatralnego pojawiały się w syntezach o historii teatrów na ziemiach polskich, w tomie poświęconym kulturze miejskiej Królestwa Polskiego czy w monografii historycznej życia kulturalnego miast guberni kaliskiej¹². Na temat historii i architektury budowli teatralnych Kalisza pisali też w wielu artykułach prasowych i wydawnictwach książkowych badacze związani z grodem nad Prosną, tacy jak Iwona Barańska, Maciej Błachowicz, Joanna Bruś, Bogumił Kunicki, Władysław Kościelniak, Edward Polanowski, Jerzy A. Splitt czy Anna Tabaka. Dzięki ich zbiorowej pracy udało się przywrócić pamięć nie tylko o dawnej architekturze teatralnej nad Prosną, ale i barwnie opowiedzieć o jej funkcjonowaniu w sferze publicznej miasta¹³. Budownictwo teatralne w Kaliszu ma też syntetyczny, bardzo potrzebny zarys monograficzny pióra Joanny Bruś (2009)¹⁴, która przedstawiła historię wszystkich siedzib kaliskiej sceny, dyskusje o budowie nowych gmachów teatralnych, jak i ich architekturę, wystrój oraz przekształcenia, sięgając współczesności. Od ukazania się tej pracy

¹¹ Por. K. Stefański, *Teatr w Kaliszu*, Kalisz 1936; S. Kaszyński, *Dzieje sceny kaliskiej 1800-1914*, Łódź-Wrocław 1962; Idem, *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej 1800-1970*, Łódź 1972.

¹² B. Król-Kaczorowska, *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy*, Warszawa 1971, s. 47-49 (katalog), *Teatr polski w latach 1890-1918*, t. 4, *Zabór rosyjski*, red. T. Sivert, Warszawa 1988, s. 633-637; A. Tomaszewicz, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998; *Kultura miejska w Królestwie Polskim*, cz. 1, 1815-1875, Warszawa. Kalisz-Lublin-Płock, A. M. Drexlerowa red., Warszawa 2001; B. Konarska-Pabiniak, *Teatry prowincjonalne w Królestwie Polskim (1863-1914)*, Płock 2006.

¹³ W. Kościelniak, *Cztery kaliskie teatry*, „Ziemia Kaliska” 1983, nr 19; Idem, *Zabytki architektury Kalisza*, Kalisz 1987; Idem, *Wędrowki ze szkieletem*, cykl felietonów publikowanych w „Ziemi Kaliskiej” w latach 80-90. XX wieku, por. edycję elektroniczną z 2001 roku: <http://www.info.kalisz.pl/szkic/index.html> (dostęp 1 sierpnia 2016); Idem, *Kalisz. Ilustrowany przez autora przewodnik po mieście z praktycznym informatorem wzbogacony 132 nowymi kolorowymi zdjęciami Kalisza*, Kalisz 2005; Idem, *Leksykon kaliski*, Kalisz 2008; E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979; P. Anders, *Kalisz i okolice. Przewodnik*, Poznań 1980; B. Kunicki, *Ballady kaliskie ilustrowane przez Władysława Kościelniaka*, Kalisz 1991; I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz 2002; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010; J. A. Splitt, *Teatr*, artykuł internetowy, „Stary.Kalisz.pl. Kalisz-miasto ze wszystkichin w Polsce najstarsze”, <http://www.kalisz.info/teatr.html> (dostęp 1. sierpnia 2016).

¹⁴ J. Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne Kalisza*, Kalisz 2007; Eadem, *Kaliskie teatry i budownictwo*, „Calisia nowa” 2010, nr 4-5-6, s. Także: Eadem, *Problematyka architektoniczno-konserwatorska budynku Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. 10, *Artyści i literaci: w kręgu badań Edwarda Polanowskiego*, red. H. Molenda, Kalisz 2007, s. 39-51.

temat jest przedmiotem analiz prowadzonych z różnych perspektyw, by wspomnieć tu tylko opracowanie Barbary Czechowskiej (podejmującej próbę krótkiej analizy architektury gmachu teatru z 1900 roku w pracy o kaliskiej Alei Wolności) czy ponownie Iwony Barańskiej, która jako pierwsza kompleksowo przypomniła i omówiła dyskusje o rozwoju miasta w latach siedemdziesiątych XIX wieku – i rolę w tych debatach architektury publicznej¹⁵. Intensywnie rozwijają się badania nad międzywojenną odbudową i rozbudową teatru im. Wojciecha Bogusławskiego po zniszczeniach I wojny światowej, prowadzone przez Dariusza Błaszczyka, Joannę Bruś i Annę Tabakę¹⁶. Niedawna, osiemdziesiąta rocznica inauguracji kaliskiej sceny w odbudowanym gmachu stała się okazją do wydania okolicznościowego albumu z tekstami Dariusza Błaszczyka i fotografiami Bartosza Warzechy. Ważnym elementem tego dwujęzycznego wydawnictwa są zarówno rozdziały poświęcone powojennej odbudowie gmachu teatru, jak i zarys historyczny, przypominający poprzednie budowle teatralne miasta¹⁷.

Jak wspominałem, publiczne gmachy Kalisza z przełomu dziewiętnastego i dwudziestego wieku zostały spalone w 1914 roku, a w okresie międzywojennym zastąpione zachowanymi do dziś budynkami i stąd też może wynika słaba dotąd obecność analiz ich architektury w polskiej historii sztuki. Z drugiej strony, istniejące prace syntetyczne ograniczają się

¹⁵ B. Czechowska, *Kaliskie korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz 2010, s. 97-102; I. Barańska, *Dlaczego się Kalisz nie rozprzestrzenił? Problemy rozwoju przestrzennego Kalisza w końcu XIX i na początku XX wieku*, odczyt wygłoszony 30 listopada 2010 podczas promocji albumu *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych* w Kaliszu, wersja tekstowa dostępna na stronach internetowych Archiwum Państwowego w Kaliszu: <http://www.archiwum.kalisz.pl/aktualnosci/56> (dostęp 1. sierpnia 2016); Eadem, *Informacje o architekturze, urbanistyce i infrastrukturze Kalisza zawarte w prasie kaliskiej w latach 1871-1918*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” t. 13, W kręgu badań prasoznawczych, red. E. Andrysiak, K. Walczak, Kalisz 2013, s. 11-32, tu s. 14.

¹⁶ A. Tabaka, M. Błachowicz, *Jak kaliszanie budowali teatr*, „Życie Kalisza” 2013, nr 19, s. 46; tychże, *Jaki teatr dla Kalisza*, „Życie Kalisza” 2013, nr 20, s. 46; A. Tabaka, *Teatr modernistów*, „Kalisia Nowa” 2014, nr 4-6, s. 8-10; D. Błaszczyk, *Juliusz Żórawski: przerwane dzieło modernizmu*, Warszawa 2010; A. Tabaka, J. Bruś, *Modernizacja Kalisza. Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego i tzw. Dom Braci Kowalskich przy ul. Śródmiejskiej 35*, w: *Modernizmy. Architektura nowoczesności w Drugiej Rzeczypospolitej*, w druku.

¹⁷ D. Błaszczyk, *Architektura teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu. Architecture of the Wojciech Bogusławski Theatre In Kalisz*, Kalisz 2016. Por. s. 65-72, gdzie znajdują się reprodukcje pocztówek, fotografii i opublikowanego w prasie w 1896 roku wstępnego projektu drugiego gmachu teatru miejskiego, a także zarys historyczny dotyczący jego budowy i funkcjonowania. Autor zestawia również architekturę tej budowli z siedzibą teatru miejskiego im. J. Słowackiego w Krakowie, projektu Jana Zawiejskiego.

ze zrozumiałych względów do największych realizacji, posiadających dobre opracowania szczegółowe. Może się jednak wydawać, że pominięcie nie tylko Kalisza, ale i teatrów łódzkich z przełomu XIX-XX wieku w cytowanej już pracy o architekturze teatralnej na ziemiach polskich wskazuje na nadmiernie zawężoną optykę badawczą przyjętą w koncepcji tomu, faworyzującą przegląd rozwiązań najbardziej reprezentacyjnych, ale niekoniecznie najbardziej reprezentatywnych dla historycznych realiów. Brakuje bowiem w tym pejzażu niejako 'kultury architektonicznej' budownictwa teatralnego na ziemiach polskich około 1900 roku, poszerzonej o funkcjonowanie przybytków Melpomeny w różnorodnych realiach i kombinacjach przestrzennych, wynikających ze strategii biznesowych czy lokalnych stosunków społecznych. Dokonany zaś przez Barbarę Kolarską-Pabiniak (2006) syntetyczny przegląd miejskiego budownictwa służącego celom teatralnym w zaborze rosyjskim wskazuje możliwości badań obejmujących zarówno gmachy budowane wyłącznie dla scen dramatycznych, jak i realizacje takie jak teatr Ludwika w Kielcach, łączące funkcje hotelu, restauracji i sali teatralnej, czy bardzo zróżnicowane projekty scen letnich, operetek, ogrodów rozrywkowych, będące już przecież przedmiotem studiów¹⁸.

Wracając na grunt kaliski dodać należy, że brakuje podstawowego opracowania monograficznego poświęconego wyłącznie drugiemu gmachowi kaliskiego teatru¹⁹. To kolejna przyczyna, która stoi za inicjatywą napisania próby syntetycznej 'archeologii' tego dużego publicznego projektu i zaproponowania jego analizy.

3. GŁÓWNE POJĘCIA I ZAGADNIENIA METODOLOGICZNE

Książka ta także w sensie metodologicznym ma stanowić kontynuację i dopełnienie projektu wydawniczego, analizującego historię powstania, architekturę i funkcjonowanie gmachu dziewiętnastowiecznego

¹⁸ B. Kolarska Pabiniak, *Teatry prowincjonalne w Królestwie...*, s. 18-42; *Siedziby teatrów, teatrzyków, oper, filharmonii – historia i architektura*, red. D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, Bydgoszcz 2008.

¹⁹ W momencie otwarcia teatru ukazał się co prawda obszerny zarys zarówno historii kaliskiej sceny, jak i jej siedzib pióra Adama Chodyńskiego, drukowany w odcinkach w „Gazecie Kaliskiej”, potem przedrukowany przez Kaszyńskiego w jego *Teatrach kaliskich...*; brak jednak opracowania stricte z zakresu architektury. Istniejące prace Bruś-Kosińskiej, czy Czechowskiej są tu niewątpliwie istotne, ale mają charakter przekrojowy.

ratusza w Kaliszu²⁰. Za nadal aktualne uznaję postulaty badania architektury w sieci powiązań kulturowych, społecznych, gospodarczych czy ideologicznych, z przyjęciem poststrukturalnych założeń o negocjowalności, zmienności znaczeń i pola działań architektury. Tym samym pozwolę sobie ponownie przywołać pytania niezwykle celnie postawione w 2005 roku przez Johna Archera, patronujące mi jako inspiracja do poszukiwań naukowych:

W jaki sposób budynki (i ich projektanci) kształtują ramy, w których społeczeństwo będzie negocjować swe złożone interesy? W jaki sposób architektura angażuje (a nie jedynie „odbija”) konflikty i wyzwania swego czasu? Jak, dlaczego i kiedy architektura przekształca krajobraz społecznych relacji, jak poprzez wprowadzenie nowych typów budynków czy modalności? (...) Jak, dla przykładu, nowe typy budynków transformują (nie „odbijają”) ideologię, politykę, ekonomię czy osobowość?²¹.

Interesuje mnie optyka problemów badawczych zainspirowana zarówno przez zwroty kulturowe, w tym szczególnie zwrot przestrzenny²², ale i dynamiczność zjawiska, jakim jest architektura postrzegana jako wielowymiarowy proces technologiczny, społeczny czy polityczny²³. Architektura, której twórcy w dziewiętnastym wieku bardzo umiejętnie potrafili dostosować się do najróżniejszych potrzeb zmieniających się społeczeństw i „dostarczać tradycji” dla różnorodnej klienteli – przemysłu, struktur imperium, władzy szukającej przestrzennego wyrazu demokracji, burżuazji, mieszczaństwa, branży rozrywkowej itd.²⁴ Używając przy opisie architektury teatru określeń takich jak „styl włoski”, „styl nowożytny” czy „styl Odrodzenia” będę opierał się na materiale źródłowym, jak i na rozumieniu reinterpretacji europejskiej sztuki nowożytnej w dziewiętnastym wieku do celów aktualnej reprezentacji i kreacji tożsamości

²⁰ Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*

²¹ J. Archer, *Social Theory of Space: Architecture and the Production of Self, Culture, and Society*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, 2005, nr 4, s. 432, tłum. autora.

²² D. Bachmann-Medick, *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.

²³ B. Latour, A. Yaneva, *Give me a Gun and I will Make All Buildings Move. An ANT's View of Architecture*, w: *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*, red. R. Geiser, A. Yaneva, Basel 2008, s. 80-89.

²⁴ B. Bergdoll, *European Architecture 1750-1890*, New York 2000; E. Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, oprac. E. Hobsbawm, T. O. Ranger, Cambridge 1983.

mieszczaństwa, burżuazji czy elit, nawiązujących do wyobrażenia o erze „cywilizacji Odrodzenia” dla zaimplementowania własnego statusu i społecznego awansu²⁵.

Książka ta pomyślana jest jako opracowanie historii powstania, projektowania, budowy i społecznego funkcjonowania gmachu teatru kaliskiego, otwartego w 1900 roku. Proponuję strukturę monograficzną wedle klucza chronologiczno-problemowego. Wychodzę z założenia, że takie rozwiązanie może pozwolić na w miarę możliwości wnikliwą analizę. Interesuje mnie bowiem świadome użycie architektury w grze politycznej, jaka toczyła się nad Prosną pod długimi rządami rosyjskiego gubernatora Michała Piotrowicza Daragana (1836-po 1917). Zbudowany pod jego patronatem teatr był jedną z kosztownych budowli reprezentacyjnych, mających zaświadczać o sukcesie i rozwoju miasta pod panowaniem przedstawicieli Imperium Rosyjskiego. Jako wizytówka aspirującego do roli szybko rozwijającego się i nowoczesnego miasta przemysłowo-handlowego i najdalej na zachód wysuniętego ośrodka administracyjnego carskiej Rosji – teatr grał, choć jedynie przez krótki moment, szczególną rolę na scenie politycznej.

Bliskie jest mi rozumienie realiów funkcjonowania pod zaborem rosyjskim jako sytuacji zbliżonej do relacji kolonialnej. Dyskusja nad problemem studiów postkolonialnych w odniesieniu do ziem polskich – zarówno w formacie kolonizowanego, jak i kolonizatora, czy też auto-kolonizatora – rozwija się w ostatnich latach bardzo dynamicznie, mając też szerszy, śródkowoeuropejski wymiar²⁶. Przyjmuję optykę zaproponowaną przez Jana

²⁵ Por. np. *Renaissance italienne et architecture au XIXe siècle. Interprétations et restitutions*, red. A. Brucculeri, S. Frommel, Campisano 2015; M. Zgórnjak, *Wokół neorenesansu w architekturze XIX wieku. Podstawy teoretyczne i realizacje*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 18, Kraków 1987, wyd. drugie, poprawione i poszerzone – Kraków 2013; *Reviving the Renaissance: The Use and Abuse of the Past in Nineteenth-Century Italian Art and Decoration*, red. R. Pavoni, Cambirdge 1997; G. Hoffmann, *Architektur für die Nation? Der Reichstag und die Staatsbauten des Deutschen Kaiserreichs 1871-1918*, Koeln 2000.

²⁶ Por. obszerny i bardzo przydatny przegląd i analizę tej debaty pióra Dariusza Skórczewskiego, Idem, *Teoria – literatura – dyskurs. Pejzaż postkolonialny*, Lublin 2013; Idem, *Wobec eurocentryzmu, dekolonizacji i postmodernizmu. O niektórych problemach teorii postkolonialnej i jej polskich perspektywach*, „Teksty Drugie” 2008, nr 1-2, s. 33-55; M. Rampley, *Art History and the Politics of Empire: Rethinking the Vienna School*, „Art Bulletin” 2009, nr 4, s. 446-462; *Postcolonial Galicia: Prospects and Possibilities*, red. K. Klaps, J. Surman, „Historyka” t. 42, 2012; L. Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford 2010; C. Cavanagh, *Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii*, przeł. T. Kunz, „Teksty Drugie” 2003, nr 2/3, s. 60-71; E. M. Thompson, *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*,

Kieniewicz w świetnym eseju „Polski los w imperium rosyjskim jako sytuacja kolonialna”²⁷. Dla Kieniewicza po powstaniu styczniowym w Królestwie Polskim (a w pracy tej będę używał zamiennie tego określenia lub noszącego kolonialne konotacje sformułowania Kraj Przywiślański) sposób działania rosyjskiego aparatu władzy spełnia warunki relacji kolonialnej podległości i dominacji, prowadzących do społecznego podporządkowania i przyjęcia perspektywy patrzenia na własną pozycję poprzez pryzmat narracji wytworzonych przez kolonizatora. Nie zmienia tej sytuacji specyfika postrzegania Rosji jako przedkolonialnego i zacofanego imperium o dyskusyjnym poziomie rozwoju kapitalizmu, czy też sposób widzenia państwa Romanowów na zachodzie Europy jako mocarstwa pozaeuropejskiego, czy wreszcie same zabiegi rosyjskich centrów politycznych, by się od wizji kolonialnych dystansować, jednocześnie świetnie z takich wzorców korzystając w trakcie ekspansji²⁸. Nie unieważnia też tego podejścia postrzeganie sytuacji przez polskie dziewiętnastowieczne elity opiniotwórcze, dystansujące się od Rosji czy przyjmujące de facto kolonialną pozycję cywilizacyjnej wyższości wobec dominującego centrum; pozycję, która w postrzeganiu w Polsce spraw wschodnich będzie w dwudziestym wieku niestety często oparta na kolonialnych stereotypach²⁹.

Kieniewicz zwraca uwagę na interesujący paradoks: zachodzące w Królestwie Polskim procesy modernizacyjne jeszcze bardziej łączywały ziemię polską z gospodarką i polityką rosyjską, a atrakcyjne dla polskich elit i inteligencji wzorce nowoczesności musiały przejść przez struktury imperium by ujrzeć światło dzienne. I choć zdaniem tego badacza zapewne nie istniał jednolity rosyjski projekt kolonialny, a polityki imperialne były różnorodne, zależne od bieżących układów, celów, znajomości i środków³⁰ –

przeł. A. Sierszulska, Kraków 2014 [wyd. oryg. 2000]. Por. także odpowiednie rozdziały dotyczące dyskusji peryferii i debat o zacofaniu i kolonialnych relacjach w: J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, red. W. Molik, tłum. I. Drozdowska Broering, J. Kałużny, A. Peszke, K. Śliwińska, Poznań 2013.

²⁷ J. Kieniewicz, *Polski los w imperium rosyjskim jako sytuacja kolonialna*, w: Idem, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008, s. 244-262.

²⁸ Ibidem, s. 254.

²⁹ D. Skórczewski, *Wobec eurocentryzmu, dekolonizacji i postmodernizmu...*; Idem, *Teoria – literatura – dyskurs...*, passim.

³⁰ Por. szczeg. M. Rolf, *Imperiale Herrschaft im Weichselland: Das Königreich Polen und das Russische Imperium (1864-1915)*, Oldenbourg 2015; wyd. pol. *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864-1915)*, przeł. W. Włoskowicz, Warszawa 2016; T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863-1914*, Dekalb 1996.

tak postępowanie rosyjskiego centrum władzy traktowało ludność dawnego Królestwa Polskiego jako poddanych i podporządkowanych interesom oligarchii i tronu na równi z Ormianami czy Tatarami. Kieniewicz pisał:

Ruch narodowy polski wydaje się przeczyć koncepcji kolonialnej. W istocie zawierał w sobie coraz więcej wątków kompensacyjnych. Poczucie odrębności i wyższości w stosunku do Rosjan stawało się coraz bardziej wyimaginowane, dystans w stosunku do Europy się zwiększał. Można powiedzieć, że myślące narodowo elity nie były w pełni świadome zmian, jakie zaszły pod wpływem uległości. W tym procesie przemian mieści się także formowanie inteligencji i jej polska specyfika³¹.

Polityka prowadzona względem miast Królestwa Polskiego – z oddaniem wielu kompetencji w ręce urzędów gubernialnych, ograniczaniem możliwości rozwoju, pobieraniem haraczy podatkowych przy jednoczesnym celowym niedoinwestowaniu i powodowaniu rozwojowego zacofania – to tylko jedno z elementów kolonialnej relacji, szczególnie wyraźne po 1864 roku³². Dodanie wątków rozumienia polityki rosyjskiej jako działania o kolonialnym charakterze do analizy może okazać się produktywne, pozwalając lepiej zrozumieć charakter działań gubernatora Daragana i rolę projektu teatralnego jako narzędzia zarządzania, które będą tu nazywał polityką „ugody i koncesji”. Użycie tej inwestycji, jak i samej instytucji do politycznej gry w erze, wobec której historycy dyskutują proces „unifikacji za wszelką cenę” polskich prowincji z Imperium³³ było też narzędziem polityki kulturowej nadawania pozorów swobody instytucjom kulturalnym i gospodarczym, przy jednoczesnym dążeniu do osiągnięcia

³¹ Kieniewicz, op. cit., s. 257.

³² O systemie zarządu miejskiego w Królestwie Polskim istnieje bogata literatura źródłowa oraz opracowania, por. np. W. Spasowicz, E. Piltz (red.), *Potrzeby społeczne w Królestwie Polskim*, Kraków 1902; E. Grabowski, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim*, Odbitka z „*Ekonomisty*”, Warszawa 1914; A. Suligowski, *Pisma*, Warszawa 1915. Z opracowań: J. Burza, *Starania o samorząd miejski w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, praca magisterska w Instytucie Historycznym UW, Warszawa 1988, mps. Zob. też analizę przykładu Warszawy na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku, szczególnie w kontekście dyskusji kolonialnej, B. Arciszewska, M. Górzyński, *Urban Narratives in the Age of Revolutions: Early Twentieth Century Ideas to Modernize Warsaw*, „*Artium Quaestiones*” 26, Poznań 2015, s. 101-148; tamże dalsza literatura.

³³ *Unifikacja za wszelką cenę? Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, red. A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002; *Historie Polski w XIX wieku*, t. 3, *Historie polityczne*, cz. 2, oprac. zbiorowe, S. Wiech, T. Gąsowski, Warszawa 2013.

celów imperialnego centrum. Miasto nad Prosną dostarcza do analizy takich działań szczególnie interesujących materiałów. W sferze przestrzeni miejskiej i architektury, które proponują widzieć także jako narzędzia negocjowania nowoczesności Kalisza pod rosyjskimi rządami, wychodzą one poza klasyczne tematy dotychczasowych badań – a więc choćby oficjalną architekturę cerkwi prawosławnych, „styl staroruski” i rusyfikacyjną opresję³⁴. O Kaliszu tych lat zwykło się sądzić, że był w sferze architektury stosunkowo wolny od „stylu staroruskiego”, a nowa zabudowa, zanurzona w bogatej estetyce nowożytniej „renesansów”, zdradzała zachodnioeuropejską orientację. Jednak inspiracja do badania architektury jako narzędzia kształtowania stosunków społecznych płynie dla mnie z opinii Michela Foucaulta w wywiadzie z Paulem Rabinowem:³⁵ „To, co jest zawsze interesujące, to wzajemna interakcja. Nie zaś prymat tego nad innym, co nigdy nie ma żadnego realnego znaczenia”. Wybór aranżacji stylistycznej w jakiej zaprojektowano strukturę nowego teatru nie był przecież jedynie wyrazem konwencji czy mody i niósł różnorodne możliwości interpretacyjne.

Budowany w Kaliszu teatr był też miejscem, wokół którego i w którym toczyły się spory o model kultury, rozpięte między elitaryzmem i dydaktyzmem promowanym przez inteligencję a realiami komercyjnego życia rozrywkowo-towarzyskiego rozwijającego się miasta. Przestrzeń teatralną

³⁴ P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*, Warszawa 1991; *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego 1772-1915*, red. D. Konstantynow, P. Paszkiewicz, Warszawa 1994; P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego, 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999; *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950*, red. D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa 1998; P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium rosyjskim*, Poznań 2004; Z. Pałat, *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011. W kontekście badanego obszaru i okresu por. także W. Baraniewski, *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, (2004), wersja elektroniczna na portalu CULTURE. PL: http://www.culture.pl/baza-sztuki-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/miedzy-opresja-a-obojetnoscia-architektura-w-polsko-rosyjskich-relacjach-w-xx-wieku (dostęp 1. sierpnia 2016).

³⁵ *Space, Knowledge, and Power*, wywiad Paula Rabinowa z Michelelem Foucault, „Skyline”, 1982, cyt. za *Architecture theory since 1968*, red. M. C. Hays, MIT 1998, s. 428-439; por. także *The Foucault Reader*, red. P. Rabinow, New York 1984, s. 239-256. Na temat reinterpretacji myśli M. Foucaulta w zakresie „zwrotu przestrzennego” w humanistyce por. także G. Wright, *Cultural History: Europeans, Americans, and the Meanings of Space*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 64, 2005, nr 4, s. 436-440.

i samą aranżację architektury proponuję widzieć jako część formatu 'kultury atrakcji'. Pojęcia 'miasta atrakcji' i 'kultury atrakcji' przywołuję tutaj jako użyteczne kategorie analizy, poszerzające optykę o kontekst biznesowo-rozrywkowy i wpływ tegoż na architekturę teatru, w tym jej postrzeganie. Studium, jakie w przypadku Łodzi opracował Łukasz Biskupski, dostarcza wzorów do badania systemu rozrywkowego i przestrzeni kulturowej innych miast polskich końca dziewiętnastego wieku:

Chociaż przedstawiciele polskiej inteligencji dyskredytowali – co zrozumiałe – masową komercyjną rozrywkę i wypowiedzieli jej „wojnę milczenia”, rozwijała się ona zarówno w Łodzi, jak i w innych miastach dużo żywiej niż jakakolwiek forma kultury elitarnej. To właśnie masowa komercyjna rozrywka stanowiła jeden z głównych elementów miejskiego stylu życia, jedną z podstawowych – obok domów towarowych, tramwajów, restauracji czy kawiarni – atrakcji konsumpcyjnych w widowskiej strukturze miasta. (...) Kultura masowa XIX wieku, w obszarze której lokowało się także kino, związana była z systemami rozrywkowymi przybierającymi formę rozbudowanych konglomeratów atrakcji, zwanych ogólnie „pokazami” lub „spektaklami”³⁶.

Od teatru miejskiego znaczna część opinii publicznej oczekiwała funkcji świątyni sztuki i sceny przede wszystkim dramatycznej, ale rynkowa rzeczywistość pisała zgoła inne scenariusze. Sądzę, że architekturę teatru można interpretować także w roli narzędzia 'kultury atrakcji', połączonej w Kaliszu szerszym kontekstem dzielnicy czasu wolnego, jaką tworzył kompleks parku miejskiego. Interesują mnie więc również dokumenty, świadectwa recepcji czy postrzegania budynku i wpisywanie go we wspomniane wyżej dyskursy kultury.

Mam nadzieję, że takie perspektywy pozwolą lepiej zrozumieć rolę wybranej przez projektanta i zlecniodawców konwencji architektonicznej kaliskiego teatru miejskiego, rozpatrywanej wewnątrz procesów politycznych, ambicji gospodarczych, przemian i dyskursów kulturowych, dla których architektura dziewiętnastego wieku ze swoją różnorodnością narzędzi stylistycznych stanowiła bogaty zespół użytecznych środków.

³⁶ Ł. Biskupski, *Miasto atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku: kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa 2013, s. 77-78. Zob. też. <http://www.kultura-atrakcji.swps.edu.pl>

4. PODSTAWY I PROBLEMY ŹRÓDŁOWE

W pracy korzystam przede wszystkim z kluczowych źródeł archiwalnych dotyczących projektowania i budowy teatru, znajdujących się w aktach Rządu Gubernialnego Kaliskiego w Archiwum Państwowym w Łodzi³⁷. Istotne są również akta Komitetu Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Imperium Rosyjskiego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu³⁸. Choć zachowała się tam opinia specjalistów tegoż urzędu na temat projektu teatru, wydana w 1895 roku, to jednak w zbiorach rosyjskich również nie ma dokumentacji rysunkowej. Dodatkowo należy zauważyć, że potencjalnie interesujące w tym wypadku archiwum urzędowe Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego uległo niemal całkowitej zagładzie w czasie powstania warszawskiego, co utrudnia badanie omawianego zagadnienia.

Wobec tego istotną podstawą źródłową jest prasa kaliska („Kaliszanin”, „Gazeta Kaliska”) i wybrane inne tytuły prasowe (np. „Kraj”, „Echo Muzyczne i Teatralne” czy „Kurier Warszawski”) z przełomu wieków, dostępne m. in. w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu oraz w formie elektronicznej w repozytorium Federacji Bibliotek Cyfrowych. Wartość źródłową zachowuje przywołany powyżej, pierwszy opis teatru i historii jego budowy pióra Adama Chodyńskiego z 1900 roku. W pracy korzystam też zarówno z dokumentów oficjalnych będących efektem działań administracji, jak i informacji prasowych, dokumentów życia społecznego, ikonografii, rzadziej wspomnień i relacji. Bardzo cenny materiał w tej ostatniej kategorii stanowi rękopis wspomnień wicegubernatora kaliskiego w latach 1897-1904, Piotra Piotrowicza Striemouchowa (1865-1961). W jednym z rozdziałów opisuje on swoje relacje z gubernatorem Daraganem, związki tegoż z księciem Imeretyńskim, prowadzoną w Kaliszu politykę, a także ważniejsze inwestycje, takie jak budowę kolei

³⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Rząd Gubernialny Kaliski [dalej: RGK], sygn. 3125, *Podanie o budowę teatru 1885*; sygn. 3525, *Budowa teatru miejskiego w Kaliszu 1894-1901*, sygn. 3988, 4310 (dokumentacje dzierżawy).

³⁸ Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw (RGIA) w Petersburgu, Tehnicesko-Stroitel'nyj Komitet MVD, f. 1293, op. 91 (rok 1895), d. 83, *Projekt teatru miejskiego w Kaliszu*. Za umożliwienie mi pracy z tym materiałem dziękuję szczególnie Wiktorii Knorr.

czy teatru, szczególnie finansowanie³⁹. Niestety, nie miałem okazji dotrzeć do tego materiału, ale zamieszczone w tej książce informacje zawdzięczę Stanisławowi Wiechowi⁴⁰.

Podstawowym narzędziem są również różnorodne źródła ikonograficzne, kartograficzne oraz szczątkowo zachowane materiały związane z projektem teatru w formie drukowanej i archiwalnej, np. rysunki w zbiorze kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych czy międzywojenne pomiary rekonstrukcyjne budynku w zbiorach Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. Bogate materiały ikonograficzne znajdują się zarówno w zasobach tej ostatniej instytucji, jak i w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie, zbiorach prywatnych i repozytoriach cyfrowych. Ważną pomocą okazały się też być materiały dotyczące odbudowy teatru w okresie międzywojennym, w tym unikalne fotografie wnętrz wykonane przez architekta Witolda Wardęskiego, przechowywane w Archiwum Państwowym w Kaliszu.

Niestety, nawet zbiorcza analiza porównawcza wszystkich tych materiałów nie zastąpi dokumentacji projektowej teatru. Najprawdopodobniej jej egzemplarze zostały spalone w kaliskim ratuszu w 1914 roku a ich los zapewne podzieliły kopie znajdujące się w aktach Kancelarii Warszawskiego Generała-Gubernatora w Archiwum Głównym Akt Dawnych, zniszczone w czasie powstania warszawskiego.

Zachowane w zbiorze kartograficznym AGAD szczątkowe rysunki wstępne rzutów teatru stanowią prawdopodobnie część materiału przekazanego archiwom polskim po 1945 roku z ZSRR⁴¹. Nieznane jak dotąd, co zaskakujące, pozostają też zdjęcia lub innego typu przedstawienia wnętrz teatru sprzed 1914 roku. Także dla wielu opisywanych czy przywoływanych w tej książce zagadnień w materiale archiwalnym i źródłowym uchwytne są jedynie szczątkowe informacje, prasowe wzmianki i urywki. Praca niniejsza ma więc być również zachętą do dalszych, szczegółowych badań niektórych postawionych lub jedynie skąpo naświetlonych tu problemów.

³⁹ Por. S. Wiech, J. Legieć, *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiątek, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015, s. 167-169.

⁴⁰ Prof. Stanisławowi Wiechowi chciałbym w tym miejscu szczególnie podziękować za udzielone informacje, oparte na rękopiśmiennych wspomnieniach kaliskiego wicegubernatora.

⁴¹ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbiór kartograficzny, sygn. 495-212, arkusze 1-3. Por. też *Zbiór kartograficzny AGAD*, oprac. H. Bartoszewicz, http://agad.gov.pl/?page_id=856 (dostęp 1. sierpnia 2016).

Natomiast niezwykle pomocne okazały się też różnorodne opracowania dotyczące życia teatralnego Kalisza, w tym monumentalne wydawnictwa opracowane przez Stanisława Kaszyńskiego i innych, wspomnianych wcześniej autorów oraz bogata już literatura o architekturze budynków teatralnych na ziemiach polskich. Pełen wykaz materiałów źródłowych i bibliograficznych znajduje się w końcowej części opracowania.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

1. SIEDZIBY SCENY KALISKIEJ DO KOŃCA XIX STULECIA: WPROWADZENIE

Historia powstania, jak i charakter architektoniczny budowli służących pokazom teatralnym w Kaliszu w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku, zostały już gruntownie opracowane przez Stanisława Kaszyńskiego, Iwonę Barańską i Joannę Bruś-Kosińską. W tym miejscu przydatne będzie jedynie zrekapitulowanie ich ustaleń. Pierwszy stały budynek teatralny w mieście powstał w 1805 roku z inicjatywy Wojciecha Bogusławskiego; był on również przeznaczony dla komercyjnych widowisk rozrywkowych. Była to budowla pomyślana jako tymczasowa, wzniesiona z muru pruskiego na Przedmieściu Toruńskim, na miejscu dawnego kościoła św. Ducha. Obiekt ten funkcjonował tylko do 1816 roku¹, został zburzony pomiędzy 1817 a 1820 rokiem. Na jego miejscu Wincenty Dominik Przechadzki (1774-1853) zbudował niebawem jedną z pierwszych kaliskich fabryk sukna. Z kolei w latach dwudziestych występy przyjezdnych zespołów teatralnych, jak i bale czy rauty odbywały się w salach hotelu Ludwika Woelffla wzniesionego przy skrzyżowaniu ulic Wrocławskiej i Alei Józefiny w latach 1817-1819².

Natomiast pierwszy budynek teatru letniego był efektem współpracy przedsiębiorczego woźnego trybunału kaliskiego Jakuba Lubijewskiego i dyrektora zespołu teatralnego „Krakus” z Krakowa, Kazimierza Skibińskiego.

¹ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 20-21; Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 37-41.

² Barańska, *Architektura Kalisza...*, s. 136-138.

Lubijewski w 1829 roku zbudował wedle projektu architekta urzędowego województwa kaliskiego Franciszka Reinsteina (1792-1853) drewniany budynek teatru letniego; mógł on pomieścić nawet 1000 osób. Gmach znajdował się w korzystnym miejscu, na wschodnim zakończeniu Alei Józefiny, tuż przy wejściu do nowego ogrodu publicznego³. Była to jednak budowla pozbawiona cech reprezentacyjności, wykonana z drewna i muru pruskiego. Dopiero w 1834 roku, w związku z planowanym zjazdem monarchów europejskich w Kaliszu, gdzie car Mikołaj I miał podejmować króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III, władze wojewódzkie po raz pierwszy zdecydowały się na zainwestowanie w siedzibę teatru. Budynek kupiono od Lubijewskiego i gruntownie odrestaurowano wedle nowych planów Reinsteina. Przekształcono wówczas wnętrze, dodając między innymi łożę cesarską. Gmach uzyskał sześciokolumnowy, monumentalny portyk przed główną fasadą od strony Alei, a jego architektura miała, pomimo wciąż prowizorycznej, drewnianej konstrukcji, sprawiać wrażenie nowoczesnego, stałego teatru murowanego. Przy tej okazji budowlę wyposażono też w komplet dekoracji i scenografii autorstwa Antoniego Sacchettiiego (1790-1870)⁴. Chwila świetności związana ze zjazdem monarchów nie trwała jednak długo. Po 1835 roku budynek, choć nadal wykorzystywany, szybko popadał w ruinę, do czego przyczyniały się niewątpliwie częste wylewy Prosnym. Brak było w kasie miasta środków na jego poważniejsze remonty.

Zagłada tej budowli w pożarze z 1858 roku była dla miejscowych władz swoistym uwolnieniem od problemu długoletniej nieopłacalności teatru i złego stanu technicznego budynku⁵. Jeszcze w latach pięćdziesiątych pojawiło się kilka pomysłów urządzenia stałej siedziby dla sceny zimowej. Przykładowo w 1853 roku kupiec Moritz Rafał Rosen zamierzał przebu-

³ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 64-69; Barańska, *Architektura Kalisza...*, s. 160-162; Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 41-48. Określenia „teatr letni” użył „Kurjer Warszawski” w 1820 roku (Kaszyński, op. cit., s. 64, przyp. 54). Lokalizację teatru wybrał Skibiński.

⁴ B. Król-Kaczorowska, *Antoni Sacchetti dekorator romantyczny. Działalność w latach 1829-1845*, Warszawa 1959.

⁵ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 513, Kaszyński podaje, za publikowanymi w „Kaliszaninie” w latach siedemdziesiątych wspomnieniami, że pożar wywołał „ogólną radość”, bowiem budynek „stał się ruiną i przytułkiem kontrabandzystów”, por. Ibidem. s. 99, przyp. 112. Liczono też na odszkodowanie z ubezpieczenia. Por. też Barańska, *Architektura Kalisza...*, s. 160-162; AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 128-130, gdzie wśród różnych akt znajduje się inwentaryzacja tej budowli, wykonana przez architekta Franciszka Reinsteina. Zobacz też Archiwum Państwowe w Kaliszu [dalej: APK], Komisarz Obwodu i Naczelnik Obwodu Kaliskiego (1817-1876/7), sygn. 657, *Teatr w Kaliszu (1845-1864)*.

dować swoje nieruchomości przy Alei Józefiny na kompleks rozrywkowy, mieszczący scenę zimową, resursę, salę balową i mieszkania. Nie zrealizował jednak tego zamiaru, nie otrzymał bowiem wsparcia z funduszu budowlanego miasta⁶. Już w 1859 roku z projektem zbudowania nowego gmachu teatru stałego na terenie przy Wyższej Szkole Realnej (przy ówczesnym placu Zamkowym, dziś plac imienia pułkownika Jana Kilińskiego) z funduszy publicznych wystąpiły władze miasta i guberni. Pomysłowi sprzeciwiła się jednak grupa mieszkańców, argumentując, że Kalisz ma inne znaczące potrzeby (na przykład dalszą regulację koryta rzeki Proсны), a w przyszłości najpilniejszym zadaniem będzie budowa ratusza, nie zaś teatru⁷. Projekt upadł ostatecznie wskutek kontrowersji między różnymi szczeblami władz w sprawie potencjalnej lokalizacji. Zakładano bowiem budowę w bezpośrednim sąsiedztwie Gimnazjum Męskiego, co uniemożliwiłoby rozbudowę tegoż. Zdaniem władz szkolnych sąsiedztwo teatru mogłoby źle wpłynąć na moralność uczniów. Stałym problemem było też oczywiście finansowanie inwestycji⁸.

Puste miejsce wypełniły inicjatywy przedsiębiorczych mieszkańców miasta. W 1866 kupiec Neuman Goliński przebudował dawną ujeżdżalnię na zaplecze swojej nieruchomości przy Alei Józefiny na siedzibę stałej sceny. Jak podawał w zarysie historii teatru w Kaliszu z 1900 roku prawnik, literat i intelektualista Adam Chodyński (1832-1902), projekt budowniczego Siwersa kosztem 16 tysięcy rubli dostarczył miastu budynek wyposażony w studwudziestoosobowy amfiteatr z dwunastoma łóżami na piętrze i parkietem na 220 krzeseł. Obiekt był też wyposażony w zaplecze oraz bufet⁹. Wytyczona w początkach dziewiętnastego wieku promenada spacerowa, jaką była Aleja Józefiny, stawała się w tym czasie dzielnicą rozrywkową miasta. To właśnie tutaj funkcjonowały nierzadko efemeryczne teatryzki letnie w typie *variétés*, a także cyrki, które zresztą również korzystały

⁶ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 100; Idem., *Teatralia kaliskie...*, s. 330-331. Chodziło o nieruchomość nr 549/550. Zdaniem tego autora, analizującego akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w AGAD, budowniczy gubernialny warszawski uznał, że „na przeszkodzie w realizacji projektu stanęły względy techniczne i istniejący budynek teatralny należący do miasta” (*Teatralia kaliskie...*, s. 331, przyp. 1).

⁷ Petycja obywateli kaliskich w sprawie budowy teatru z dnia 31 marca/12 kwietnia 1859 roku do KRSWiD w: Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 331-332.

⁸ Ibid., s. 331-337 (petycje i korespondencje); Idem. *Dzieje sceny...*, s. 100-101; W. Kościelniak, K. Walczak, *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz 2002, s. 133. Architekci gubernialni sporządzili już nawet projekty teatru; pozostają one nieznanne.

⁹ A. Chodyński, *Teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 167, s. 1.

z gościnności Golińskiego, przynosząc znaczny dochód¹⁰. Przedsiębiorca ten celował w różnorodnych przedsięwzięciach rozrywkowych: jeszcze w początkach lat siedemdziesiątych urządził teatr letni, a w 1878 roku zbudował dlań na swojej posesji siedzibę kosztem 5 tysięcy rubli¹¹. Były to jednak obiekty niedostosowane do współczesnych wymogów zmieniającej się techniki scenicznej, niewygodne dla publiczności, a także niezapewniające należytego bezpieczeństwa na wypadek wystąpienia ognia. To ostatnie zagadnienie stało się szczególnie istotne po katastrofalnych pożarach wielkomiejskich teatrów europejskich na początku lat osiemdziesiątych¹². Goliński zresztą, jak podaje Kaszyński, uzależniał istnienie obu sal od powodzenia komercyjnego i już w 1877 roku zamierzał przebudować teatr zimowy na luksusowo urządzoną ujeżdżalnię. „Otrzymawszy jednakże kilka propozycji dzierżawy teatru od dyrektorów towarzystw przebywających w Warszawie, odłożył decyzję na późniejszy okres”, pisał Kaszyński¹³. Ostatecznie teatr zimowy prowadzony przez Golińskiego funkcjonował aż do 1892 roku.

W tym okresie w Kaliszu częstym gościem były zespoły warszawskie, krakowskie czy poznańskie, na przykład trupa Anastazego Trapszy (1832-1898), w latach 1867-1871 działająca tu na stałe, a także goszcząca w sezonach 1873/4, 1878 i 1882. Trapszo oferował bardzo różnorodny repertuar dramatyczny, operetkowy, komediowy, podobnie zresztą jak zespół Józefa Teksla (1839-1904), czynny tu od 1875 roku. Po 1870 roku rozwijała się w mieście publikowana na łamach „Kaliszanina” profesjonalna krytyka teatralna, którą Kaszyński proponuje widzieć w kategoriach rozpowszechniania modelu kultury elitarnej z walką o polski, „patriotyczny i narodowy” repertuar o wartościach edukacyjnych. Celował w tym absolwent filozofii na Uniwersytecie Jagiellońskim Julian Miłkowski (1829-1878), propagujący teatr jako „...szkołę obyczajów, strażnicę języka, świątynię wzniosłych pojęć i uczuć szlachetnych (...)”¹⁴. W tym czasie miasto oferowało zespołom teatralnym teatrzyk letni i zimowy Golińskiego, salę balową w hotelu Woelfflów, salę w cukierni parkowej, a okazjonalnie też lokum w budynku dawnego Korpusu Kadetów. Występy w typie *variétés* odbywały się przede wszystkim w Ogródku Warszawskim, czynnym od

¹⁰ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 120-121.

¹¹ Chodyński, op. cit.. Zob. też. „Kaliszanin” 1871, nr 41, s. 61.

¹² Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 121, przyp. 67.

¹³ Ibidem; por. też Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 49-51.

¹⁴ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 117, przyp. 49 (opinię tę Miłkowski wyraził w 1876 roku). Zob. też E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa 1987, s. 36-53.

1881 roku przy Alei Józefiny. Popularnością cieszyły się w tym czasie programy zespołów łódzkich, między innymi kapeli Roberta Orzechowskiego czy orkiestry M. Wiesenberga, goszczące w cukierni parkowej¹⁵. Wyraźnie też, po odzyskaniu przez Kalisz statusu guberni, zasilone dopływem urzędników wyższego szczebla i przedsiębiorców, miejscowe elity zaczęły dość szybko odczuwać brak reprezentacyjnego budynku teatralnego.

2. TEATR I NOWE MIASTO: DYSKUSJE PO UTWORZENIU DRUGIEJ GUBERNI KALISKIEJ NA PRZEŁOMIE LAT 1866-1867¹⁶

Po odzyskaniu przez Kalisz statusu stolicy guberni w roku 1867 w mieście ulokowano siedziby wielu urzędów, takich jak rząd gubernialny, władze skarbowe czy policyjne. Jednak wobec braku silnego sektora przemysłowego i znacznej odległości od połączeń kolejowych – stanowiących przecież jedną z podstawowych dźwigni rozwoju gospodarki kapitalistycznej opartej na handlu i industrializacji – zmiana ta nie wpłynęła decydująco na dalszy rozwój kilkunastotysięcznego, prowincjonalnego miasta. Centrum Kalisza tak jak w średniowieczu nadal znajdowało się na obszarze wyspy miasta lokacyjnego. Jednak struktura przestrzenna tego zniszczonego pożarem z 1792 roku ośrodka była też efektem projektów urbanistycznych, zrealizowanych szczególnie w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego oraz do połowy dziewiętnastego wieku, kiedy to zakończono regulację układu rzeki Proсны i jej kanałów. Przeprowadzone między 1800 a 1850 zmiany pod następującymi po sobie rządami pruskimi, polskimi i rosyjskimi dotyczyły zniesienia zrujnowanych murów obronnych, wytyczenia w 1800 roku na południe od miasta lokacyjnego pierwszej nowoczesnej arterii – Alei Fryderyka Wilhelma, znanej w XIX wieku jako Aleja Józefiny¹⁷, uformowania nowych placów miejskich i budynków publicznych pod patronatem Komisji Województwa Kaliskiego¹⁸ czy założeniem i rozbudową obszernego ogrodu publicznego na wschodnich obrzeżach miasta. Murowana, zwarta zabudowa głównych ulic takich jak Wrocławska, Warszawska, Sukiennicza

¹⁵ A. Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, Łódź 1970, s. 134.

¹⁶ Początkowy fragment tego rozdziału opieram na analogicznym podrozdziale w pracy o ratuszu kaliskim, adaptując niektóre elementy (*Dziewiętnastowieczny ratusz...*, II. 3, *Odzyskanie statusu stolicy gubernialnej i nowe perspektywy rozwoju miasta*, s. 47-49).

¹⁷ Czechowska, op. cit., s. 8.

¹⁸ Na ten temat por. Barańska, *Architektura Kalisza...*

czy Głównego Rynku pochodziła również przeważnie z lat 1815-1860, składając się z jedno- i dwupiętrowych kamienic z wąskimi podwórzami oraz kilku nowych budynków fabrycznych, wyrostłych wzdłuż uregulowanej fosy staromiejskiej – przy ulicach takich jak Nadwodna czy Babina.

Po okresie stagnacji w rozwoju Kalisza po połowie stulecia, odzyskanie statusu miasta gubernialnego powoduje przejściowe ożywienie nad Prosną, zachodzące też wskutek uwłaszczenia chłopów i napływu do miast ludności wiejskiej. Następuje formowanie się środowiska lokalnej inteligencji, powstaje prasa w postaci założonego w 1870 roku „Kaliszanina”, a miasto zyskuje podstawy do budowy nowej dzielnicy zachodniej na świeżo uregulowanym a niezabudowanym jeszcze Piskorzewiu, z największym placem w Kaliszu – św. Mikołaja. Wedle Juliana Janczaka, między 1854 a 1891 rokiem ludność Kalisza wzrastała o około 1,2% w skali roku, osiągając w 1897 roku jedynie 21 680 mieszkańców¹⁹. Słabo rozwinięta infrastruktura techniczna, w tym sieć komunikacyjna, wykształcona w zasadzie w pierwszej połowie wieku, niebędąca w drugiej części stulecia w stanie sprostać potrzebom ruchu pasażerskiego i towarowego²⁰, rzutowała na sytuację miasta przez cały omawiany okres. Z powodu polityki rosyjskiego sztabu generalnego – w obliczu coraz realniejszej groźby konfliktu zbrojnego z Niemcami – nadgraniczna, najdalej wysunięta na zachód w Cesarstwie gubernia została na kilkadziesiąt lat, mimo szeregu inicjatyw i usiłowań różnych środowisk, pozbawiona dostępu do linii kolejowych.

Jednakże na początku lat siedemdziesiątych, wobec zmieniającego się modelu tworzenia i dystrybuowania kultury – coraz bardziej opartego na przedstawicielach wolnych zawodów, wywodzących się z nowej grupy wychowanków warszawskiej Szkoły Głównej, palestrantów, lekarzy, urzędników – życiu Kalisza zaczyna nadawać ton pierwsze pokolenie popowstaniowej inteligencji, żywiąc pozytywistyczne poczucie misji społecznej, zorientowanej na oddolnie inspirowaną modernizację kraju²¹. Stąd też

¹⁹ J. Janczak, *Stosunki ludnościowe*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 331.

²⁰ M. W. Nestorowicz, *Stan dróg kołowych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1913, szczeg. s. 5-6.

²¹ A. Szwarc, *Polskie „warstwy oświecone” w Kaliskiem po powstaniu styczniowym i ich aktywność społeczno-kulturalna (1863-1890)*, mps rozprawy doktorskiej w Bibliotece Instytutu Historycznego UW, Warszawa 1978, E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa 1987, s. 21. Por. np. B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831-1864)*, Warszawa 1964; *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia pod redakcją Ryszarda Czapulis-Rastenis*, t. 1-6, Warszawa 1978-1991.

i liczne w latach siedemdziesiątych – gdy w Rosji trwały liberalne reformy cara Aleksandra II – debaty i polemiki prasowe w formującym się pod opieką Adama Chodyńskiego i jego następców „Kaliszaninie”. Jedną z najważniejszych była debata o potrzebach gospodarczych miasta, perspektywach jego rozwoju i budowie nowych gmachów publicznych, w tym ratusza i teatru. Pomimo braku samorządu i przy ograniczonych kompetencjach, zależna od władz gubernialnych administracja prezydenta Franciszka Przedpeńskiego (1824-1888; urzędował od 1872 do 1888) snuła dość ambitne plany rozwoju Kalisza. Zakładano wyposażenie miasta w nowoczesne budynki publiczne, których funkcje, lokalizacje i sposób budowy miano wyłonić w drodze otwartych dyskusji klasy średniej i władz. W tym okresie stały gmach teatru stanowił jedną z istotniejszych pozycji na liście proponowanych przedsięwzięć. Jak wynika z przekazów prasowych, istotnym problemem była też kwestia bezpieczeństwa pożarowego, niezachowanego w żadnym z użytkowanych wtedy na potrzeby sztuk scenicznych obiektów. Już w 1872 roku władze miasta sygnalizowały gotowość współpracy z inwestorami, którzy podjęliby się budowy budynku teatralnego. Propozycję taką opublikował w „Kaliszaninie” radny Jan Tański, oferując w imieniu miasta bezpłatną działkę, bezzwrotną zapomogę (około 8000 rubli) i możliwość negocjacji innego wsparcia w zamian za zrealizowanie projektu o wartości co najmniej 30 000 rubli, z salą na 500 osób i pełnym zapleczem. Wzniesiony na zasadzie koncesji obiekt miałby też stać się własnością miasta „po upływie umówionej liczby lat”²².

W 1873 roku prasa, donosząc o planach porządkowania miasta, informowała również o debatach nad projektami budowy ratusza i teatru²³. Jedną z takich narad zwołano na 11 czerwca 1874 roku przy akceptacji gubernatorstwa, którym kierował wówczas Denis Karnowicz (1827-1878). Podczas tego spotkania, zorganizowanego w cukierni parkowej, omawiano sprawy budowy ratusza, teatru i szkoły początkowej. Obecni byli między innymi wpływowi przemysłowcy: August Repphan (1807-1888), Oswald Schnerr, Karol Weigt czy rodzina Mamrothów²⁴. Ta sesja, będąca swoistą namiastką posiedzenia rady miejskiej, zakończyła się podjęciem kilku decyzji dotyczących także zlokalizowania przyszłej, stałej siedziby sceny kaliskiej: dokładnie w miejscu spalonego przed szesnastoma

²² „Kaliszanin” 1872, nr 74, cyt. za Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 338.

²³ „Kaliszanin” 1873, nr 7, s. 25.

²⁴ Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 53-55.

laty gmachu²⁵. Ustalenia te nie miały jednakże mocy prawnej; co więcej ich wykonanie zostało wkrótce odłożone „...aż do ustalenia samorządu miejskiego wzorem Cesarstwa”²⁶. Pomysł budowy teatru był więc, podobnie jak i sprawa ratusza, bezpośrednio związany z sytuacją prawną zarządu miejskiego i projektowanym wprowadzeniem do Królestwa Polskiego rosyjskiej ustawy samorządowej z 1870 roku.

Do pomysłu wielokrotnie powracano, rozważając zlecenie inwestycji prywatnym przedsiębiorcom; pogłoski na temat możliwych negocjacji pojawiały się w miejscowej prasie. Podobno jeszcze w 1878 roku nieznany przedsiębiorca łódzki interesował się budową teatru stałego²⁷. Sprawy nabrały nowego rozpędu rok później, kiedy to 26 marca prezydent Przedpełski zwołał zebranie, na którym podjęto nową decyzję, tym razem proponując budowę teatru stałego na placu św. Mikołaja, a więc w nowej dzielnicy miasta. Skąd ta zmiana? Według „Kaliszanina” wynikała ona właśnie z pomysłu realizacji inwestycji w drodze koncesji, a więc w porozumieniu miasta z prywatnymi przedsiębiorcami. Świeżo uregulowany, centralny plac nowej dzielnicy powstającej od pierwszej połowy dziewiętnastego wieku na zachód od starego śródmieścia, a więc na Piskorzewiu, stanowił targowe centrum Kalisza. Dzielnica ta, położona poza kanałami Prośny otaczającymi stare miasto, dopiero zyskiwała murowaną zabudowę. Nowe miejsce sugerowano jako opłacalne do budowy gmachu łączącego funkcje sceny z programem komercyjnym, na przykład przestrzeniami handlowymi. Lokalna prasa przedstawiała tę decyzję jako najwłaściwszą wobec wielu innych obciążeń budżetu inwestycyjnego Kalisza, na przykład przebudowy ulic i brukowania nowych, budowy oświetlenia gazowego i budynków publicznych²⁸. Komentarz ten był zresztą reakcją na korespondencję z Kalisza zamieszczoną w warszawskich „Nowinach”, w której stwierdzano, że ta lokalizacja niewątpliwie podniosłaby rangę miejsca, ale zaszkodziłaby samej instytucji teatru jako niepasującego „pośród targowego otoczenia”.

²⁵ *Wiadomości miejscowe i okoliczne*, „Kaliszanin” 1874, nr 46, s. 195; *Noworocznik kaliski na rok zwyczajny 1875, który ma dni 365*, Kalisz 1874, s. 32.

²⁶ *Wiadomości miejscowe i okoliczne*, „Kaliszanin” 1876, nr 13, s. 50.

²⁷ „Kaliszanin” 1878, nr 74, s. 304, gdzie komentowano doniesienia gazety „Nowiny”, że zarząd miasta zawarł z „kapitalistą” kontrakt na budowę i dzierżawę teatru, jednocześnie dementując je. Według notatki zainteresowany miał być dzierżawca „hotelu i teatru Korna w Łodzi pan X”. Były to jednak tylko pogłoski. Stefański przypuszcza, że chodziło o Karola Doroszyńskiego, prowadzącego jedną z trup teatralnych; Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 122.

²⁸ „Kaliszanin” 1879, nr 36, s. 148.

Jednocześnie w warszawskim piśmie proponowano powrót do rozważania poprzedniej lokalizacji, a więc działki po spalonym teatrze w Alei Józefiny²⁹. Plotek na temat potencjalnej koncesji na budowę teatru było zresztą więcej w prasie polskiej. W jednym z kolejnych numerów redaktorzy „Kaliszanina” dementowali pogłoski „Echa”, że koncesję na jego wzniesienie rzekomo dostał dyrektor Towarzystwa Dramatycznego Puchniewski³⁰.

Prawdopodobnie z tego okresu pochodzi plan sytuacyjny Nowego Rynku (Placu św. Mikołaja), sporządzony przez architekta powiatu kaliskiego Jana Zdziennickiego (1822-po 1896) z wrysowanym położeniem zespołów budynków publicznych o nieznanym jednakże dokładnym przeznaczeniu. Niemal równocześnie projektowano w tym miejscu budowę ratusza, od czego jednak władze miasta odstąpiły ostatecznie po interwencji znanego historyka Cezarego Biernackiego (1827-1896) z grudnia 1877 roku. Wobec tego na Nowym Rynku miasto planowało teraz zamiennie wzniesienie teatru, co więcej, powstał nawet wstępny jego projekt. Czołowi kaliscy ludzie budownictwa: emerytowany architekt³¹ guberni warszawskiej Franciszek Tournelle (1818-1880), Zdziennicki i świeżo mianowany inżynier guberni kaliskiej Józef Chrzanowski (1844-po 1912) mieli już wiosną 1879 roku sporządzone zarówno pomiary placu, jak i wstępne szkice budynku, z kosztorysem obliczonym na 60 000 rubli. Informowano, że zainteresowany umową z miastem przedsiębiorca może liczyć na wsparcie w postaci odszkodowania ubezpieczeniowego po spalonym gmachu, jak i korzystne warunki: należący do magistratu plac i bezpłatny materiał do budowy z lasów miejskich³². Sprawa lokalizacji i sposobu finansowania tej

²⁹ Mrówka, *Z Kalisza*, „Nowiny” 1879, nr 121.

³⁰ „Kaliszanin” 1879, nr 40, s. 165-166.

³¹ W pracy tej zamiennie używam określeń architekt/inżynier/budowniczy gubernialny, gdyż tak różnorodna tytułatura występowała, powodując nieścisłości, w epoce i w źródłach, do których się odwołuję. Formalnie stanowisko o którym mowa było stanowiskiem inżyniera gubernialnego. Absolwentów petersburskiej Szkoły Budowlanej (późniejszego Instytutu Inżynierów Cywilnych) tytułowano inżynierami cywilnymi, także absolwentów Wydziału Budowlanego. Absolwentów studiów architektonicznych na Cesarskiej Akademii Szuk Pięknych w stolicy tytułowano, w zależności od uzyskanego dyplomu, akademikami architektury lub architektami. Życie społeczne tych pojęć/tytułów/nazw stanowisk jest jednak daleko bardziej skomplikowane. Na temat tego zagadnienia por. *Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. H. F. Paszkiewicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa 2007; J. Żywicki, *Urzędnicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Lublin 2010.

³² „Kaliszanin” 1879, nr 40, s. 165-166.

inwestycji jest jednak nieco bardziej skomplikowana do rekonstrukcji. Nie zachowały się bowiem akta magistratu kaliskiego, spalone w 1914 roku, a i sposób funkcjonowania zarządu miasta nie pozwalał na transparentne powierzenie analizy tej sprawy komisjom eksperckim, a wspomniane tu już narady obywateli i władz miały charakter doradczy i niewiążący. Opierając się wyłącznie na materiałach prasowych można jedynie stwierdzić, że dyskusja o teatrze zmieniała kierunek w ciągu lat siedemdziesiątych od zamiaru budowy go przez miasto do systemu koncesyjnego. Początkowy pomysł ciągłości lokalizacji siedziby sceny przy Alei Józefiny w 1879 roku zastąpiła wspomniana już decyzja ustalająca lokalizację na Placu św. Mikołaja. Myśl o „partnerstwie publiczno-prywatnym” została uzasadniona przez prezydenta Przedpeńskiego ograniczonymi możliwościami inwestycyjnymi bieżącego budżetu, choć na rok 1878 miasto miało 279 000 rubli oszczędności. Pamiętać jednak należy o zamiarze wzniesienia wielofunkcyjnego budynku dla ratusza i innych instytucji miejskich (do 75 000 rubli) oraz budynku szkoły elementarnej (24 000 rubli)³³.

Gdy idzie o stanowisko w sprawie lokalizacji przyszłego teatru, redakcja „Kaliszanina” poszła w ślady swojego pierwszego redaktora Adama Chodyńskiego, popierając Piskorzewie jako przyszłą śródmiejską dzielnicę Kalisza. Zdania były jednak podzielone: ukrywający się pod pseudonimem „Mrówka” kaliski korespondent, w cytowanym wyżej artykule z 1879 roku w warszawskich „Nowinach”, występował przeciwko Piskorzewiu proponując Aleję Józefiny. Warto się przyrzeć bliżej obu konkurencyjnym lokalizacjom. Plac po spalonym teatrze zamykał od wschodu Aleję Józefiny, od południa graniczył z roгатką rypinkowską i szosą wiodącą do Wielunia, od wschodu i północy zaś sąsiadował z rzeką i ogrodem miejskim. Nadal były to wciąż jeszcze przedmieścia, a sama działka znajdowała się już poza obrębem zwartej zabudowy alei. W tym rejonie toczyło się życie rozrywkowe miasta, w istniejących teatrach należących do Golińskiego. Przykładowo to właśnie na rogu Alei Józefiny i wówczas nieposiadającej nazwy ulicy

³³ F. Przedpeński, *Nasze domowe sprawy*, „Kaliszanin” 1877, nr 84, s. 337-338 (cz. 1); nr 85, s. 341-342 (cz. 2), nr 86, s. 345-346 (cz. 3). Nieco inne dane podaje natomiast rocznik statystyczny guberni kaliskiej za rok 1878: kapitał zapasowy na 1 stycznia 1877 roku miał wynosić 109 863 rubli i 10,5 kopiejki, a na 1 stycznia 1878 roku 83 174 ruble i 6,5 kopiejki. Natomiast kapitał żelazny na dzień 1 stycznia 1877 roku miał wynosić 122 320 rubli, 69,5 kopiejki, a więc łączna suma oszczędności na 1 stycznia sięgałaby około 230 000 rubli, nie licząc pozostałości budżetowych. Por. *Obzor Kališskoj gubernii za 1877 god. Priloženie k vsepoddannějšemu otčetu*, Kalisz 1878, s. 32.

(obecnie Bankowa) w 1873 roku prezydent Przedpeński wraz z żoną zbudował reprezentacyjną, pałacową kamienicę z mieszkaniami na wynajem. Na południe od dawnej działki teatru zjazdowego znajdowała się zaś duża posiadłość Koryckich, sięgająca kanału Prosny na południu, złożona z ogrodów i niewielkiego domu. Z czasem jej fragment od strony Alei wykorzystywać zaczęły cyrki objazdowe. Lokalizacja w sąsiedztwie parku i promenady spacerowej była niejako uświęconą tradycją poprzedniego gmachu, musiała się jednak kojarzyć z dobrze znanymi przed 1859 rokiem mankamentami – częstymi wylewami rzeki i podmokłym gruntem.

W innej zupełnie sytuacji znajdowało się Piskorzewie³⁴. W latach siedemdziesiątych, po uregulowaniu rozległego Placu św. Mikołaja, oczekiwania wobec części miasta były bardzo duże. Co charakterystyczne, także i tutaj należy w istocie mówić o przedmieściu – wokół placu, funkcjonującego jako targowisko, brak było zwartej zabudowy. W początku lat siedemdziesiątych jedynie od strony ulicy Babinej, a więc wzdłuż kanału, istniały już pojedyncze murowane budynki, w tym położona na północno-wschodnim narożniku fabryka Schnerrów. W końcu dekady, gdy magistrat wycofał się ostatecznie z budowy na placu lub w jego pobliżu gmachu ratuszowego, sytuacja urbanistyczna zmieniła się tylko nieznacznie. Murowana zabudowa mieszkalno-usługowa zaczęła się pojawiać w południowej pierzei, czego przykładem jest zachowana do dziś kamienica przedsiębiorcy budowlanego, właściciela zakładu rzeźbiarsko-sztukaterskiego Floriana Harnysza na rogu z ulicą Szewską (dziś Chopina). Obok rodziny Schnerrów głównymi inwestorami na Piskorzewiu byli żydowscy kupcy i przemysłowcy tacy jak Gustaw Hejmann, czy właśnie Harnyszowie. To nowe przedmieście sąsiadowało z zatłoczoną, starą dzielnicą żydowską po wschodniej stronie kanału Babinki, z której część mieszkańców przenosiła się stopniowo właśnie tutaj.

W przypadku dyskusji o inwestycjach miejskich na Piskorzewiu liczo no się najprawdopodobniej z argumentami ekonomicznymi wysuwany mi przez właścicieli placów w tej nieurbanizowanej jeszcze dzielnicy Kalisza. Oczywiście jest, że lokalizacja dużego obiektu publicznego wpłynęłaby znacząco na wartość nieruchomości, ceny działek budowlanych i wysokość czynszów. W publicznej debacie pojawiały się wysuwane przez polskich autorów argumenty przekonujące, że targowisko na Piskorzewiu nie jest

³⁴ M. Błachowicz, A. Tabaka, *Rozwój Kalisza – marzenia i rzeczywistość*, „Życie Kalisza”, 2011, nr 33, s. 13; wersja elektroniczna: <http://www.zyciekalisza.pl/?str=82&id=97316> (dostęp 1. sierpnia 2016).

miejszem właściwym dla czołowych miejskich instytucji, które kojarzono z rejestrem właściwym dla reprezentacji kultury wysokiej i prestiżem miasta. Rezygnacja z budowy w tym rejonie ratusza była prawdopodobnie motywowana zarówno względami tradycji historycznej (dotychczasowego położenia siedziby władz miejskich na Głównym Rynku od średniowiecza), jak i zawołowaną rywalizacją polsko-żydowską. Stąd kąśliwa uwaga polskiego dziennikarza o Piskorzewiu jako „bożniczych zaułkach” wyrażona w „Kaliszaninie” w 1878 roku, na marginesie ratuszowej debaty³⁵.

Mimo tych wątpliwości, w 1879 roku projekt budowy teatru w systemie koncesji, jako obiektu dochodowego połączonego ze sklepami i zlokalizowanego na Placu św. Mikołaja, był już bliski urzeczywistnienia: „zjawili się przedsiębiorcy, którzy chcieli się podjąć na własne ryzyko budowy”, ale... „potem rozmyśliwszy się zrzekli się swoich zamiarów”³⁶. Jakie były jednak powody, że nieuchwytni w źródłach inwestorzy nie podpisali umów z miastem, mając sporządzoną dokumentację projektową i, wedle prasowych pogłosek, podobno korzystne warunki? Czy i tutaj przeważył argument wyrażony w „Nowinach”, że siedzibie sceny będzie „nie do twarzy w takim otoczeniu”, argument uwzględniający zarówno klasowe, jak i etniczne interesy? Sprawa ta pozostaje nierozwiązana. Pewne jest, że kwestia teatru „koncesyjnego” znika ze szpalt miejscowej prasy w 1880 roku. Sporadycznie pojawiają się już tylko narzekania na niedostatki prywatnej sceny w ogrodzie u Golińskiego, jako aluzje o pilnej potrzebie budowy miejskiego teatru zimowego³⁷. Przeciąganie się dyskusji i brak efektów nie powinny jednak dziwić, jeśli uwzględnimy porównawczo dziewiętnastowieczne przykłady podobnych debat we Wrocławiu, Krakowie, Lwowie czy Lublinie. Pokazują one, że tak duża inwestycja musiała się wiązać zarówno z licznymi publicznymi projektami, pomysłami, jak i może przede wszystkim grą interesów dotyczącą zysków z koncesji, spekulacji nieruchomościami czy rywalizacjami między zespołami teatralnymi³⁸. O ile jednak w autono-

³⁵ „Kaliszanin” 1878, nr 2, s. 1.

³⁶ *W sprawie teatru*, „Kaliszanin” 1885, nr 56, s. 2.

³⁷ „Kaliszanin” 1880, nr 40, s. 1-2; nr 54, s. 1-2.

³⁸ Zob. np. A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807-1858*, Wrocław 2006, s. 171-177 (o teatrze miejskim w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku) i szerzej B. Grzegorzczak, *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1770 roku do schyłku XIX wieku*, Wrocław 2000; K. Nowacki, *O budowie teatru miejskiego w Krakowie*, „Pamiętnik Teatralny” (24) 1975, z. 2, s. 228-260; L. Lameński, *Dzieje dwóch konkursów na projekt nowego teatru w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (24) 1979,

micznym Krakowie czy Lwowie podobna procedura była oparta między innymi na komisjach doradczych złożonych ze specjalistów, oferujących swe usługi radom miejskim, o tyle w pozbawionym samorządu Kaliszu możliwości inicjatywy były bardziej ograniczone, a potencjalna dokumentacja dotycząca tej koncesji się nie zachowała.

3. NIEZREALIZOWANE PROJEKTY BUDOWY TEATRU W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH

Nowe wątki pojawiają się w roku 1882, za sprawą powrotu do debaty o budowie kaliskiego ratusza. Dyskutowano wówczas propozycję władz wojskowych, które oferowały na sprzedaż budynki dawnego Korpusu Kadetów na rogu ulic Sukienniczej i Łaziennej, a więc w sąsiedztwie urzędu gubernialnego i kościoła ewangelickiego (dawnego kościoła jezuitów). Był to jeden z rozważanych wtedy przez administrację Przedpełskiego pomysłów adaptacji dawnego skrzydła gmachów pojezuickich na kompleks instytucji służących miastu, złożony z ratusza, teatru i/lub szkoły miejskiej³⁹. Wedle artykułu z 1885 roku powodem fiaska tej inicjatywy była odmowa „władz wyższych”, zapewne administracji generała-gubernatora warszawskiego, ale wiadomo również, że władze wojskowe żądały nazbyt wygórowanej kwoty⁴⁰.

W tym samym czasie w gubernialnym, liczącym blisko 40 tysięcy mieszkańców Lublinie ogłoszono konkurs realizacyjny na projekt teatru miejskiego i resursy kupieckiej. Miała to być instytucja komercyjna, a jej głównym koncesjonariuszem był Jan Junczys (1844-1924)⁴¹, ówczesny budowniczy miejski. Chociaż konkurs zakończył się wyborem pracy Karola Kozłowskiego (1847-1902), obliczonej na 95 000 rubli, to budowę rozpoczęto dopiero po dwóch latach, przy znacznym uproszczeniu rozbudowanej architektury pierwotnego zamierzenia. Gmach uroczyście otwarto 6 lutego 1886 roku, mógł on pomieścić 671 osób⁴². Inicjatywa była pilnie śledzona nad Prosną:

z. 3, s. 267-297; J. Purchla, *Teatr i jego architekt/Theater und sein Architekt*, tłum. S. Dzida, Kraków 1993, s. 34-54; J. Szuliński, *Teatr miejski we Lwowie*, Warszawa 2002, s. 33-36.

³⁹ „Kaliszanin” 1882, nr 8, s. 1.

⁴⁰ *W sprawie teatru...*, s. 2.

⁴¹ Na temat Junczysa por. J. Żywicki, *Urzednicy: architekci, budowniczy...*, s. 452-453.

⁴² L. Lameński, *Budynki teatralne na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Architektura teatralna w Polsce...*, s. 100-109; S. Kruk, *Życie teatralne Lublina (1782-1918)*, Lublin

Lublin wybudował teatr na akcje; czyżby Kalisz na coś podobnego zdobyć się nie mógł? Mamy pomiędzy sobą ludzi zamożnych, mamy wielu i średniej zamożności, któryby na jedną, dwie, a nawet kilka akcji chętnie zapisali się, byle tylko sprawę posunąć naprzód (...). Gdy więc nie stać kasę miejską na budowę teatru, wzniesmy go siłami zbiorowemi, bo... gromada to wielki człowiek. Ten wielki człowiek dokaże tego na co lat dziesiątki zdobyć się nie mogły, i nie poniosłszy ofiary, zrobi jeszcze dobry interes⁴³.

W charakterystyczny sposób retorykę zaczerpniętą z kręgów pracy organicznej łączono tu z zachętą do „dobrego interesu”, dodając jeszcze wyraz zniecierpliwienia: „zaczniemy więc aby skończyć”⁴⁴. Pomysł emisji akcji został szybko skonkretyzowany: założono sfinansowanie tą drogą wkładu 20 000 rubli, oceniając udział miasta w postaci przekazania działki budowlanej na 10 000 rubli. Każda akcja miała być warta 100 rubli. Zwraca uwagę, że koszty budowy wedle inicjatorów miały wynosić ledwie połowę kosztorysu inwestycji z poprzedniej dekady. Redakcja „Kaliszanina” zajęła się prowadzeniem przedsięwzięcia, deklarując „...że od nas zaczynać się będzie lista akcjonariuszy”. Zastanawia, że nie sprecyzowano jasno kto jest pomysłodawcą⁴⁵. Nieprzypadkowo jednak 12 (24) lipca 1885 roku gubernator kaliski Michał Piotrowicz Daragan (1834-po 1917) prosił gubernatora lubelskiego o przysłanie odpisów dokumentów związanych z finansowaniem, projektowaniem i budową teatru w Lublinie⁴⁶. Zbieżność między jego działaniami, a pierwszymi publikacjami w prasie nie jest na pewno incydentalna. Warto przyrzeć się bliżej osobie nowego (urzędującego od 1883 roku) gubernatora, gdyż dla sprawy budowy teatru miejskiego okaże się on postacią kluczową. Daragan był absolwentem Nikołajewskiej Szkoły Kawalerii i Akademii Sztabu Generalnego (1858), brał udział w wojnie krymskiej i pacyfikacji powstania styczniowego. Po dłuższym pobycie za granicą rozpoczął służbę na stanowiskach wice- i gubernatorskich w Mińsku (1870-1876), potem w Czernihowie (1876-1878). W Mińsku otrzymał tytuł honorowego obywatela, z własnej kieszeni finansując upiększenie ogrodu publicz-

1982, s. 78-81. Był to tak zwany Teatr Zimowy, obecnie Teatr im. Juliusza Osterwy. Także i w tym wypadku pomysł budowy propagowała miejscowa prasa – „Kurier Lubelski”.

⁴³ W sprawie teatru..., s. 2.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Teatr na akcje, „Kaliszanin” 1885, nr 61, s. 1.

⁴⁶ APŁ, RGK, sygn. 3125, pismo z 12 lipca 1885. Akta te przywołuje też Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 343, przyp. nr 3.

nego w tym mieście, zaś w Czernihowie dał się poznać jako współtwórca biblioteki publicznej i miejscowego życia prasowego. W latach 1878-1882 sprawował urząd gubernatora w Wołodzie. Choć został zwolniony z tego urzędu na własną prośbę, istniały jednak zarzuty dotyczące jego nazbyt liberalnego traktowania przebywających w guberni wychodźców politycznych. Do Kalisza przybył jako nominat i prawdopodobnie protegowany generała-gubernatora warszawskiego Piotra Albieńskiego (1826-1883), z którym mogły go łączyć liberalne sympatie⁴⁷. Nad Prosną współpracował z Pawłem Nikołajewiczem Rybnikowem (1831-1885)⁴⁸, wybitnym intelektualistą i wicegubernatorem kaliskim (sprawował lub był pełniącym obowiązki w latach 1867-1885), znanym ze swojego otwartego nastawienia względem mieszkańców miasta, z którymi utrzymywał częste i bliskie kontakty kulturalne i towarzyskie. Przez okres swojego urzędowania Rybnikow i Daragan zdradzali autentyczne zainteresowanie sprawami rozwoju gospodarczego guberni oraz modernizacji Kalisza, byli też jak się wydaje (na tle innych urzędników podobnej rangi w Królestwie Polskim) przychylni rozwojowi instytucji życia kulturalnego i społecznego oraz prasy kaliskiej. Nowy gubernator miał się niebawem okazać jednym z najsprawniejszych rządców guberni kaliskiej, a z czasem (jego 20-letnie rządy były jednymi z najdłuższych na stanowisku gubernatorskim w Królestwie Polskim) postacią niemal legendarną, „dobrym gubernatorem”⁴⁹. Daragan objął urząd w Kaliszu w styczniu 1883 roku i z jego późniejszego postępowania można sądzić, że zyskując rozeznanie w sprawach miasta i guberni, szybko zainteresował się projektem budowy teatru osobiście.

⁴⁷ S. Wiech, *Rządy warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albieńskiego – lata nadziei, lata złudzeń*, w: *Unifikacja za wszelką cenę?...*, s. 83-114; Idem, „Dyktatura serca” na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. *Dzieje kariery wojskowo-urzędniczej Piotra Albieńskiego (1826-1883)*, Kielce 2010.

⁴⁸ Paweł Nikołajewicz Rybnikow, w: *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, oprac. A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, Lublin 2015, s. 386-390.

⁴⁹ Michał Piotrowicz Daragan, w: *Ibidem*, s. 128-134 oraz A. Kijas, *Rosjanie w Kaliszu i guberni kaliskiej na przełomie XIX/XX wieku (do 1914r.)*, w: *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. K. Walczak, E. Andrysiak, Kalisz 2006, s. 70-79; M. Błachowicz, A. Tabaka, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010, s. 199-201; Tychże, *Nieznane losy Daragana*, „Życie Kalisza” 2012, nr 11, s. 32; R. G. Robbin Jr, *The Tsar’s Viceroy: Russian Provincial governors in the Last Years of the Empire*, London 1987, s. 195, s. 87-88; Ł. Chimiak, *Gubernatory rosyjscy w Królestwie Polskim 1863-1914, Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999, s. 249-265; G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin 2004. Wciąż jednak brakuje dobrej naukowo biografii tego interesującego polityka rosyjskiego.

Nową propozycję wyraźnie sytuowano na tle Lublina, stwierdzając konieczność rywalizacji pomiędzy miastami, przedstawiono ją zresztą jako „zaradność” w kręgu ambitnych mieszkańców, dbających o wizerunek Kalisza. Udział akcjonariuszy w inwestycji redakcja „Kaliszanina” propagowała też, wykładając cele stałej sceny i płynące z jej funkcjonowania korzyści:

Że teatr ma wielkie społeczne znaczenie, że on może być szkołą krzewiącą wśród mass idee zdrowe, kształcącą poczucie estetyczne i grającą w naszych towarzyskich stosunkach ważną rolę przez dostarczanie rozrywki, łączącej w sobie pożyteczne z przyjemnym, – tego chyba dowodzić nie potrzeba. Zrozumiały to dobrze ludy na wyższym stopniu cywilizacji stojące, i dla tego nie skąpiąc dla teatru ofiar materialnych, dla Talji i Melpomeny wspaniałe pobudowali świątynie. Wspaniałość ta zależy od większej lub mniejszej zamożności danego miasta, a nikt nie ona zupełnie, ustępując miejsca jedynie praktyczności tam, gdzie ograniczone środki pozwalają na wzniesienie gmachu nie imponującego rozmiarami i luksusem, lecz odpowiadającego potrzebom i zamożności mieszkańców⁵⁰.

Wyraźnie jest to rozumienie teatru, jako instytucji wychowawczej dla „mas”, jak i służącej estetycznym i towarzyskim przyjemnościom elity. Znalazło się tu też uzasadnienie dla luksusowej, a przynajmniej wyróżniającej się architektury, jako „świątyni dla sztuki”, mogącej pełnić rolę symbolu zamożności i rozwiniętej cywilizacji danego miasta. Bieg wypadków zainicjowanych tak ambitną perspektywą był szybki: już w kolejnym numerze „Kaliszanina” drukowano listę pierwszych potencjalnych udziałowców, którzy zadeklarowali swoją gotowość wykupu akcji, jeśli znajdzie się odpowiednia ilość chętnych. Otwierał ją gubernator Daragan (trzy akcje), zaś architekt gubernialny Chrzanowski, Walenty Borowski, dziennikarz i redaktor Kazimierz Witkowski (1852-1892), drukarz i wydawca Oswald Hindemith (1854-1918), przedsiębiorca i restaurator Ernest Wehner i drukarz, wydawca, księgarz Bolesław Szczepankiewicz (1843-1922) byli gotowi nabyć po jednej akcji⁵¹. Do końca sierpnia uzbierano łącznie zapisy na 14 900 rubli, a na liście znaleźli się między innymi prawnik i dziennikarz Józef Radwan (1858-1936), prawnik, intelektualista i badacz kultury Słowian Alfons Parczewski (1849-1933), naczelnik straży ogniowej Mieczysław Grąbczewski (1853-1898; późniejszy prezydent Kalisza w latach 1889-1898), przedsiębior-

⁵⁰ *Teatr na akcje*, „Kaliszanin” 1885, nr 61, s. 1.

⁵¹ *Budowa teatru*, „Kaliszanin” 1885, nr 62, s. 1.

ca Florian Harnysz, Wilhelm Mencil czy właściciel największego w mieście browaru Karol Weigt⁵². Zainteresowani inicjatywą byli zarówno przedstawiciele przemysłu i handlu, w tym zasymilowani Niemcy i Żydzi, elita władzy miasta i guberni, jak i przedstawiciele inteligencji. Redakcja dopinguwała mieszczaństwo – szczególnie właścicieli domów, by dołączyli się liczniej do akcji⁵³. Co jednak zaskakuje, to fakt, że tak pomyślnie rozwijająca się inicjatywa po raz ostatni pojawia się w „Kaliszaninie” w numerze siedemdziesiątym drugim z 1885 roku. Wzmiankowano tam, że o ile uda się znaleźć brakujących udziałowców na 6 tysięcy rubli, to będzie można sporządzić projekt teatru i przedstawić go do zatwierdzenia władzom⁵⁴. Dalej wątek się urywa, także i w archiwaliach brak śladu po jakimś rozwoju wydarzeń. Dopiero w 1887 roku w anonimowej korespondencji z Kalisza, wydrukowanej skądinąd w petersburskim „Kraju”, autor donosił, że miejscowe środowisko cały czas „zaprzęta” sprawa budowy teatru systemem akcyjnym⁵⁵. Ostatecznie z projektu nie wyszedł znowu żaden materialny rezultat.

Co było powodem fiaska tej interesującej inicjatywy, do której akces zgłosili tak licznie przedstawiciele miejscowej elity? I tutaj brak jest przekonujących źródeł. Czy nie udało się zebrać zapisów na brakujące 6000 rubli, czy też realizację pokrzyżowały inne czynniki? Wydaje się, że można zaproponować kilka prób odpowiedzi. W 1885 roku miasto rozpoczęło cykl inwestycji, które znacząco obciążały kasę magistratu: wzniesiono odwach (1884-1885), gmach straży ogniowej i policji (w latach 1887-1889), a także przygotowywano kosztowną budowę ratusza na Głównym Rynku (1887-1891), którego projekt był już gotowy. Jeśli uznać, że teatr akcyjny inicjatorzy chcieli wciąż budować na Placu św. Mikołaja, to realizacja dwóch pierwszych obiektów musiała znacząco zmodyfikować ich plany, gdyż odwach i komenda straży stanęły właśnie przy lub na tym placu. Ten ostatni budynek, zaprojektowany jak na warunki Kalisza z rozmachem w oparciu o średniowieczne wątki stylistyczne formuły „stylu ceglanego” (Ziegelrohbau), usytuowano frontem do kanału Prosny, na samym obszarze placu. Jego tylna elewacja była skierowana na zachód; tak też zlokalizowano wjazd na dziedziniec techniczny komendy. Spowodowało to nową sytuację urbanistyczną – istniejące od zachodu targowisko zostało od strony rzeki

⁵² Zob. *Budowa teatru*, „Kaliszanin” 1885, nr: 63, s. 2; 64, s. 1-2; 66 s. 2; 67, s. 1; 71, s. 2.

⁵³ *Budowa teatru*, „Kaliszanin” 1885, nr 67, s. 1.

⁵⁴ *Budowa teatru*, „Kaliszanin” 1885, nr 72, s. 1.

⁵⁵ *bin, Kalisz (List Kraju)*, „Kraj” 1887, nr 23, s. 11-12.

ograniczone siedzibą strażaków i policji, a w zachodniej pierzei placu, obok pawilonu odwachu, pojawiły się w tym czasie dwupiętrowe kamienice.

Wcześniejsze pomysły zdominowania tej przestrzeni dużym budynkiem publicznym były więc od 1885, a na pewno już od 1886 roku nieaktualne. Niewątpliwie, wolnostojąca bryła teatru zajęłaby całą pozostałą przestrzeń targowiska. Inicjatywa spółki akcyjnej mogła więc zostać pokrzyżowana nie tyle przez brak chętnych, co przez utratę ustalonej wcześniej lokalizacji. Wydaje mi się, że taki tok rozumowania może uprawomocniać zamieszczona w 1890 roku w „Kaliszaninie” informacja, że architekt Eugeniusz Oraczewski (1854-po 1900; pomocnik inżyniera gubernialnego w latach 1885-1892) „...opracował z własnej woli projekt przerobienia budynku straży ogniowej na teatr z pozostawieniem dotychczasowej funkcji”⁵⁶. Redakcja aprobując ten nieznany dziś z rysunków projekt, zamykający się w kwocie wstępnego kosztorysu rozpisanego na 30 000 rubli, wyraziła opinię, że może to być najlepsze rozwiązanie „gordyjskiego węzła sprawy teatralnej”⁵⁷. Trudno spekulować na temat propozycji Oraczewskiego w jej architektonicznym wymiarze, ale prawdopodobnie musiała ona zakładać dobudowanie do budynku strażnicy od zachodu nowej części przeznaczonej na siedzibę sceny. Zapewne jej główna elewacja reprezentacyjna wychodziłaby na zachód, a więc w stronę zabudowującej się dopiero pierzei placu i szerokiej perspektywy łągów majkowskich, gdzie jedynie budynki gazowni wyznaczały granicę zabudowy miasta. Wyzwaniem musiało też być rozwiązanie stylistyki takiej przebudowy, narzuconej przez świeżo wzniesiony budynek komendy, utrzymany w estetyce trawestującej średniowieczne rozwiązania wątków ceglanych, oparty jednak w projekcie o durandowski, modułarny system osiowy. Ponownie więcej tu znaków zapytania, niż odpowiedzi; po fiasku „teatru na akcje” także i ta propozycja nie doczekała się realizacji. Może rozważyć należy też powody natury ekonomicznej – w połowie lat osiemdziesiątych w Kaliszu panował zastój budowlany, wiążący się z przejściowym kryzysem gospodarczym, ale i niedającym się na razie przezwyciężyć odcięciem miasta od sieci kolejowej. Władze natomiast, zaangażowane w inne inwestycje – szczególnie budowę ratusza, nowej rzeźni na Piskorzewiu (1889-1891) czy przebudowę ogrodu miejskiego, mogły też na razie nie być zainteresowane dodawaniem do tej listy procedowania budowy teatru.

⁵⁶ *Ze spraw miejskich*, „Kaliszanin” 1890, nr 58, s. 1.

⁵⁷ *Ibidem*.

4. DYSKUSJA O NOWYM BUDYNKU TEATRU W LATACH DZIEWIĘCDZIESIĄTYCH NA TLE PROBLEMÓW MODERNIZACJI MIASTA

Sytuacja zmieniła się kilka lat później z różnych powodów. Około 1890 roku Neuman Goliński stopniowo likwidował swój teatr zimowy; prawdopodobnie ostatnie przedstawienia miały tam miejsce w 1892 roku. Rok później następczyni zlikwidowanego w 1892 roku „Kaliszanina”, „Gazeta Kaliska”, drukując narzekania czytelników na brak w mieście reprezentacyjnego gmachu dla sztuki scenicznej, informowała, że na nieruchomości Golińskiego na fali niespodziewanego boomu przemysłowego ma zostać otwarta fabryka haftów, a więc branży, która niebawem miała stać się dominująca w Kaliszu⁵⁸. Tak też się stało trzy lata później, kiedy zabudowania byłej ujeżdżalni-teatru rozebrano i faktycznie zastąpiła je fabryka Majera i Józefa Rawickich⁵⁹. Publiczności pozostawał więc Ogródek Warszawski Ignacego Wypiszczyka, sala hotelowa u Woelfflów i dawna sala koncertowa w sali musztry przy gmachu Korpusu Kadetów. Żaden z tych lokali nie mógł jednak zastąpić reprezentacyjnego gmachu teatralnego. Chodyński następująco pisał o tej sytuacji w kilka lat później:

... przedstawienia urządzone w sali koncertowej wprost napełniały strachem publiczność, lękającą się nie bez słuszności do niej chodzić, bo jedno jedyne wejście, prowadzące do sali i na scenę, w razie najmniejszego popłochu mogłoby wywołać katastrofę (...) Teatr Letni w Ogródku Warszawskim, początkowo bardzo skromnie urządzone, nie mógł również zaspokoić potrzeb publiczności, żądającej słusznie, aby teatr był przybytkiem sztuki, urządzonym według dzisiejszych wymagań, aby scena nie była po macoszemu traktowana i aby tak jak ongi świetne tradycje sceny kaliskiej i w przyszłości godnie były podtrzymywane⁶⁰.

Należy dodać, że w tym okresie koniunktura budowy reprezentacyjnych oper i różnych scen miejskich przybrała, w szybko rozbudowujących się i konkurujących ze sobą miastach europejskich, na sile, a w Krakowie w 1893 roku otwarto wspaniałe gmach teatralny zrealizowany przez magistrat. I chociaż trudno w tym okresie dokonywać porównania między

⁵⁸ Am, *Teatr*, „Gazeta Kaliska” 1893, nr 39, s. 2.

⁵⁹ *Teatr*, „Gazeta Kaliska” 1894, nr 47, s. 2.

⁶⁰ A. Chodyński, *Teatr w Kaliszu* [publ. „Gazeta Kaliska” 1900], w: Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 338-339.

stołecznym Krakowem a prowincjonalnym Kaliszem, to jednakże miejscowe elity uważnie śledziły zarówno rozwój innych polskich czy europejskich miast, jak i starały się budować wielkomiejski wizerunek nadprośniańskiego grodu. W liście skierowanym do prasy kaliskiej w 1893 roku anonimowy autor wskazywał, że Kalisz dystansują już nawet inne ośrodki samej guberni, to jest Koło i Łęczyca, gdzie w ostatnich latach zbudowane zostały budynki służące scenie teatralnej. Oba przywołane przykłady dotyczyły połączenia w jednym gmachu straży pożarnych i teatrów, co przywołuje zarówno projekt Oraczewskiego z 1890 roku, jak i może świadczyć o kulturalnych ambicjach kaliskiej straży ogniowej, mającej pozycję jednego z najważniejszych kaliskich stowarzyszeń⁶¹.

Na tym tle trzeba rozważyć nową inicjatywę. W 1892 roku, pod przewodnictwem gubernatora Daragana, sformowano Komitet Budowy Teatru Miejskiego, złożony z prezydenta Mieczysława Grąbczewskiego (sprawował lub był pełniącym tę funkcję w latach 1889-1898) jako wykonawczego przewodniczącego oraz czterech członków: inżyniera gubernialnego Józefa Chrzanowskiego, właściciela garbarni Wilhelma Fulde, przemysłowca i przedsiębiorcy Rafała Fraenkla i sekretarza rządu gubernialnego Romana Mrozowskiego. Celem tego organu doradczego przy magistracie miało być pomyślne rozwiązanie czy przecięcie dotychczasowego „gordyjskiego węzła”. Zwraca uwagę, że ciało to składało się z polskiej administracji i rosyjskich władz, inteligenta, niemieckiego przemysłowca i żydowskiego przedsiębiorcy. Kto był inicjatorem, nie daje się jednoznacznie ustalić. Prawdopodobne, że zainteresowani inwestycją zgłosili się do pałacu gubernatora z prośbą o oficjalne wsparcie – i uzyskali je, znajdując

⁶¹ *Teatr*, „Gazeta Kaliska” 1893, nr 37, s. 1. Teatr w Kole mieścił się od grudnia 1888 roku w budynku miejscowej ochotniczej straży pożarnej wzniesionym na Nowym Rynku. Budowę tego obiektu zatwierdzono w 1887 roku. Staraniem prezesa straży, właściciela majoratu Kościelec Kolski, hrabiego Aleksandra Kreutza oraz inżyniera powiatowego Zygmunta Młodkowskiego, w budynku znalazła się sala do ćwiczeń gimnastycznych, wyposażona jednakże we wszystkie atrybuty sali teatralnej z łóżami, galerią i zapleczem oraz kurtyną, wykonaną przez Maleckiego, absolwenta Akademii Monachijskiej. Mogła ona pomieścić do 300 osób. Był to ewidentny przykład omijania przepisów i praktyki wyższych urzędów rosyjskich w dawnym Królestwie, ograniczających i kontrolujących działalność stowarzyszeń kulturalnych. Gubernator Daragan miał popierać tę inicjatywę, znał zresztą właściciela Kościelca Kolskiego, zaangażowanego w rozwój Koła arystokratę rosyjskiego, dla którego w tym czasie Józef Chrzanowski i zapewne Eugeniusz Oraczewski zaprojektowali wystawny pałac kościelecki. O teatrach w guberni kaliskiej por. A. Tomaszewicz, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998. Budynek niestety zburzono w latach 60. ubiegłego wieku, po wielu przebudowach i zmianach funkcji.

w Daraganie zwolennika budowy nowoczesnego teatru w stolicy podległej mu guberni. Był to też moment, kiedy magistrat zakończył budowę ratusza i większości ważniejszych inwestycji z połowy lat osiemdziesiątych.

Zadaniem Komitetu było opracowanie koncepcji i zasad realizacji finansowej przedsięwzięcia, dostarczenie projektu roboczego i dyskusja nad lokalizacją budowli. Należy wyjaśnić, że aby sprawie nadać dalszy bieg, dokumentacja dotycząca teatru i funduszy na jego budowę musiała zostać przygotowana przez Komitet, omówiona i zaakceptowana przez magistrat, a następnie posłana z ratusza na Głównym Rynku do urzędu gubernialnego. Po otrzymaniu sankcji rządu gubernialnego pod przewodnictwem gubernatora w gmachu przy Placu św. Józefa, szczególnie w zakresie budżetu i jego źródeł, projekt należało wysłać do administracji generał-gubernatorstwa w Warszawie, celem uzyskania kolejnej zgody. Jako inwestycja miejska, nowy teatr podlegał więc ogólnym przepisom dotyczącym realizacji budowli publicznych w miastach ze środków budżetowych. Oznaczało to, że jego projekt i kosztorys po ewentualnym wstępnym zatwierdzeniu w Warszawie musiały zostać wysłane do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Sankt Petersburgu. Tam oceniano i poddawano sankcji zarówno realność strony finansowej, jak i samego projektu technicznego, który trafiał pod obrady Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW. Ta ostatnia instytucja powstała w 1865 roku jako kolejne ciało zajmujące się państwową polityką budowlaną przy ministrze spraw wewnętrznych, skupiając znanych i poważanych inżynierów, architektów i techników pracujących w roli ekspertów państwowych. Celem tego organu było konsultowanie realizowanych w Cesarstwie projektów budynków użyteczności publicznej, doradzanie przy metodach i programach kształcenia inżynierów cywilnych, sporządzanie projektów specjalnych realizowanych przez MSW. Miał on też w swych kompetencjach opiniowanie i zatwierdzanie projektów planów regulacji urbanistycznej miast, przygotowanie audytów, rozstrzyganie sporów w sprawach technicznych. Na mocy kolejnych wydań rosyjskich przepisów dotyczących spraw budowlanych (tak zwanej Ustawy Budowlanej Cesarstwa Rosyjskiego, por. edycje 1857, 1900 i in.) gubernatorzy mogli wysłać projekty budynków publicznych do oceny i zatwierdzenia w Komitecie Techniczno-Budowlanym w sytuacji, gdy miałyby to być to obiekty skomplikowane technicznie, kosztowne, przeznaczone dla szerokiej publiczności lub z innych uznaniowych powodów⁶².

⁶² *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI)*, 6, 1900, t. 12, *Ustavy gosudarstvennogo blagoustrojstva. Stroitel'nyj ustav*, Sankt Petersburg 1900, por. uzupełniające się w tym

Urzednicy Komitetu poddawali je wówczas analizie i występując jako eksperci, sprawdzali od strony technicznej, prawnej i finansowej, zalecając stosowne zmiany lub usprawnienia, omówione i przyjęte na posiedzeniach kolegialnych. Po ich wykonaniu projekt uzyskiwał oficjalne zatwierdzenie komitetu. Oddzielnie rozpatrywane sprawy finansowe i prawne danej inwestycji mogły wymagać zgody departamentów MSW, Rady Ministrów lub też samego cara. Dopiero po uzyskaniu wszystkich tych zatwierdzeń, odesłany przez poszczególne szczeble administracji projekt mógł wrócić do miejsca, w którym miałby być realizowany. W przypadku Kalisza, procedura tego rodzaju dotyczyła już wcześniej budowy nowego ratusza, strażnicy pożarowej czy rzeźni.

Pierwsze zachowane dokumenty dotyczące procedowania administracji nad sprawą nowego projektu teatru dotyczą 1894 roku, kiedy to magistrat przedstawił urzędowi gubernialnemu propozycję zbudowania gmachu z funduszy miejskich. Sfinansowaniu przedsięwzięcia miały służyć środki ze specjalnego kapitału budowlanego miasta, utworzonego w 1817 roku

względnie art. 40 i art. 161. Z zapisów ustawy wynikało, że wszystkie budowle przeznaczone do użytku publicznego można budować po utrzymaniu zatwierdzenia projektów przez urzędy gubernialne (wydziały budowlane lub administracyjne). Te ostatnie zaś na mocy decyzji gubernatora mogły skierować projekty szczególnie skomplikowane technicznie, wymagające znacznych nakładów finansowych lub przeznaczone dla użytku szerszej publiczności do oceny i zatwierdzenia w MSW, od którego zależało wówczas dalsze procedowanie sprawy – poprzez Komitet Techniczno-Budowlany lub konsultacje z innymi instytucjami, np. Akademiami Sztuk Pięknych. Za budowle publiczne wedle interpretacji Senatu Rządzącego i rozporządzeń MSW uważano kościoły, teatry, budowle dla przedstawień i widowisk publicznych, cyrki, sale publiczne, szpitale, szkoły, przytułki, łaźnie, hale targowe, biblioteki i herbaciarnie ludowe, główne mosty itd. – podaję wedle komentarza Gustawa Szymkiewicza, *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa, obowiązujące w Państwie Polskiem*, Warszawa 1923, s. 60-61. Przepisy rosyjskie rozciągnięto na gubernie dawnego Królestwa Polskiego – skupione w generalnym-gubernatorstwie warszawskim – w okresie reform postyczniowych. Por. art. 14 tejże ustawy. O komitecie por. fond 1293 w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego (RGIA) <http://www.fgurgia.ru/type/rubricator#!page:1/o:382206322/p:1/o:115864269/p:1/o:33730786/p:2/o:27603705/p:1> oraz tom *MVD Rossii: enciklopediâ*, red. V. N. Niekrasow, Moskwa 2002, s. 502. O rosyjskim prawodawstwie budowlanym por. I. G. Pirozkova, *SISTEMA ISTOČNIKOV STROITEL'NOGO ZAKONODATEL'STVAROSSIIJSKOJ IMPERII V XIX-NAČALE XX VV.*, „Istoričeskie, filosofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul'turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki” 2009, nr 2 (3), s. 68-72; M. Wiraszka, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008, szczególnie rozdziały *Rozwój urbanistyczny miast rosyjskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku* oraz *Kierunki rozwoju urbanistycznego miast administracyjnych guberni podolskiej w XIX wieku*, s. 27-132 oraz także, w zakresie prawodawstwa dotyczącego budowy kościołów katolickich, A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, Warszawa 1994.

i służącego wydawaniu pożyczek budowlanych właścicielom nieruchomości, ale też na inwestycje administracji państwowej⁶³. Latem ekipa prezydenta Grąbczewskiego zaproponowała administracji gubernialnej wykorzystanie do tego celu 35 000 rubli, z kalkulacją korzystnej spłaty ratalnej w ciągu 38 lat, w oparciu o dochody z funkcjonowania teatru. Argumentowano konieczność wzniesienia nowego teatru w miejsce spalonej w 1858 budowli, za którą odszkodowanie ubezpieczeniowe (7782 ruble) wpłynęło w swoim czasie do kapitałów miasta. Dwudziestego siódmego lipca (8 sierpnia) administracja Daragana wyraziła swoją aprobatę; urząd „w pełni zgodził się z wizją Magistratu, zarówno jeśli chodzi o pożyteczność powstania teatru dla miasta i dla rozwoju społecznego, jak i o sposób realizacji projektowanej operacji budowlanej”⁶⁴. Linie argumentacji, przygotowaną dla władz w Warszawie wzbogacono na tym etapie o ważki element:

Przy czym, niezależnie od powyższego, jako argument przemawiający za koniecznością wybudowania wygodnego budynku teatralnego w Kaliszu Urząd Gubernialny przytoczył jeszcze i tę okoliczność, że powstanie teatru stworzy możliwość wystawiania rosyjskich spektakli, które, pomimo ich oczywistej adekwatności w związku ze sporą liczbą żyjących tu rosyjskich rodzin, dla których i w przyszłości będą stanowić niewątpliwą rozrywkę, mogą znacząco wpłynąć na przyswojenie sobie przez ludność tu urodzoną rosyjskich wartości obywatelskich i poprawniejszego użycia języka rosyjskiego⁶⁵.

Omawiana propozycja pojawiła się więc już na etapie wyjednywania zgody na realizację projektu i niewątpliwie miała być narzędziem perswazji, ale też wyrażała potrzeby i przekonania administracji gubernialnej, oczekującej większej roli w mieście dla sceny rosyjskiej, z przydaniem jej wartości dydaktyczno-państwowych. Zwraca uwagę, że zaniechano pomysłu

⁶³ Budowlany Fundusz Pożyczkowy miasta Kalisza został utworzony na mocy rozporządzenia z 19 (31) października 1817 roku, wydanego przez sekretarza stanu Kosseckiego w imieniu cesarza Aleksandra I. Fundusz zaczął funkcjonować w 1818 roku, zaś największej pożyczek budowlanych dla właścicieli prywatnych i miasta oraz władz wojewódzkich wydano do 1844 roku. Z tegoż kapitału finansowano m. in. budowę gmachu Komisji Wojewódzkiej (1823) i teatru (1835). Zagadnienie to szczegółowo omawia Iwona Barańska, por. Eadem, *Architektura Kalisza...*, s. 55-64. Fundusz ten, jako kapitał budowlany pozostający w dyspozycji miasta, funkcjonował nadal na przełomie XIX-XX wieku, choć w zmienionych realiach prawn-administracyjnych.

⁶⁴ APŁ, RGK, 3525, k. 39-43, cytuję tu za późniejszym omówieniem historii sprawy w piśmie gubernatora kaliskiego do kancelarii generała-gubernatora warszawskiego z dnia 31 stycznia (12 lutego) 1895 roku.

⁶⁵ Ibidem.

z lat osiemdziesiątych – spółki akcyjnej – i inicjatywę przejęła w swoje ręce administracja miejska, a właściwie gubernatorstwo, zainteresowane przeprowadzeniem tej inwestycji i objęciem stałego teatru swoim bezpośrednim nadzorem.

Wraz z propozycją finansowania funkcjonujący przy magistracie komitet przedstawił projekt wstępny teatru i dokumentację kosztorysową. Architektem, który opracował plany (które opisują szczegółowo w kolejnym rozdziale) był Józef Chrzanowski, a więc czołowy z kaliskich architektów, inżynier gubernialny od 1875 roku. Był to profesjonalista sprawdzony już przy projektowaniu i kierowaniu budowlami wielu miejscowych inwestycji publicznych i prywatnych. Nie zorganizowano konkursu architektonicznego, brak też śladów dyskusji na ten temat. Jednak w realiach ograniczonej administracji zarządu miejskiego, który podjął się roli inwestora, rozwiązanie to może nie dziwić. Tym bardziej, że jedyny wówczas kaliski konkurs na projekt budynku publicznego, ogłoszony w 1879 roku przez miasto na projekt nowego ratusza, zakończył się fiaskiem frekwencyjnym i burzliwą debatą w prasie krajowej, w czasie której zarzucano organizatorom nieuczciwość. Istotna może się również wydawać świadomość, że także w dużych miastach konkursy otwarte na podobne zadania często nie przynosiły zadowalających rezultatów, czy niekoniecznie wyłaniały realizowane projekty⁶⁶. Wobec trudności finansowych, rozpisywanie konkursu byłoby dodatkowym obciążeniem. Nie bez znaczenia był też fakt, że Chrzanowski był, jak się wydaje, zaufanym urzędnikiem Daragana. Kierując sprawami techniczno-budowlanymi w całej guberni cieszył się wysoką, albo wręcz monopolistyczną pozycją zawodową przy obsłudze zleceń państwowych i miejskich w Kaliszu.

Zbierając wszystkie dane projektu finansowego i zestawiając wspomniane przed chwilą argumenty, kaliski gubernator niezwłocznie sformułował prośbę do generała-gubernatora Iosifa Hurki (1828-1901) o pozwolenie na budowę budynku teatralnego i nadanie sprawie dalszego biegu (2 (12) sierpnia). Hurko w odpowiedzi nadanej przez kancelarię swojego urzędu 28 września (10 października) 1894 roku nie poparł jednakże projektu:

⁶⁶ Kontrowersjami wynikającymi z dyskusji wokół nadesłanych prac – i ostatecznie, wobec braku decyzji o przeznaczeniu jakiegokolwiek z nagrodzonych opracowań do realizacji – skończył się konkurs na teatr w Krakowie w 1889 roku; por. Purchla, *Teatr i jego architekt...*; z kolei we Lwowie konkurs na projekt teatru miejskiego skończył się nadesłaniem dwóch prac, por. Szuliński, op. cit.

... obecnie nie ma konieczności wybudowania w Kaliszu teatru i przeznaczenia na ten cel znaczących środków pieniężnych, tym bardziej, że miasto to nie posiada środków na inne, o wiele bardziej palące potrzeby i dlatego też JE Generał-Gubernator uznał za właściwe odłożenie rozstrzygnięcia kwestii budowy teatru do momentu polepszenia się stanu finansów kasy miejskiej⁶⁷.

W świetle pisma pomysł wyłożenia z kasy miejskiej 35 000 rubli na ten cel „nie wydawał się celowy”⁶⁸. Rzeczywiście, środki bieżące do dyspozycji magistratu znacząco stopniały wskutek wysokich nakładów inwestycyjnych w poprzednich latach. Od 1891 roku, po znaczącym spadku poziomu środków depozytowych (kapitał żelazny) zgromadzonych przez Kalisz w Rosyjskim Banku Państwa, pula oszczędności była odtwarzana dzięki ostrożnej polityce budżetowej i odkładaniu dodatkowych dochodów⁶⁹. Jednakże jedną z pilniejszych potrzeb niewątpliwie była w tym czasie budowa nowoczesnej infrastruktury wodociągów i kanalizacji, a w ratuszu toczyły się debaty i negocjacje z potencjalnymi koncesjonariuszami. Rozważano też realizację tej inwestycji ze środków miejskich, co pociągałoby za sobą ogromne nakłady przez wiele lat⁷⁰. Warto jeszcze dodać, że lata 1893-1898 to czas, kiedy mimo rozwoju przemysłu hafciarsko-koronkarskiego, w mieście dawał się we znaki zastój na rynku nieruchomości. Nadal, pomimo wysiłków przemysłowców, ziemian i Daragana nierozwiązana była też kwestia budowy połączenia kolejowego⁷¹. Administracja w Warszawie zalecała odłożenie inwestycji w teatr w czasie, aż do polepszenia się bieżącej sytuacji budżetowej.

⁶⁷ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 39-43.

⁶⁸ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 26-27.

⁶⁹ W 1889 roku kapitał zapasowy miasta, przeznaczany na pokrycie deficytu budżetowego, wynosił 53 727 rubli; w 1891 – 17 978; 1895 – 9437. W 1889 roku kapitał żelazny (nietykalny), przeznaczany na cele specjalne i wydatki nadzwyczajne (np. inwestycyjne) wynosił – 85 554; 1891 – 20 925; 1895 – 98 394; kapitały budowlane, utworzone decyzją Namiestnika z dn. 19 (31) października 1817 roku, przeznaczane na pożyczki budowlane i cele budowlane w mieście Kaliszu – 1889 – 162 779; 1891 – 165 411; 1895 – 155 248. Zestawienie własne na podstawie *Obzory Kaliśskoj gubernii za 1888, 1889, 1890 god* oraz danych prasowych.

⁷⁰ APŁ, RGK, sygn. 3382. Brak wody zdatnej do picia dawał się w tym czasie we znaki w śródmieściu, a fiaskiem kończyły się doraźne próby rozwiązania problemu za pomocą nowych studni artezyjskich, paląca była sprawa budowy miejskich wodociągów; por. M. Górzyński, *Urban Planning and Municipal Governance in a Period of Rapid Change: A Russian Poland's Frontier Town at the Turn of the Twentieth Century*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, t. 76 (2017), nr 3, w przygotowaniu do druku.

⁷¹ M. Krzysica, *Rola czynników wojskowo-politycznych w budowie kolei żelaznych w Królestwie Polskim*, w: *Studia do dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840-1914)*, red.

Daragan jednak nie rezygnował, przedstawiając Hurce sprawę raz jeszcze, wraz z odmienną interpretacją możliwości i skutków finansowych. Argumentował, że wykorzystanie środków z miejskiego kapitału budowlanego jako niezależnego od bieżących budżetów funduszu pożyczkowego nie obciąży w żaden sposób finansów magistratu kaliskiego, zaś przeznaczeniem środków kapitału jest także i finansowanie miejskich inwestycji. Wyjaśnienia te, jak się wydaje, nie zmieniały wcale istoty rzeczy, ale Hurko tym razem zezwolił na dalszy etap procedury. Pod koniec stycznia 1895 Daragan powrócił do sprawy, przedstawiając raz jeszcze projekt i taką samą ofertę finansowania. Tym razem jednak pismo, skierowane do nowego generała-gubernatora warszawskiego, Pawła Szuwałowa (1830-1908), opatrzone bardziej rozbudowaną argumentacją, przedstawiającą Kalisz jako ośrodek pozbawiony od 1858 roku stosownej siedziby sceny. Miało to być dotkliwą niedogodnością, powodując „zatroskanie” władz. Gubernator kaliski argumentował, że kwestia ta wreszcie powinna znaleźć szczęśliwy finał; przekonywał raz jeszcze, że do wykorzystania są 7782 ruble z ubezpieczenia po spalonym obiekcie, które dodatkowo motywują władze do odbudowy gmachu⁷². Nie wchodził przy tym w niuanse sytuacji budżetowej, a i nie wyjaśniał, że suma z dawnego odszkodowania została już w latach sześćdziesiątych wydana przez magistrat, mijając się z prawdą w stwierdzeniu, że nadal można nią dysponować jako „dodatkowym kapitałem”. Do pisma dołączono projekt gmachu i kosztorys prac z 1894 roku. Była to jednak wycena robót jedynie do zamknięcia stanu surowego, o czym w korespondencji przewodniej Daragan także nie wspomniał. W zakończeniu listu stwierdzał, iż „...mam zaszczyt najpokorniej prosić o kontakt z Ministrem Spraw Wewnętrznych odnośnie wydania pozwolenia na budowę wspomnianego budynku i udzielenie na to pożyteczne i niezbędne dla miasta dzieło pożyczki (...)”⁷³.

Władze w Warszawie przekazały tym razem sprawę do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, rozpoczynając właściwe negocjacje dotyczące realiów finansowych, kredytowania inwestycji i jej zabezpieczenia w oparciu o kapitały miasta, co charakterystyczne, bez rozpatrzenia możliwości

R. Kołodziejczyk, Warszawa 1970, s. 9-44; oraz W. Leszkowicz, *Kolej Kaliska – budowa-eksploatacja-znaczenie dla przemysłowego rozwoju miasta i gubernii*, s. 145-186 tamże.

⁷² APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 39-43. Jednakże odszkodowanie wypłacone miastu z tytułu pożaru poprzedniego gmachu zostało jeszcze w latach sześćdziesiątych przelane do ogólnego budżetu Kalisza.

⁷³ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 43.

zaciągnięcia zewnętrznej pożyczki inwestycyjnej. Rozmowy trwały właściwie przez cały 1895 i 1896 rok. W początkach maja 1895 roku kancelaria generała-gubernatora warszawskiego informowała Kalisz, że MSW „nie znajduje istotnych przeszkód aby spełnić wyłożoną prośbę”, jednak zaleca aby spłata pożyczki była finansowana wprost z corocznego budżetu miejskiego, nie zaś z niepewnych zdaniem Petersburga wpływów z biletów i koncesji teatralnych. Oczekiwano też opracowania dokładnego projektu harmonogramu spłat, ze wskazaniem przewidywanego terminu ich rozpoczęcia⁷⁴. Ostatecznie kompromis dotyczący finansowania osiągnięto dopiero wiosną 1896 roku. Na wniosek Komitetu Ministrów, 10 (22) maja Mikołaj II osobiście zatwierdził projekt wydania miastu 35 000 rubli z kapitału budowlanego w formie pożyczki na budowę teatru miejskiego.

Zdecydowanie szybciej niż dyskutowanie nad sprawami finansowymi zakończyła się procedura zaopiniowania projektu architektonicznego przez Komitet Techniczno-Budowlany. Po osiągnięciu wstępnego porozumienia w sprawie dyspozycji środków pieniężnych na budowę, Departament Gospodarczy MSW 2 (12) maja 1895 roku ponaglał ekspertów komitetu do wydania opinii „w możliwie najkrótszym czasie”, choć dane dotyczące projektu przesłano raptem pod koniec kwietnia⁷⁵. Odpowiedź nadeszła jedenaście dni później. Ocena Komitetu Techniczno-Budowlanego określała projekt przygotowany przez Chrzanowskiego jako „całkiem zadowolający”. Wynika z niej, że projektowano gmach obliczony na 560 osób, zlokalizowany nad rzeką, a więc w miejscu spalonego teatru⁷⁶. W siedmiu punktach opisano główne zastrzeżenia i poprawki do tego nieznanego niestety z rysunków projektu. Eksperci Komitetu nakazali wyeliminować z niego wszystkie konstrukcyjne elementy drewniane i zastąpić je ogniotrwałymi materiałami stalowymi i murowanymi oraz zasugerowali kilka ulepszeń dotyczących bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Jedynie kilka sugestii dotyczyło strony estetycznej projektu, o czym więcej w kolejnym rozdziale. Jak się miało później okazać, zmiany te wraz z innymi czynnikami znacząco wpłynęły na przekształcenie pierwszej koncepcji Chrzanowskiego.

⁷⁴ Ibidem, k. 50-52, pismo kancelarii generała-gubernatora warszawskiego do gubernatora kaliskiego z 25 maja 1895 roku.

⁷⁵ Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw (RGIA) w Petersburgu, Tehnice-sko-Stroitel'nyj Komitet MVD, f. 1293, op. 91 (rok 1895), d. 83, pismo departamentu gospodarczego do komitetu techniczno-budowlanego z dnia 2 maja 1895.

⁷⁶ Ibidem, pismo z 23 maja 1895 [por. Aneks].

Już w trzeciej dekadzie czerwca (kalendarza juliańskiego) / na początku lipca (kalendarza gregoriańskiego) Minister Spraw Wewnętrznych oficjalnie zatwierdził zarówno projekt i obliczony na 35 000 rubli kosztorys, jak i lokalizację, o czym Daragana informowała kancelaria generała-gubernatora Szuwałowa. Ostatecznie przyjęto, że wydatki na inwestycję zostaną pokryte z pożyczki wydanej magistratowi z kapitału budowlanego miasta. Miano ją spłacać sumą wciągniętą do kolejnych budżetów, a ustaloną na 1500 rubli wraz z odsetkami⁷⁷. Wydarzenie to było w lokalnej prasie okazją do komplementowania Daragana, przedstawianego w roli głównego patrona sprawy teatru, „zawsze dbającego o dobro miasta”. Już 12 (24) czerwca „Gazeta Kaliska” informując swoich czytelników o zatwierdzeniu planów stwierdziła, że gubernator, który podobno sam „odczuł” nieodpowiedniość dotychczasowych scen teatralnych, „wyjednał” pozwolenie na nowy gmach⁷⁸.

W czerwcu (13/25) w ratuszu odbyło się zebranie komitetu budowy i nieznanych niestety z nazwisk obywateli miasta. Wedle prasy, celem posiedzenia był wybór ostatecznej lokalizacji inwestycji spośród trzech zaproponowanych przez komitet i władze guberni. Może to zaskakiwać w świetle opisanych wyżej decyzji, skoro także przedstawiony do zatwierdzenia projekt architektoniczny wykonano z założeniem, że budynek powstanie na miejscu spalonego w 1858 roku obiektu, co jasno pokazują zachowane akta Komitetu Techniczno-Budowlanego. Stąd, czerwcową dyskusja byłaby albo fasadową formalnością dającą złudzenie współdecydowania w drodze konsultacji z przedstawicielami elit, albo też rozwianiem ostatnich, domniemych wątpliwości w gronie samego komitetu budowy i władz, czego jednak nie sposób ustalić wobec braku innych źródeł. Wedle relacji prasowej, wybierano pomiędzy działką po teatrze zjazdowym, placem w starej części ogrodu miejskiego, gdzie stała altana wód mineralnych, a także terenem po zwierzyńcu obok posesji Jakuba Fingerhuta, a więc w rejonie wylotu ulicy Niecałej. Zwraca uwagę, że wszystkie rozważane lokalizacje dotyczyły dzielnicy parkowej. Zrezygnowano ostatecznie z Piskorzewia, które miało wówczas już wyraźnie przemysłowy, robotniczy i drobnomieszczański charakter⁷⁹. Od 1895 roku odbywały się na Placu św. Mikołaja nie tylko

⁷⁷ APL, RGK, sygn. 3525; b, *Teatr w Kaliszu*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1896, nr 28, s. 330.

⁷⁸ *Teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1896, nr 49, s. 1-2.

⁷⁹ *Teatr*, „Gazeta Kaliska” 1896, nr 50, s. 1-2; APL, RGK, sygn. 3525, k. 68.

cotygodniowe targi, ale i doroczne gubernialne jarmarki konne; był to wówczas jedyny wystarczająco duży plac miejski do takich wydarzeń. Piskorzewie stało się też dzielnicą rozrywki popularnej; przy placu funkcjonowały sezonowe drewniane pawilony cyrkowe, wystawiano tu popularne programy rozrywkowe, odbywały się popularne w mieście walki bokserskie. Decyzją podjętą na zasadzie większości wypowiedzi (głosy odrębne nie zostały jednak omówione w prasie) podczas czerwcowego spotkania właściwie potwierdzono ostatecznie lokalizację nowego gmachu teatru nad Prosną. Należy podkreślić, że w latach poprzedzających wartość działki jeszcze wzrosła za sprawą kosztownej, ale spektakularnej przebudowy parku miejskiego i jego poszerzenia o tak zwany „park dziki” – lasek zasadzony na miejscu terenu do jazdy konnej, znajdującego się za działką starego teatru. Należąca do magistratu posesja pozwalała na swobodne zaaranżowanie obiektu wolnostojącego, co było istotne z punktu widzenia bezpieczeństwa budynku, ewakuacji na wypadek pożaru i łatwiejszego opanowania ewentualnego ognia. Stwarzała też duże walory kompozycyjne dla architekta, znajdując się na zamknięciu wschodniej osi widokowej z Alei Józefiny, jak i w perspektywie wjazdu do Kalisza od szosy Rypinkowskiej. Świetną ekspozycję dla nowej inwestycji zapewniały też pobliskie kanały Prosny i otaczający park.

Już 29 czerwca (11 lipca) 1895 roku „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”, jak i „Tygodnik Ilustrowany” oraz „Gazeta Kaliska” obszernie informowały swoich czytelników o tych ustaleniach, zamieszczając jednocześnie opisy zatwierdzonego projektu. „Z niewymowną radością powitali mieszkańcy Kalisza wiadomość o zatwierdzeniu budowy teatru, który od lat dwudziestu kilku był upragniony przez kaliszan, chciwych wrażeń artystycznych”⁸⁰, pisano w „Echu...”, argumentując, że z powodu braku stałej, nowoczesnej sceny renomowane zespoły artystyczne nie chciały dawać w mieście przedstawień, co teraz miało zostać szybko wynagrodzone. Jednocześnie w tej korespondencji prasowej jej nieznaną autor stwierdził, że Towarzystwo Muzyczne w Kaliszu podjęło starania, by nowy gmach znalazł się pod opieką tejże instytucji. W cytowanym artykule stwierdzano:

⁸⁰ *Teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1896, nr 54, s. 1; b, *Teatr w Kaliszu*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1896, nr 28, s. 330; *Teatr w Kaliszu*, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 28, s. 551.

... okazało się jednak z różnych szczegółów i danych, że kompromis taki krępowałby, zwłaszcza podczas pobytu trupy dramatycznej komitet Towarzystwa w urządzaniu koncertów, dlatego też postanowiono w dalszym ciągu zbierać kapitał na budowę sali koncertowej, bez względu na powstający budynek teatralny⁸¹.

Nie powiodła się więc próba „przejęcia” gmachu przez Towarzystwo Muzyczne i połączenia funkcji siedziby sceny z salą koncertową, choć ta krótka wzmianka stawia przed badaczem więcej pytań, niż oferuje odpowiedzi. Czy pomysł odsłania ambicje elitarnego stowarzyszenia polskiej inteligencji, jakim było reaktywowane w 1882 roku Towarzystwo Muzyczne – ambicje do patronatu nad życiem teatralnym w mieście, storpedowane przez komitet budowy teatru – chyba nie wyłącznie z wzmiankowanych enigmatycznie przyczyn funkcjonalnych? Pewnie jest, że w kolejnych latach zarząd stowarzyszenia podjął energiczne kroki w celu budowy własnego gmachu, ale nadal też zakładał współpracę z przyszłym miejskim teatrem. W opublikowanym w „Echu...” sprawozdaniu ze spotkania zarządu w marcu 1898 Julian Biernacki stwierdził, że Towarzystwo Muzyczne czyniło starania o budowę własnej siedziby z salami do zebrań, lekcji i czytelnia, planując wykorzystywanie teatru miejskiego do organizowania koncertów⁸². Szybko okazało się jednakże, że nowa siedziba sceny dramatycznej będzie egzystować pod wyłączną kontrolą miasta, a w rzeczywistości sprawujących nad nim kuratelę władz gubernialnych.

5. PROJEKT REALIZACYJNY I HISTORIA BUDOWY TEATRU W LATACH 1895-1900

Przygotowany przez Chrzanowskiego plan zatwierdzony w 1896 roku powstał dwa lata wcześniej. Omawiając krótko zatwierdzony już projekt „Gazeta Kaliska” posłużyła się zastrzeżeniem, że w razie potrzeby w trakcie budowy może on być modyfikowany dla „...pewnych zmian czy to z powodu ulepszeń, czy też dla zmniejszenia kosztów budowy (...)”⁸³. Był to komentarz zasadny, bowiem wskazania dotyczące ogniotrwałości bu-

⁸¹ Ibidem.

⁸² J. Biernacki, *Calisiana*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1898, nr 15.

⁸³ *Teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska”, nr 54, s. 1.

dynku ze strony Komitetu Techniczno-Budowlanego musiały teraz zostać wcielone w życie przez Chrzanowskiego. Szybko też okazało się, że budowa obiektu stanie się dla miasta wyzwaniem, co miało odbić się na pierwotnych zamierzeniach projektowych.

Do prowadzenia budowy magistrat utworzył specjalny komitet, do którego weszli członkowie Komitetu Teatralnego; kierującym budową został Chrzanowski. Niezwłocznie po otrzymaniu pozwolenia rozpoczęły się prace przygotowawcze na wybranym placu, przystąpiono do wytyczenia zarysu fundamentów, a niebawem do ich budowy, która przeciągnęła się do wiosny 1897 roku. Ta wstępna część inwestycji pochłonęła już alarmująco wysoką sumę, bo około 4600 rubli⁸⁴. Donosząc o zatwierdzeniu planu i zgodzie cesarza na zaciągnięcie pożyczki, dobrze poinformowane „Echo...” z żalem stwierdzało, że „gdyby zatwierdzenie planu nadeszło dwa miesiące wcześniej, fundamenty teatru stanęłyby jeszcze przed zimą, dziś jednak wobec drożyzny (z powodu żniw) furmanki dla zwózki kamienia, chęć postawienia fundamentów w roku bieżącym może nie być urzeczywistnioną (...)”⁸⁵. Anonimowy korespondent tego warszawskiego czasopisma dostrzegał też potrzebę uzasadnienia zaniżonej, jak się wydaje, sumy kosztorysowej tej inwestycji: „...gdy jednak zważymy, że magistrat nie potrzebuje płacić za plac, że drzewo i inne utensylja prawie wcale lub nie wiele kosztować będą, to zrozumiemy, że 35 tysięcy rubli w zupełności wystarczyć może”⁸⁶. Prawdziwym problemem okazała się procedura przetargowa na budowę gmachu w stanie surowym. Do marca 1897 roku rozpisano dwie licytacje publiczne, jednak nie udało się ich rozstrzygnąć: 30 tysięcy rubli było kwotą stanowczo zbyt małą dla firm budowlanych i oferentów. Choć już wówczas odstąpiono od organizacji trzeciego przetargu, magistrat zajął stanowisko wobec tego problemu dopiero w raporcie z 10 (22) sierpnia, podkreślając dezaktualizację kosztorysu:

Kosztorys na budowę teatru był sporządzony jeszcze w 1894 roku. Wyliczone w tym kosztorysie wydatki bazowały na cenach katalogowych na materiały budowlane obowiązujące w tamtym czasie, podobnie jeśli chodzi o stawki wynagrodzeń dla majstrów, robotników i tak dalej. W międzyczasie te ceny i stawki znacząco wzrosły⁸⁷.

⁸⁴ APŁ, RGK 3525, k. 111-112.

⁸⁵ b, *Teatr w Kaliszu*, „Echo...”, s. 330.

⁸⁶ b, *Teatr w Kaliszu*, „Echo...”, s. 330.

⁸⁷ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 114-116.

Jako przyczynę tej sytuacji wskazano wzmożony ruch budowlany w mieście, a szczególnie inną dużą inwestycję, finansowaną przez państwo – budowę kompleksu okręgowych składów wyrobów alkoholowych na Tyńcu. Projekt ten był związany z działaniami zmierzającymi do modernizacji i industrializacji kraju prowadzonymi między innymi z inicjatywy nowego ministra finansów (od 1892 roku) Sergiusza Wittego (1849-1915). Jego częścią było wprowadzenie monopolu alkoholowego (1894) i reformy akcyzowej, co zapewniało państwu ogromne zyski ze sprzedaży alkoholu w Cesarstwie. Nowe przepisy miały wejść do guberni Królestwa Polskiego od 1 stycznia 1898, stąd powstawała konieczność stworzenia sieci państwowych składów i punktów sprzedaży napojów wysokowych⁸⁸. Inwestycja w zlokalizowany na Tyńcu kompleks składów, rozlewni, biur administracji i innych obiektów pomocniczych zaczęła się w 1896 roku i faktycznie była wówczas największym placem budowy w Kaliszu⁸⁹:

Przyczyna wzrostu cen materiałów a także stawek dziennych dla majstrów i robotników leży przede wszystkim we wzroście, w stosunku do zeszłego roku, ilości budów prowadzonych w mieście Kaliszu, a w szczególności w powstawaniu budowanych obecnie miejskich państwowych składów wina i spirytusu. Zapotrzebowanie na materiały budowlane oraz dostawy dla tych budów jest znaczące w skali całego, niewielkiego miasta Kalisza i to ma bez wątpienia silny wpływ na wzrost wspomnianych cen oraz stawek⁹⁰.

⁸⁸ Reforma ta była wprowadzana etapami od 1896 roku, na podstawie przepisów z 1894-1895 roku. Skarb Państwa na jej mocy uzyskał monopol na prowadzenie sprzedaży okowity, spirytusu, wina i wyrobów wódczanych, ale nie na ich produkcję, skupując od gorzelni wyroby, poddawane rektyfikacji we własnych zakładach. Do tego celu potrzebne były państwowe składy, rozlewnie i rektyfikacje, służące też do sprzedaży. Prawo z 6/18 lipca 1894 roku o państwowym monopolu alkoholowym rozciągnięto na Królestwo Polskie od 1 stycznia 1898 roku. Częścią reformy było powołanie gubernialnych Kuratoriów Trzeźwości Ludowej, których celem pod auspicjami państwa miało być organizowanie czasu wolnego, edukacja i profilaktyka antyalkoholowa szerokich warstw społecznych, co wiązało się z budową Domów Ludowych. Por. E. A. Annenkov, *NARODNYJ DOM IMPERATORA NIKOLAÂ II V SANKT-PETERBURGE*, <http://www.tonchu.org/almanakh/almanakh-na-pamyat-buduschemu-2014/narodnyy-dom-imperatora/> (dostęp 1. sierpnia 2016).

⁸⁹ Zespół budynków monopolu spirytusowego przy ulicy Łódzkiej składał się z budynku administracyjnego, składów hurtowych, kantoru sprzedaży, rozlewni, korkowni, budynków pomocniczych rektyfikacji i domów mieszkalnych dla załogi. Kamień węgielny wmurowano pod koniec czerwca 1897 roku, budowę kierował pomocnik Chrzanowskiego Władysław Stachlewski, a prowadziła ją firma Krol i Goldbert, kompleks oddano do użytku w grudniu tego roku. Por. A. Tabaka, M. Błachowicz, *W kaliskim monopolu spirytusowym*, „Życie Kalisza” 2010, nr 37.

⁹⁰ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 114-116.

Na wniosek gubernatora Daragana MSW 23 kwietnia (5 maja) 1897 udzieliło zgodę na prowadzenie budowy teatru sposobem gospodarczym, bezpośrednio pod nadzorem komitetu budowlanego. Wobec finansowania całego projektu wyłącznie z wewnętrznego kredytu kasy miejskiej konieczne było dramatyczne zwiększenie założonej sumy kosztorysu. Rodzi to podejrzenia, że pierwszy operat finansowy być może został celowo zaniżony, by łatwiej uzyskać zgodę niechętniej większym wydatkom administracji warszawskiej czy petersburskiej. Prace budowlane ruszyły wiosną 1897 roku, zaś między majem a wrześniem wymurowano konstrukcję gmachu w stanie surowym, wydając właściwie całą pożyczoną sumę 35 000 rubli. Pracami murarskimi zajęła się firma Józefa Piaseckiego przy pomocy poliera M. Plotte; ciesielskie wykonała firma A. Bogdan i I. Zieliński; stolarskie prowadzili B. Helmeister i I. Kaust, a blacharskie A. Frantzke. Zaskakiwać może milczenie w sprawie teatru w „Gazecie Kaliskiej” w 1897 roku, kiedy to najważniejszą sprawą w prasie wydawała się ponownie sprawa połączenia kolejowego dla Kalisza, rozstrzygająca się podczas oficjalnej wizyty nad Prosną nowego (od 1897 roku) generała-gubernatora warszawskiego, księcia Aleksandra Imeretyńskiego (1837-1900) w pierwszej połowie lipca. Obszerna relacja z jego bytności w mieście nie wspomina ani razu o teatrze w budowie, choć generał-gubernator zwiedzał dokładnie miasto i park⁹¹.

W związku z wyczerpaniem środków na budowę teatru, 12 (24) września 1897 roku Daragan, popierając wniosek magistratu, wystąpił do generała-gubernatora Imeretyńskiego ze szczegółowymi wyjaśnieniami oraz podaniem o pozwolenie na zaciągnięcie przez miasto kolejnej pożyczki z kapitału budowlanego na kwotę 30 000 rubli na 35 lat. Tym razem miała ona pokryć głównie prace we wnętrzach – instalacje techniczne centralnego ogrzewania, wodociągów i kanalizacji, wentylacji i oświetlenia elektrycznego, wykończenie, dekoracje i wyposażenie sceniczne – a także koszty dodatkowe, w tym ustawowe 4% premii wartości prac kosztorysowych dla prowadzącego budowę inżyniera gubernialnego. I tym razem linia argumentacji była podobna: „...pożyczka ta z budowlanego kapitału miasta, którego specjalnym przeznaczeniem jest ułatwiać prowadzenie miejskich budów, będzie spłacana regularnymi ratami bez uszczerbku dla kapitału samego w sobie (...)”⁹². Pierwszy kosztorys uległ dezaktualizacji wobec

⁹¹ Na temat tej wizyty zob. Górczyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 129-132.

⁹² APL, RGK, sygn. 3525, k. 187-190, pismo gubernatora kaliskiego do p. o. generała-gubernatora warszawskiego z 12 (24) września 1897 roku.

wzrostu cen na rynku, dodatkowe nakłady wynikały też z przeprojektowania gmachu pod wytyczne Komitetu Techniczno-Budowlanego. Ponadto zgoda udzielona na budowę teatru nie uwzględniała w ogóle kosztów jego wykończenia i wyposażenia. Musiało to wzbudzić zastrzeżenia administracji w Warszawie, gdyż wymiana korespondencji w sprawie nowej pożyczki ciągnęła się do początku 1899 roku. Na przełomie lat 1898/1899 Daragan udzielał kancelarii swojego zwierzchnika szczegółowych wyjaśnień i informacji o sytuacji finansowej miasta, przekonując, że kolejna pożyczka nie wpłynie na inne wydatki związane z rozwojem Kalisza. A pamiętać należy, że te winny szybko rosnąć wobec budowy linii kolejowej (zatwierdzonej w 1898 roku), wytyczaniem nowych ulic czy przebudową infrastruktury. Gubernator musiał też tłumaczyć się z „naciągnięcia” administracji w Warszawie na wydanie zgody na budowę na podstawie niepełnego kosztorysu:

Pierwotny kosztorys, który został przedstawiony Warszawskiemu Generałowi-Gubernatorowi 31 stycznia 1895 roku w piśmie nr 401, zawierał w sobie wydatki przeznaczone jedynie na samo wzniesienie budynku, ponieważ wydatki na jego wykończenie wewnętrzne mogły być określone dopiero po postawieniu budynku i rozstrzygnięciu na drodze przetargu wartości tych prac i adaptacji, które mogą być realizowane jedynie na podstawie specjalnych oddzielnych zleceń⁹³.

Zaś w sierpniu w korespondencji z Kalisza do petersburskiego „Kraju” stwierdzono, że „Gmach teatralny jest na ukończeniu i po otynkowaniu z zewnątrz przedstawia się dość okazale”⁹⁴. Jednak dopiero we wrześniu 1898 roku zorganizowano uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego przy udziale gubernatora i wysokich urzędników, komitetu budowy i zaproszonych gości. Powstający budynek był już wówczas w zamkniętym stanie surowym: opublikowana w styczniu 1899 roku w popularnym warszawskim piśmie ilustrowanym „Wędrowiec” fotografia z budowy, zdjęta najpewniej latem 1898 roku, przedstawia obiekt pod dachem, z wykonaną elewacją od strony rzeki⁹⁵. Niestety brak w zbiorach polskich rocznika „Gazety Kaliskiej” z 1898 roku, co utrudnia rekonstrukcję tego etapu budowy.

⁹³ Ibidem, k. 203-205, pismo gubernatora kaliskiego do kancelarii generała-gubernatora warszawskiego z 31 grudnia (12 stycznia) 1898 roku.

⁹⁴ K. A., *Z Kalisza*, „Kraj” 1898, nr 33, s. 16.

⁹⁵ Por. „Wędrowiec” 1899, nr 2 (14 stycznia), s. 33.

Zapewne w sezonie budowlanym 1898 roku prowadzono jeszcze prace końcowe przy elewacjach zewnętrznych, ale wobec braku kolejnej transzy środków finansowych, działania we wnętrzach nie zostały rozpoczęte. Co interesujące, o okresie zastoju na budowie nie wspomniał w opisie inauguracyjnym Adam Chodyński; nie podejmują tej kwestii też dotychczasowe opracowania zajmujące się kaliskimi budowlami teatralnymi.

Na wniosek Komitetu Ministrów car Mikołaj II dopiero 21 maja (1 czerwca) 1899 udzielił zgody władzom miasta na zaciągnięcie zwiększonej pożyczki na finansowanie budowy i wykończenia gmachu dla teatru. Kolejny kosztorys budowy, obliczony na 65 000 rubli uzyskał końcowe zatwierdzenie dopiero latem tegoż roku⁹⁶. Choć nadal sprawy nowej pożyczki nie zostały sfinalizowane, już w styczniu 1899 roku montowano ozdobne kraty przy wzmocnionej i uregulowanej linii brzegowej Prosny, zamówione w kaliskiej fabryce wyrobów żelaznych Alfreda Milkego⁹⁷. Dopiero od wiosny trwały roboty we wnętrzach, wyposażano je w instalacje: wodno-kanalizacyjną, elektryczną, wentylacyjną i ogrzewania parowego. Wodociąg i kanalizację zaprojektowała i zbudowała wspomniana już firma Milkego, zaś instalację elektryczną i ogrzewania wraz z prądnicą zasilaną motorem gazowym zbudował renomowany koncern niemiecki – Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) z Berlina, reprezentowany przez Maksa Goldsteina z Wrocławia. Wentylacja mechaniczna budynku była z kolei zasilana przez oddzielny silnik elektryczny. Rozkładane fotele i krzesła dostarczyła nieznana z nazwy wytwórnia wiedeńska. Równolegle toczyły się intensywne prace wykończeniowe przy elewacjach, które pomalowano na jasne kolory: partie pilastrów, boniowanie i gzymsy na białe, tła ścienne na kolor piaskowca, zaś cokół dzielony na płyciny prawdopodobnie na jasnobrązowo. Chrzanowski zaangażował do nich doświadczone i najlepsze firmy kaliskie, z którymi współpracował już wcześniej przy budowie ratusza: firma Floriana Harnysza wykonała sztukaterie (modeli dostarczył sprowadzony z Warszawy Jan Wojtasik), balustrady, poręcze i ślusarkę wykonywali Alfred Milke, K. Wegner i W. Kulisiewicz, prace kamieniarskie firma braci Ginter, malarskie Szel i W. Jasiak, tapicerskie R. Schmidt, szklarskie J. Rott. Z Berlina przybył też właściciel firmy Miller i Schäffer, która dostarczała wyposażenie sceny, dekoracje i kurtynę.

⁹⁶ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 203-224; „Gazeta Kaliska” 1899, nr 147, s. 1.

⁹⁷ „Gazeta Kaliska” 1899, nr 20, s. 1.

Osobiście przedstawił on gubernatorowi kaliskiemu projekty kurtyny, a także dekoracji z perspektywami widokowymi o tematach: „wolna okolica”, „ulica wielkowiejska”, „miasto nad rzeką”, „sceny salonowe”⁹⁸. Jako pierwszy budynek w Kaliszu, teatr został wyposażony w elektryczną iluminację na zewnątrz. Źródło światła stanowiły, obok lamp „trzymanych” przez figury kobiet w antykizujących szatach, jeszcze dwie lampy kuliste, zawieszone ponad pierwszym piętnem bocznych ryzalitów klatek schodowych oraz latarnia wisząca nad podjazdem.

We wrześniu 1899 roku robotnicy ustawili figurę Sławy (Victorii)⁹⁹ w najwyższym punkcie ściany attykowej wieży scenicznej. Sprowadzono ją ze znanej niemieckiej fabryki wyrobów terakotowych i rzeźb dekoracyjnych Ernst March Thonwarenfabrik Charlottenburg. Wystrój zamówiony w tej wytwórni składał się ponadto z dwóch figur gryfów, wyeksponowanych na cokołach ponad gzymsem frontowego ryzalitu oraz wspomnianych przed chwilą, stojących postaci kobiecych, trzymających dekoracyjne „bukiety” lamp elektrycznych. Chrzanowski przewidział dla tych ostatnich rzeźb – a miały one być sprowadzone i zapewne sfinansowane przez bankiera i przemysłowca kaliskiego Rafała Fraenkla¹⁰⁰ – miejsce na tarasie ponad podjazdem, ustawiając je w narożnikach, na owalnicowych cokołach. Warto zauważyć, że współpraca zarządu miasta z charlottenburską fabryką datowała się od połowy lat osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku, kiedy to pierwsze, dobre artystycznie figury zamówiono tam do przebudowywanego parku miejskiego. Prace trwały także wokół budynku, gdzie urządzono podjazd, a uregulowane i umocnione kamieniem nabrzeże Proсны zwieńczyła wspomniana już, ozdobna kuta krata o motywach cęgowych, przy której zasadzono bluszcz. Zbudowano też schody do rzeki, umożliwiając cumowanie łodzi. W bardzo przemyślany sposób wykorzystano położenie teatru na skraju dzielnicy parkowej. Jej nowy fragment, utworzony w połowie lat dziewięćdziesiątych: las brzoźowo-świerkowy, znajdował się za działką, na której powstał teatr. Został on w latach 1899-1900

⁹⁸ Z *teatru*, „Gazeta Kaliska” 1899, nr 171, s. 2. Por. też A. Tabaka, *Dwieście kufrów dekoracji. Kilka uwag o <smaku prowincjonalnym>*, w druku.

⁹⁹ We współczesnej kaliskiej literaturze naukowej spotyka się określenie tej rzeźby mianem „Sławy”, wywiedzione z opisu Adama Chodyńskiego i ówczesnego artykułu prasowego. W cytowanym poniżej tekście zamieszczonym w 1900 roku w „Echu Muzycznym, Artystycznym i Teatralnym” nazwano ją jeszcze „Minerwą”. W katalogach wytwórni charlottenburskiej funkcjonuje ona jako „Victoria”, por. przyp. 138.

¹⁰⁰ Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 56.

wyposażony w alejki spacerowe i strumień, a przy północnym brzegu rzeki usypano wysepkę, na którą prowadził mostek. Także z wytwórni charlottenburskiej przywieziono tutaj rzeźbę Psyche¹⁰¹:

Na nowo usypanej wyspie na Prośnie (...) ustawioną została piękna statua, przedstawiająca mitologiczną Psyche. Statua ta sprowadzona z zagranicy, przyczynia się wielce do upiększenia wysepki, jak również do urozmaicenia widoku na park (...) ¹⁰²

Nowa część ogrodu została założona na wschodnim skraju wyspy, mieszczącej Aleję Józefiny; projektanci wykorzystali malowniczo ukształtowany cypel. Na osi wiodącej od budynku teatru do wschodniego skraju cypla, niemal równolegle powstał ozdobny drewniany pawilon przystani wioślarskiej Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego Ratowania Tonących, również zaprojektowany przez Chrzanowskiego. Ukształtowanie otoczenia teatru zaaranżowano z myślą o przyszłej publiczności, „...która w czasie antraktów będzie mogła korzystać z przechadzki na wolnym powietrzu”, jak i cieszyć się rozległymi widokami na rzekę i przystań¹⁰³.

W nowym, czwartym sezonie budowlanym 1900 roku skupiono się na wykończeniu i wyposażeniu wnętrza. W marcu „Gazeta Kaliska” zapowiedziała, że widownia i foyer będą wyposażone w kosztowne sztukaterie, polichromie i obicia. Podziwiano rozety sztukateryjne i kute balustrady schodów: „każdy szczegół jest tu artystyczny i rysowany oddzielnie”. Troska o wysoki poziom artystyczny i dokładność miała być zresztą (wedle prasy) powodem przedłużania prac; sprawy finansowe przemilczano. W cytowanym artykule informowano natomiast oczekującą publikę, że teatr będzie miał sześć garderób (trzy męskie, trzy damskie), pokój dla reżysera i obszerne zaplecze dla orkiestry. Podkreślano też wyposażenie budynku we wszystkie nowoczesne media, a także zastosowanie podwójnej podłogi sceny, z możliwością jej rozkładania i tworzenia w ten sposób wielkiej sali balowej w przestrzeni audytorium¹⁰⁴.

¹⁰¹ Ernst March's *Thonwaren Fabrik zu Charlottenburg bei Berlin. Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten, usw.*, t. 1, Charlottenburg około 1880, por. Blatt 9, nr 55; *Preisliste B. Wetterfeste terrakotten*, Berlin 1899, Blatt 15, nr 55, strona nienumerowana. Figurę tę wyceniono na 250 marek.

¹⁰² „Gazeta Kaliska” 1899, nr 231, s. 2.

¹⁰³ *Nowy strumyk*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 143, s. 2.

¹⁰⁴ *Budowa teatru*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 55, s. 1.

Niektóre elementy wyposażenia dzięki zabiegom komitetu budowy ufundowane zostały ze środków pochodzących ze zbiorów. Oprócz wspomnianej rzeźby z fundacji Fraenkla, główny, pozłacany żyrandol w sali widzów ofiarował senior kaliskiego kupiectwa Gustaw Tschinkiel, zaś inne elektryczne żyrandole zakupiono z funduszu zebranego przez ziemianstwo guberni kaliskiej za kwotę 2400 marek (około 1200 rubli); datki złożyli też Repphanowie i firma Simon i Stecki (łącznie 900 rubli)¹⁰⁵. Niemal gotowy już gmach zwiedził, w czasie oficjalnej wizyty 17 marca 1900 roku w Kaliszu, nadprezydent prowincji poznańskiej (w latach 1899-1903) Karl Julius von Bitter, będący gościem Daragana¹⁰⁶. Na przełomie wiosny i lata prace wykończeniowe były już bliskie finiszu – odbywały się generalne próby oświetlenia, mechanizmów scenicznych i dekoracji oraz instalacji technicznych. Przed teatrem a przy wschodnim zakończeniu Alei Józefiny splantowano na nowo obszerny plac w miejscu dawnego zamknięcia bulwaru, teraz pełniący funkcję głównego podjazdu teatru. W latach 1901-1902 został on ostatecznie uregulowany, po powiększeniu w południowej pierzei o fragment nieruchomości nr 566, ofiarowany przez rodzinę Koryckich¹⁰⁷. Po stronie północnej granicę tego miejsca wyznaczała rzeka. Znajdowało się tu też wejście do ogrodu miejskiego, poprzez most łączący Aleję Józefiny z cukiernią i restauracją Wehnerów. Nowy gmach teatralny stanowił dominantę tego wciąż jeszcze słabo zabudowanego obszaru: jedynie w pierzei północnej Alei stały wówczas kamienice, zaś zabudowa mieszkaniowa po stronie południowej urywała się na wysokości późniejszej ulicy Bankowej, a więc przy granicy z posesją Koryckich, na której od połowy lat dziewięćdziesiątych mieścił się rozległy ogród spacerowo-rozrywkowy Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów z torem kolarskim.

W numerze 158. „Gazeta Kaliska”, niezmiennie określająca gmach „wspaniałą świątynią sztuki” i komplementująca wykonawców oraz projektanta za dopracowanie szczegółów artystycznych i technicznych, mogła już przekazać czytelnikom wiadomość o przygotowaniach do pierwszego występu, jaki zaplanowano na 11 (24) lipca 1900 roku. Szykowano się do uroczystego otwarcia działalności w nowym teatrze, którego wedle „Gazety

¹⁰⁵ „Gazeta Kaliska” 1900, nr 57, s. 1; nr 138, s. 1. Wycena kursu za B. I. Mironov, *Social'naâ istoriâ Rossii perioda Imperii*, Sankt Petersburg 2003.

¹⁰⁶ „Gazeta Kaliska” 1900, nr 63, s. 1.

¹⁰⁷ APŁ, RGK, sygn. 3842, *Sprawy gospodarcze miejskie 1901-1904*, k. 50-51.

Kaliskiej”: „...pozazdrościć nam może niejedna stolica”¹⁰⁸. Owa дума klasy średniej i elit Kalisza z wystawnej architektury miała swoją cenę – kosztorys powykonawczy przewyższał środki budżetowe z obu pożyczek o ponad 20 000 rubli, które pokryto z bieżących dochodów miasta. Tym samym koszty budowy teatru z kasy miejskiej wyniosły około 85 000 rubli, zaś wliczając w to aranżację otoczenia parkowego, prace regulacyjne przy placu i nabrzeżu oraz datki – suma ta dochodziłaby do 95 000 – 100 000 rubli¹⁰⁹. Ponadto budżet Kalisza został obciążony spłatą dwóch pożyczek na łączną kwotę 65 000 rubli, rozłożonych odpowiednio na 38 i 35 lat. Inwestycja w teatr była więc droгим przedsięwzięciem, a raz jeszcze podkreślić należy, że magistrat czekały duże inwestycje, takie jak współfinansowanie budowy gmachu szkoły realnej czy modernizacja infrastruktury¹¹⁰. Końcowy etap budowy przypadł na moment rozwijającej się gorączki spekulacyjnej na rynku nieruchomości i w inwestycjach w kamienice czynszowe, co wiązać należy z budową linii kolejowej Warszawa-Łódź-Kalisz. To z kolei miało istotny wpływ na ceny wykonawstwa budowlanego w tym czasie. Nowy teatr był, obok gmachu ratusza, drugą największą inwestycją miasta w ostatnim dwudziestolecu XIX wieku, porównywalną z tym pierwszym obiektem nie tylko pod względem kosztów, skomplikowania technicznego, ale też pod względem architektury i reprezentacyjnego statusu, jaki przydała obu projektom władza i ambicje nie tylko elit, ale i patronującego im przedstawiciela Imperium: gubernatora Daragana.

¹⁰⁸ *Jeneralna próba*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr..., s. 1.

¹⁰⁹ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 287-331; 340.

¹¹⁰ Plan inwestycyjny magistratu na lata 1902-1904 (dotyczący głównie brukowania nowych ulic, wymiany mostów na żelbetonowe i żelazne oraz dokończenia budowy teatru i innych, drobniejszych prac) opiewał na sumę 76 273 rubli, zaś największym wydatkiem niebawem okazała się nowa szkoła realna przy ul. Nowoogrodowej, zbudowana w latach 1901-1902 kosztem 130 000 rubli, z czego miasto wniosło 60 000 rubli. Por. APŁ, RGK, sygn. 3842.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEĆ ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

1. PODSTAWY ŹRÓDŁOWE OPISU REKONSTRUKCYJNEGO

Należy na wstępie zastrzec, że obecnie nie jest znany pełen zestaw dokumentacji projektowej zarówno z wstępnego, jak i realizacyjnego etapu. Zachowały się natomiast wydrukowane w „Echu Muzycznym i Teatralnym” reprodukcje rysunków wizualizacyjnych fasady i elewacji bocznej (wedle fotografii M. Raczyńskiego), a także wstępne, niedatowane i nieopisane szkice rzutów w trzech wariantach¹. W aktach dotyczących się budowy nie ma niestety planów czy opisu projektu. Wspomniana opinia Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW, dotycząca pierwotnego projektu, została wydana w 1895 roku i zachowała się, stanowiąc cenny dokument dotyczący kierunków zmian, jakie Józef Chrzanowski musiał wprowadzić w szczegółach swojej koncepcji². W tej sytuacji ważne jest zastrzeżenie, że

¹ b, *Teatr w Kaliszu...*, por. s. tytułowa z reprodukcjami wizualizacji elewacji głównej i północnej autorstwa Józefa Chrzanowskiego, wedle fotografii M. Raczyńskiego. Por. także AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 495-212, arkusze 1-3. Są to trzy arkusze kalki, oznaczone jako 1, 1a, 2, z wyrysowanymi i opisanymi rzutami koncepcji gmachu teatru, niedatowane i nieopisane co do lokalizacji, w inwentarzu określone jako projekty teatru w Kaliszu. Ich interpretacja w niniejszej pracy została przeprowadzona w oparciu o to przypisanie lokalizacyjne i przy założeniu, że są one śladem etapu przygotowawczego do projektowania gmachu przez Józefa Chrzanowskiego około 1894-1895 roku, co wydaje się prawdopodobne w świetle podobieństw między zrealizowanym obiektem a omawianą dokumentacją.

² Brak jej kopii w poszycie w APŁ, RGK, sygn. 3525, jednak oryginał jest dostępny w aktach Komitetu Techniczno-Budowlanego w Petersburgu, por. Rossijskij gosudarstwiennij istoriczeskij archiw (RGIA) w Petersburgu, Tehnicesko-Stroitel'nyj Komitet MVD, f. 1293, op. 91 (rok 1895), d. 83.

poniższe rekonstrukcje są obarczone ryzykiem błędów, jako oparte na niepełnej dokumentacji i częściowo, hipotezach. Podstawowym materiałem są w tej sytuacji rzuty i przekrój poprzeczny, sporządzone już po spaleniu teatru, ikonografia historyczna budynku z lat 1900-1914 oraz okresu odbudowy i przebudowy w dwudziestoleciu międzywojennym oraz artykuły prasowe³. Przydatne w pracy badawczej okazują się oczywiście także pomiary, jak i znajomość przestrzeni architektonicznej i planów obecnego gmachu teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu, gdyż budynek ten kryje w swoich murach teatr otwarty w 1900 roku, w międzywojniu obudowany nową strukturą wedle projektów Czesława Przybylskiego, Witolda Wardęskiego, Juliusza Żórawskiego i innych.

2. OD PROJEKTU WSTĘPNEGO DO REALIZACYJNEGO; ZMIANY W TRAKCIE BUDOWY

We wszystkich studiach wstępnych Józef Chrzanowski założył, że nowy teatr będzie budynkiem maksymalnie czterokondygnacyjnym, zaprojektowanym na rzucie prostokąta. Jego układ funkcjonalny odzwierciedlałby ówczesne rozwiązania europejskie, wywodzące się zarówno z przemian typologii architektury teatrów dworskich i miejskich od osiemnastego wieku, jak i współczesnych wymagań narzuconych przez bezpieczeństwo przeciwpożarowe, takich jak choćby konieczność ogniotrwałego oddzielenia od siebie poszczególnych partii funkcjonalnych. Projekt w wariantach wstępnych zakładał trójstopniowy podział bryły na część wejściową, reprezentacyjną i komunikacyjną, z wyższą strukturą amfiteatralnej sali widzów na rzucie podkowy i najwyższą częścią sceny i zascenia otoczoną przez niższe segmenty zaplecza.

W pierwszym wariantcie budynek miał powstać na rzucie zamkniętym w prostokącie o wymiarach około 24 na 31 metrów. Parter składałby się

³ Por. Chodyński, *Teatr w Kaliszu...*; *Nowy teatr w Kaliszu*, „Echo...” 1900, nr 31, s. 362-363; Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej [dalej: MOZK], Dział Historyczny, *Plan teatru miejskiego spalonego w 1914*, dwa rzuty i przekrój poprzeczny, sporządzone na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu wraz z projektem odbudowywanego teatru, skala 1:200; APK, *Spuścizna Tadeusza Martyna z Kalisza*, sygn. 1425, *Odbudowa teatru – album*; APK, *Spuścizna Witolda Wardęskiego*, sygn. 22; *Karta biała ewidencji zabytków nieruchomych – teatr im. W. Bogusławskiego w Kaliszu*, zasób Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie.

z westybulu, położonego w centralnej części pięcioosiowej fasady, z którego obszerne wejścia prowadziłyby do eksedralnych korytarzy, połączonych z czterema dużymi klatkami schodowymi i zapleczem sanitarnym. Znajdować się tu miały też pomieszczenia techniczne, w tym centralnego ogrzewania, zaplecze dla stróża, rekwizytora, magazyn i pomieszczenie dla muzyków. Na pierwszej kondygnacji zlokalizowany byłby klasyczny, amfiteatralnie urządzony parkiet z orkiestrą i sceną oraz umiejscowione nad westybuliem i wychodzące na frontową elewację foyer. Wygodne cztery klatki schodowe połączone korytarzem byłyby umiejscowione w bocznych traktach, flankując westybul oraz partię zascenia. W tylnym trakcie projektant przewidział pomieszczenia zaplecza dla aktorów i obsługi. Na drugim piętrze układ pomieszczeń byłby właściwie analogiczny, z tym, że w sali widzów zaplanowano łoża, a w części pomieszczeń przylegających do zascenia bufet i palarnię. W dłuższych elewacjach zaś znalazłby się kryte tarasy widokowe, dostępne z korytarzy, urozmaicające bryłę budowli. Ostatnia kondygnacja natomiast, dostępna dwoma klatkami schodowymi zlokalizowanymi na wysokości sceny, prowadziłyby do amfiteatru i galerii. Także i ta część, mająca wystawać już ponad bryłę partii wejściowych i zascenia, zostałaby wyposażona w dwa duże pomieszczenia przewidziane na salony, na rysunku opisane jako palarnie tytoniu. Wszystkie kondygnacje byłyby wyposażone w osobne toalety. Zwraca uwagę poświęcenie większości przestrzeni na rozbudowany i wygodny system komunikacyjny, co jednak jednocześnie ograniczało możliwość urządzenia zaplecza technicznego i pomieszczeń dla aktorów. Brak jednej wielkiej, reprezentacyjnej klatki schodowej sugeruje oparcie się na współczesnych rozwiązaniach niemieckich, kładących duży nacisk na funkcjonalność i bezpieczeństwo przeciwpożarowe budynku.

Wariant projektowy „1a” zakładał inne umiejscowienie klatek schodowych, obsługujących część dla widzów z wprowadzeniem schodów w ryzalitach pośrodku elewacji bocznych. Część zaplecza posiadać miała własny system komunikacyjny i byłaby konsekwentniej wyodrębniona od przestrzeni dla widzów. Nieco inne byłyby natomiast wymiary gmachu na rzucie prostokąta o bokach około 24 metrów szerokości na około 36 metrów długości. Obiekt zostałby wyposażony, podobnie jak w wariantcie pierwszym, w obszerne foyer, westybul, pomieszczenia reprezentacyjne czy salę widzów, skonstruowaną w analogiczny sposób jak w omówionym już szkicu.

Wariant „2” przedstawiał szkic teatru na rzucie prostokąta o wymiarach około 26 na 34 metry z wydatnym frontowym ryzalitem, mieszczącym westybul flankowany przez dwie klatki schodowe. Układ amfiteatralnej sali widzów, otoczonej korytarzami i skomunikowanej z foyer oraz palarniami czy bufetem byłby podobny jak w wariantach pierwszym. Także i w tym szkicu każda kondygnacja posiadałaby własne zaplecze sanitarne, oddzielne dla widzów i obsługi, więcej miało być natomiast pomieszczeń reprezentacyjnych i zaplecza technicznego. Mankamentem tego rozwiązania byłoby wyposażenie obiektu tylko w dwie klatki schodowe⁴.

Wymiary projektowanego gmachu według szkiców miały wynosić: wariant „1” – 24 na 31 metrów, wariant „1a” – 24 na 36 metrów, wariant „2” – 26 na 34 metry. Jeśli chodzi o wymiary sceny, to kształtować miały się one następująco: wariant „1” – 11,3 na 6,4 metra, wariant „1a” – 12,8 na 7,5 metra, wariant „2” – 11,7 na 7,5 metra. Układ brył we wszystkich wariantach byłby ukształtowany wedle analogicznej zasady, z czytelnym wyodrębnieniem eksedralnej sali widzów i najwyższej partii nadscenia. Elementy te dominowałyby nad pozostałymi częściami gmachu. Zachowane szkice nie dają informacji o przewidzianej liczbie miejsc dla widzów, ale oceniając skalę projektowanego gmachu w wariantach, jak i w wersji zrealizowanej można założyć, że nie mogła ona być diametralnie inna, niż ta przedstawiona potem w projekcie realizacyjnym. Ten ostatni zaś znany jest ze wspomnianych dwóch reprodukcji i opisów prasowych.

Projekt realizacyjny przedstawiony Komitetowi Techniczno-Budowlanemu i częściowo opublikowany, zakładał wzniesienie murowanego gmachu o skomplikowanym rzucie, mieszczącym się w obrysie 90 (27,4 metrów) na 105 (32 metry) stóp angielskich oraz wysokości nieprzekraczającej zasadniczo 55 stóp (16,8 metra), a w najwyższej części liczącej 60,5 stóp (18,4 metra; w partii wieży nad sceną). Budynek miał zostać posadowiony frontem do wschodniego zakończenia Alei Józefiny, a dłuższymi bokami do rzeki i rypinkowskiej szosy rządowej do Wielunia, łączącej się z Aleją. Konstrukcja miała być ceglana, z użyciem zarówno drewnianych belek stropowych jak i żelaznych podciągów i szyn w elementach dźwigających, a także drewnianych dachów nakrytych blachą. Tym samym nie byłby to obiekt w pełni spełniający stosowane wówczas standardy przeciwpożarowe dotyczące konstrukcji, co tłumaczyć można względami oszczędnościowymi.

⁴ W wariantach „2” brak jakichkolwiek podpisów.

Chrzanowski zaproponował obiekt o schodkowym układzie silnie rozczłonkowanej bryły, podzielonej zgodnie z funkcją poszczególnych segmentów: trójosiowy, dwukondygnacyjny ryzalit (partia wejściowa z westybulem i foyer), flankujące go jednoosiowe, piętrowe pawilony (klatki schodowe), korpus (korytarze i pomieszczenia reprezentacyjne) z wyższą eksedrą pośrodku (sala widzów), trójkondygnacyjne, jednoosiowe, ale szerokie ryzality w elewacjach bocznych (dwie kolejne klatki schodowe) wysoka scena i zaskiecenie z zapleczem umiejscowionym po bokach, w dwupiętrowych, trójosiowych skrzydłach o wysokości korpusu.

Kompozycja była oparta o osiowo ustawione, spiętrzające się, prostopadłościennym moduły, a jedynym wyjątkiem miała być amfiteatralna sala widzów, czytelnie uzewnętrzniona w projekcie. Korpus miał być dwupiętrowy, chociaż wysokie okna klatek schodowych i dwukondygnacyjnego, trójosiowego ryzalitu frontowego zacierały wyrazistość tego podziału, nadając architekturze wyrazu monumentalnego. Znacznie wyższa miała być obudowa widowni i dominującej nad nią wieży scenicznej. Ryzality, różne wysokości poszczególnych części, wysokie dachy, przydawały bryle malowniczości. Jednakże niewielkie wymiary gmachu powodowałyby niekorzystne „stłoczenie” brył, widoczne szczególnie w rozwinięciu elewacji bocznej.

Wyraz architektoniczny projektowanego budynku aranżowały konsekwentnie przeprowadzone środki stylistyczne: rozbudowane gzymsy kordonowe, ujęte ozdobnymi oprawami z odcinkowymi naczółkami prostokątne okna, kanelowane pilastry kompozytowe w wielkim porządku, pasy boniowania, uwypuklone na narożnikach lizenami. W prostokątnych płycinach lub pasach fryzów mieścić się miały floralne dekoracje sztukatorskie. Kondygnacje przecinały wydatne gzymsy, z których wieńczący miał być oparty na konsolach. Kształt plastyczny elewacji urozmaicały również owalne okienka narożnych klatek schodowych przy ryzalicie, opięte dekoracyjnymi fartuszkami i zwieńczone odcinkami gzymsu. Reprezentacyjności dodawała tej architekturze także dekoracyjna oprawa wieży scenicznej, przeprutej owalnymi oknami w kwadratowych płycinach; jej narożniki opięte były niskimi pilastrami i zwieńczone sterczynami, na których miały stać wazy lub kompozycje rzeźbiarskie. Styl projektu zgodnie określono w prasie zamiennie jako włoskie Odrodzenie lub włoski renesans. Należy się z tym rozpoznaniem zgodzić, precyzując akademickość interpretacji „stylu nowożytnego” bliskiej ideałom École des Beaux-Arts i systemowi nauczania

na akademiach architektonicznych. Zwracała uwagę wstrzemięźliwość zastosowania dekoracyjnych środków wyrazowych i harmonia ich połączenia.

Projektując układ wnętrza, Chrzanowski wykorzystał doświadczenia z etapu wstępnego, łącząc pomysły zaczerpnięte ze wszystkich wariantów. Przykładowo, architekt oparł się na rozwiązaniu „1a” w zakresie umiejscowienia klatek schodowych dla widzów, jednak ich owalny rzut w przypadku tych flankujących westybul adaptował z pierwszego szkicu. Ponadto wysunął partię wejściową, tworząc frontowy ryzalit, co nawiązywało do rozwiązania z wariantu „2”. Reprezentacyjne wejście znajdowało się we frontowym ryzalicie mieszczącym na parterze westybul i kasę. Stąd korytarzem w eksedrze pod salą widzów prowadzić miało przejście do czterech reprezentacyjnych klatek schodowych, umiejscowionych w bocznych partiach teatru. Na parterze zlokalizowano też pomieszczenia techniczne (węzeł centralnego ogrzewania, wentylację), jak i częściowo zaplecze sceny i jej maszynię. Budynek miał posiadać trzykondygnacyjną widownię dla 560 osób z parkietem umiejscowionym na wysokości pierwszego piętra⁵. Audytorium miało pomieścić osiem łóż i 160 krzeseł na parterze, 17 łóż na pierwszym piętrze, 240 lub 270⁶ miejsc siedzących na drugim piętrze w formie galerii. Łoże parterowe, w tym łoże prosceniowe, miały się dzielić na sześć- (w liczbie dwóch) i pięcioosobowe (w liczbie sześciu). Łoże pierwszego piętra to natomiast czternaście pięcioosobowych i trzy sześćosobowe. Łącznie widownia miała pomieścić 560 miejsc siedzących, chociaż dostępne opisy różnią się w tej kwestii⁷. Także szerokość sceny nie daje się jasno określić, gdyż prasa podawała rozbieżne wartości: od 25 stóp szerokości na 43 stopy głębokości (7,6 metra na 13,1 metra) według „Gazety Kaliskiej” do 42 stóp szerokości na 37 stóp głębokości (12,8 metra na 11,3 metra) wedle „Echa...”. Na pierwszym piętrze miały też być zlokalizowane garderoby oraz pomieszczenia zaplecza scenicznego.

⁵ Parametry dotyczące pojemności widowni podają za opinią Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW oraz dodatkowo na podstawie analizy porównawczej materiałów zamieszczonych w następujących artykułach: *Teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1896, nr 54, s. 1; b, *Teatr w Kaliszu*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” 1896, nr 28, s. 330; *Teatr w Kaliszu*, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 28, s. 551 oraz w pracy Adama Chodyńskiego, *Teatr w Kaliszu...* Należy jednak podchodzić do tych ustaleń z pewną rezerwą z powodu nieścisłości, jaka charakteryzuje te źródła.

⁶ „Gazeta Kaliska” podała 240 miejsc, „Echo...” 270 miejsc.

⁷ „Gazeta Kaliska” wydrukowała najdokładniejszy opis miejsc siedzących na widowni, jednocześnie prawdopodobnie w artykule wkradła się pomyłka przy ich zsumowaniu, wymieniono bowiem liczbę 560, gdy „Tygodnik Ilustrowany” podał liczbę 550 miejsc.

Jak podawała prasa, teatr miał również posiadać bibliotekę, pokój dla reżysera, a także bufet. Zaplecze sceny i pomieszczenia techniczne zaprojektowano w pawilonach flankujących wieżę sceniczną. Klatki schodowe dla widzów zaprojektowano tak, by dwa ciągi, mieszczące się w bocznych ryzalitach, obsługiwały drugie piętro widowni, zaś dwa pozostałe (w pawilonach flankujących westybul), parter i pierwsze piętro. Dodatkowo, przez wzgląd na lokalizację przy rzece, działka miała zostać podwyższona poprzez nawieszenie ziemi.

Najprawdopodobniej w latach 1895-1897 Chrzanowski przeprojektował opisany powyżej plan⁸, dostosowując się w pierwszej kolejności do wymagań Komitetu Techniczno-Budowlanego, którym należy się teraz przyrzec nieco bliżej. W siedmiopunktowej opinii z 23 maja (4 czerwca) 1895 roku⁹ eksperci MSW zaproponowali następujące zmiany: wyeliminowanie elementów drewnianych z konstrukcji budynku, pokrycie korytarzy dla widzów sklepieniami, wyłącznie niepalne przekrycia w hallu, foyer i nad łóżkami, lepsze połączenie dwóch głównych klatek schodowych z hallem i pogłębienie fundamentów. Bezpieczeństwa przeciwpożarowego oraz wygody użytkowników projektowanego budynku dotyczyły także uwagi na temat projektowanego rozwiązania sceny, którą zalecono wyposażać w ognioodporną kurtynę (dodatkowe kurtyny metalowe w teatrach były wówczas częstym rozwiązaniem), zaś okna w ostatniej kondygnacji wieży sceniczej należało zaopatrzyć w mechanizmy usprawniające ich szybkie otwieranie z poziomu sceny w razie pożaru. Wówczas na scenie powstawałby ciąg oddymiający, który utrudniałby rozprzestrzenianie się ognia na widownię. Opinia ujawnia inne szczegóły projektu, wynikające niewątpliwie z zaniżonego kosztorysu i chęci oszczędności, jaka kierowała projektantem. Widownia nie miała posiadać centralnej wentylacji, gdyż wedle wyjaśnień Chrzanowskiego, lokalizacja nad rzeką ułatwiałaby naturalne przewietrzanie budynku. Ustępując tu kaliskiemu inżynierowi gubernialnemu, architektowi stołeczni nakazali jednak zaprojektowanie zbiornika przeciwpożarowego i położyli nacisk na wyeliminowanie niebezpiecznych materiałów budowlanych. Z tekstu opinii jedynie niewielkie fragmenty dotyczyły warstwy wyłącznie estetycznej – zalecono przeprojektowanie klatek schodowych

⁸ Na zmianę między projektem zatwierdzonym a realizacyjnym zwracała już uwagę Joanna Bruś-Kosińska, Eadem., *Budynki teatralne...*, s. 55-56.

⁹ Rossijskij gosudarstwennyj istoričeskij archiw (RGIA) w Petersburgu, TEHNIČESKO-STROITEL'NYJ KOMITET MVD, f. 1293, op. 91 (rok 1895), d. 83, k. 5-6.

i lokalizacji okien w bocznych ciągach komunikacyjnych tak, aby platformy półpięter nie „wcinały się” w pola okienne, a na rysunkach zasugerowano uproszczenie dekoracji fasad. Rysunki projektowe, na których kolorowym tuszem zaznaczono sugerowane korekty, zostały odesłane do Kalisza i ta dokumentacja niestety nie dotrwała do naszych czasów.

Ponownie warto podkreślić, że również projekt końcowy nie jest znany z dokumentacji technicznej. Skalę ingerencji wynikających ze wskazań Komitetu, jak i ze zdezaktualizowania kosztorysu, wzrostu cen i szczupłości środków finansowych można ocenić dopiero przy porównaniu ze zrealizowanym obiektem, a raczej jego rekonstrukcją. Teatr miał teraz w rzucie 27,4 metra szerokości i 38 metrów długości (nie licząc portyku wejściowego). Scena została pogłębiona, wydłużeniu z trzech do sześciu osi uległy też otaczające ją segmenty z pomieszczeniami reprezentacyjnymi oraz zapleczem technicznym i dla aktorów. Od wschodu, w partii zascenia wieńczyły je teraz po obu stronach dodatkowe klatki schodowe wiodące na pierwsze piętro; ponad nimi zaplanowano otwarte loggie widokowe. Przeprojektowanie odbyło się kosztem wysokości samej wieży scenicznej, którą obniżono o jedną kondygnację. To samo dotyczyło sali widzów, której bryła została znacząco obniżona poprzez pozbawienie ostatniej kondygnacji i spłaszczenie dachu. Zmniejszono liczbę miejsc siedzących do 486. W tej sytuacji, w miejscu wykreślonego, silnie przeszklonego zwieńczenia wstawione zostały lukarny, które doświetlały ostatnią partię audytorium. Zyskała natomiast elewacja frontowa, do której architekt dostawił trójdzielną portyk z obszernym, zabezpieczonym balustradami tarasem przy foyer. Mniejsze zmiany, czytelne w formie zewnętrznej teatru, dotyczyły lokalizacji wyjść z bocznych klatek schodowych w ryzalitach, teraz wiodących bezpośrednio na zewnątrz na północ i południe, a także dodatkowego elementu w postaci balkonu na drugim piętrze bocznego aneksu od strony rzeki. Elewacje nadal miały być tynkowane, nie zmieniła się też konwencja stylistyczna pierwotnego projektu, choć rzeczywiście wyraz plastyczny fasad został nieco uproszczony.

Chrzanowski zastosował się do wskazań związanych z bezpieczeństwem przeciwpożarowym, wprowadzając żelazne teowniki do konstrukcji stropów i zmieniając nieco układ funkcjonalny wnętrza. Nie wiadomo jednak, czy zaprojektował i czy zrealizowano żelazną kurtynę, zbiornik przeciwpożarowy i inne z zasugerowanych w ocenie z 1895 roku ulepszeń. Po przez wyeliminowanie wszystkich elementów drewnianych w konstrukcji

stropów budynek zyskiwał na ogniotrwałości. Choć w Cesarstwie Rosyjskim nie obowiązywały oddzielne przepisy dotyczące budowli teatralnych, to ocena tego typu projektów przez Komitet Techniczno-Budowlany przy MSW była prowadzona z perspektywy współczesnych doświadczeń budownictwa w Europie i przy uwzględnieniu nowoczesnych technologii budowlanych, co widać w zmianach projektu kaliskiego. Po korektach – między innymi dzięki przeniesieniu osobnych wyjść dla bocznych klatek schodowych tak, aby w na placu przed budynkiem nie tworzył się zwarty tłum publiczności, a mniejsze grupy – nowy gmach był lepiej przystosowany do ewakuacji w razie potencjalnego pożaru. System komunikacyjny zapewniał bezpośrednie wyjścia na zewnątrz budynku i rozdział ruchu na wypadek konieczności opuszczenia widowni.

Może jednak zastanawiać, dlaczego w nowym teatrze Chrzanowski zaproponował drewniane stropy i w wysłanej do Petersburga dokumentacji wstępnej tłumaczył rezygnację z budowy systemu wentylacyjnego, który jednakże ostatecznie zrealizowano. Sądzę, że nie wynikało to z niewiedzy czy braku profesjonalizmu architekta, a raczej z celowej strategii związanej z zaniżonym kosztorysem budowy. Jak pisałem wyżej, gubernator Daragan jej rzekomo niewielkie koszty uczynił narzędziem w grze z warszawską i stołeczną administracją, przekonując, że Kalisz stać na budowę teatru. Gdy później okazało się, że zatwierdzony budżet jest dalece niewystarczający, administracja gubernialna w Kaliszu jako jeden z argumentów przemawiających za jego podwojeniem podawała fakt, że opinia Komitetu Techniczno-Budowlanego MSW zobowiązała projektanta do wprowadzenia wielu kosztownych ulepszeń, zaś na instalacje wewnętrzne przygotowano w ogóle oddzielny operat finansowy. Rodzi to podejrzenie, że w projekcie wstępnym świadomie zaproponowano tańsze rozwiązania, które musiały spotkać się – szczególnie w newralgicznym obszarze bezpieczeństwa przeciwpożarowego – z korektą na szczeblu centralnym, a to z kolei niejako dawało wymówkę władzom w Kaliszu, sięgającym po kolejne dziesiątki tysięcy rubli na budowę teatru.

Zwraca wreszcie uwagę, że zrealizowany gmach w kompozycji architektonicznej odbiegał dość znacząco od opublikowanych w 1895 roku rysunków projektowych. Niestety na przeprojektowaniu na etapie realizacyjnym straciła bryła budynku i to zarówno w proporcjach poszczególnych mas, jak i w zewnętrznej czytelności sekcji. Sylweta teatru, szczególnie w widoku bocznym, przedstawiała teraz zestawienie kilku słabo zintegro-

wanych plastycznie części, a elewacje skrzydeł otaczających scenę wręcz przypominały fasady czynszowych kamienic, a nie budynku publicznego. Nic nie wskazuje na to, aby zmiany te wynikały ze wskazań petersburskiego komitetu, należy je raczej tłumaczyć zarówno poszukiwaniem oszczędności podczas budowy (kiedy okazało się, jak bardzo nierealistyczny był pierwotny kosztorys), jak i chęcią powiększenia niezbędnego zaplecza scenicznego. Obniżenie wieży scenicznej, audytorium i spłaszczenie wysokości dachów niekorzystnie spłaszczyło bryłę i pozbawiło ją kulminującego zwieńczenia. Jednakże zarówno stylistyka, jak i charakterystyczna gradacja brył poszczególnych partii zostały zasadniczo utrzymane.

3. REKONSTRUKCJA STRUKTURY FUNKCJONALNEJ I KOMPOZYCJI ARCHITEKTONICZNEJ NOWEGO TEATRU

Z podjazdu trzy pary oszklonych drzwi wiodły do założonego na rzucie prostokąta obszernego westybulu o wymiarach około 11 na 7 metrów, mieszczącego też kasę. Zapewne ściany tego wnętrza posiadały opracowanie architektoniczne za pomocą lizen lub pilastrów, a wewnętrzne pola opinały sztukateryjne ekrany. Z westybulu dwa szerokie przejścia prowadziły bezpośrednio do półkolistego korytarza, skomunikowanego z czterema dwubiegowymi kłatkami schodowymi po bokach budynku. Znana jest jedna fotografia wykonana podczas odbudowy wnętrza w latach 1935-1936, przedstawiająca fragment południowo-zachodniej klatki schodowej. Na tej podstawie można stwierdzić, że ściany były podzielone tokańskimi pilastrami wyprowadzonymi w murze i gzymsami; otrzymały także różnobarwne pokrycie malarskie; podobny standard rozwiązań przyjęto zapewne i w innych wnętrzach¹⁰. Balustrady wykonane z metalu składały się z powtarzalnych segmentów z geometrycznymi motywami okręgów i aplikacji o wzorach roślinnych. Wszystkie ciągi komunikacyjne posiadały, poza lampami elektrycznymi, także własne oświetlenie za pomocą obszernych okien. W przyziemiu zlokalizowano też dwa niewielkie pomieszczenia, być

¹⁰ Nie wiadomo jednakże, czy opisane tu malowanie ścian – dla precyzji dodam, że uchwyte tylko na jednej fotografii z lat 1935-1936, przedstawiającej fragment północnej, mniejszej klatki schodowej przy foyer (APK, Zbiór Tadeusza Martyna, sygn. 1425, *Odbudowa teatru – album*) – nie było efektem późniejszych remontów.

może palarnie, a także najprawdopodobniej szatnie dla widzów (być może zlokalizowane pod podłogą audytorium). W zachodniej partii budynku znajdowały się pomieszczenia administracji, maszynownia i zaplecze techniczne, w tym pokój dla orkiestry. Były one dostępne z dalszej części ekseedralnego korytarza, jak i poprzez osobne wejścia w skrajnych osiach wspomnianych aneksów.

Właściwą kondygnację reprezentacyjną, na co zwróciła już uwagę między innymi Barbara Czechowska, stanowiło pierwsze piętro,¹¹ co było w ówczesnym budownictwie teatrów miejskich standardem. Na tym poziomie ulokowano parkiet sali widzów z krzesłami i łozami prosceniowymi. Biegący półkoliście korytarz otwierał się na poziom parkietu jedenastoma prostokątnymi przepruciami, w których zamontowano czworo szerokich drzwi. Parter pomieścił 74 fotele i 154 krzesła z mechanicznie rozkładanymi siedzeniami; przejście między rzędami umiejscowiono pośrodku. Foyer, mieszczące się ponad westybulem, zaprojektowano na rzucie prostokąta o wymiarach około 11 na 7 metrów. Z korytarzem łączyło je dwoje szerokich drzwi, zaś trzy pary przeszkłonych skrzydeł wiodły na taras ponad podjazdem. Foyer zaprojektowano jako pomieszczenie dwukondygnacyjne, a z pierwszego piętra widowni jak i z korytarza podziwiać można było jego wnętrze poprzez trzy prostokątne otwory zabezpieczone balustradami, tworzące galerię. Było to popularne rozwiązanie, zastosowane między innymi niemal w tym samym czasie w odpowiednio większym gmachu teatru miejskiego we Lwowie przez Zygmunta Gorgolewskiego (1845-1903). Monografista tego ostatniego obiektu, Jan Szuliński, zwraca uwagę, że takie przenikanie foyer, korytarzy i łóz pozwalało nie tylko na atrakcyjne efekty widokowe, ale i umożliwiało doświetlenie korytarzy, również istotne na wypadek pożaru¹². Niestety nie wiadomo nic o wystroju tego tradycyjnie, w tego typu budowlach, reprezentacyjnego wnętrza. Zazwyczaj rozwiązywano jego architektoniczne podziały ścienne na wzór nowożytnych sal pałacowych z architektoniczną artykulacją porządkową pilastrami dźwigającymi belkowanie, czasem też ekranami kolumnowymi, z dekoracją sztukateriami, złoceniami i plafonami. Jego aranżacja była chwalona przez Chodyńskiego, ale niestety bez podania przezeń konkretów opisu¹³.

¹¹ Czechowska, op. cit., s. 98-99.

¹² Szuliński, op. cit., s. 66.

¹³ Chodyński, *Teatr w Kaliszu...*, [cytuje cały czas za redakcją źródłową Kaszyńskiego, *Teatralia kaliskie...*], s. 340.

Dwupiętrowa widownia zaplanowana na rzucie podkowy posiadała maksymalną rozpiętość ok. 13,5 metra i długość ok. 11,5 metra. Wyposażono ją w sześć łóż prosceniowych, piętnaście łóż na balkonie pierwszego piętra, a także czterdzieści osiem miejsc numerowanych i trzydzieści sześć miejsc w galerii na balkonie drugiego piętra. Według Chodyńskiego wraz z miejscami nienumerowanymi (zakładając, że każda z łóż mieściła po cztery krzesła) widownia posiadała 486 wygodnych miejsc siedzących; zaś według prasy warszawskiej od 470 do 500 miejsc (licząc stojące). O wystroju również wiadomo niewiele. Chodyński tak o nim pisze:

Całe wnętrze sali, na tle bladoróżowym, upiękaszonym gipsaturami, dziwnie sympatyczny wywiera urok. Pod łóżami i galerią dyskretnie ukryto mnóstwo świateł elektrycznych, które wraz z prześlicznym żyrandolem o fantazyjnych kształtach, ... przenoszą nas myślą do jakiegoś zaczarowanego pałacu z tysiąca i jednej nocy¹⁴.

Z kolei „Echo...” określiło aranżację audytorium jako harmonijną w wyrazie, gdzie prostota miała się łączyć z elegancją wykończenia. Czy sufit przykrywała spłaszczona kopuła, z której zwisał wspomniany żyrandol (zresztą, z racji tego samego wykonawcy, być może podobny w formie do żyrandola w sali reprezentacyjnej ratusza miejskiego), nie sposób stwierdzić jednoznacznie.

Poprzedzona kanałem dla orkiestry scena o kilku zapadniach, mieściła się ostatecznie w obrysie o wymiarach około 13,5 metrów szerokości i 13 metrów głębokości (z partią zascenia). Orkiestra posiadała niewielkie zaplecze na parterze. Urządzenie sceny komplementowano w opisach jako znakomite i zaopatrzone w rampę oświetleniową, kolorowe żarówki, czerwone, zielone i białe szkła do oświetlenia dekoracji. Powodem do dumy była także ruchoma podłoga, co umożliwiała nakrycie parkietu i utworzenie wielkiej sali balowej. Kurtyna została wykonana jako wciągana w całości. Na pierwszym piętrze umieszczono bufet i, jak podaje Chodyński, „dwa balkony w stylu włoskim”; być może chodzi o galerię przy foyer, albo o aranżację samej widowni¹⁵. Teatr miał też wspomniane sześć garderób i zapewne, wzmiankowane w trakcie budowy w prasie, pokój dla reżysera jak i zaplecze sceny. Wedle międzywojennych rekonstrukcji rzutów, na pierwszym i drugim piętrze, w partiach przy scenie, znajdowało się łącznie siedem

¹⁴ Chodyński, *Teatr w Kaliszu...*, s. 341.

¹⁵ Ibidem. Na trudności z lokalizacją tych części zwróciła też uwagę Barbara Czechowska, op. cit., s. 99.

lub osiem pomieszczeń oraz po dwa przedsionki na każdej kondygnacji, przy czym południowy mieścił dodatkowe dwubiegowe schody, łączące wszystkie kondygnacje i strych. Ponadto przy zasceniu na każdej kondygnacji ulokowano niewielkie, pojedyncze pomieszczenia na rzucie prostokąta, oświetlane poprzez okna w elewacji tylnej. Zachodnią partię gmachu do wysokości pierwszego piętra obsługiwały dwie klatki schodowe o pojedynczym biegu przy południowo-wschodniej elewacji. Natomiast ostatnie piętro widowni było dostępne dwiema klatkami schodowymi w ryzalitach bocznych. Wyżej znajdowały się strychy nad audytorium i wieżą sceniczną.

Można domniemać, że garderoby zajmowały pierwsze, i prawdopodobnie również część drugiego piętra, być może dzieląc tę przestrzeń z pomieszczeniami dla obsługi technicznej spektakli¹⁶. Z kolei bufet mógł zostać urządzony w którymś z pomieszczeń na rzucie prostokąta w bocznych traktach. Prawdopodobne wydaje się, że na drugim piętrze i od strony rzeki – na co zdaje się wskazywać obecność balkonu o bogatej balustradzie. Warto jeszcze podkreślić, że w elewacji tylnej architekt zaprojektował obszerne loggie widokowe na drugim piętrze, dostępne z pomieszczeń w bocznych traktach. Miały one jednak także funkcję komunikacyjną, zapewniały dostęp do wspomnianych par pomieszczeń, umiejscowionych po bokach zascenia, których przeznaczenie jest nieznane¹⁷.

Dekoracja rzeźbiarska teatru nie miała charakteru programu z rozbudowaną treścią alegoryczną, opierała się na wyrobach gotowych oraz sztukateriach. Wykonana dla teatru w charlottenburskiej Ernst March Tonwarenfabrik Sława była wysoką na 1,85 metra uskrzydloną postacią kobiecą trzymającą w prawej ręce wieniec laurowy, a w lewej palmę, symbolizującą zwycięstwo. Była to kopia jednej z bardziej znanych rzeźb znakomitego Christiana Daniela Raucha (1777-1857), pierwotnie wykonanych dla pałacu królewskiego w Charlottenburgu (w 1837 roku, tak zwana „druga Victoria rauchowska”) i w katalogu firmy funkcjonowała jako przedstawienie Victorii. Kosztowała 400 marek (około 200 rubli, bez kosztów transportu)¹⁸. Była to bardzo popularna rzeźba, zamawiana w dziewiętnastym wieku

¹⁶ Rzuty, na których opiera się rekonstrukcja, ujmują jedynie ściany murowane; być może część pomieszczeń była dzielona w zależności od potrzeb ściankami działowymi.

¹⁷ Być może były to składziki.

¹⁸ Ernst March's Thonwaaren Fabrik zu Charlottenburg bei Berin. Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten, usw, t. 1, Charlottenburg około 1880, por. Blatt 9, nr 55; Preisliste B. Wetterfeste Terrakotten, Berlin 1899, Blatt 15, nr 55. Por. przyp. 136 i 138.

w całej Europie dla obiektów reprezentacyjnych, publicznych i prywatnych. Można ją do dziś znaleźć przy pałacu w Schwerinie, pałacu w Wilanowie, a wieńczyła też niegdyś belweder na Wzgórzu Leibicha we Wrocławiu. Po jej ustawieniu w Kaliszu około 27 września 1899 roku, stwierdzono:

Na szczycie budującego się teatru miejskiego, ustawiono w tych dniach figurę wyobrażającą Sławę. Figura ta przedstawia dziewczę trzymającą w jednym ręku wieniec laurowy, w drugim palma umieszczona jest ponad dachem środkowym. Wykonana jest ona prześlicznie i już z daleka przykuwa do siebie oko widza¹⁹.

Posadowiona na wysokim cokole, była flankowana przez cztery metalowe rzeźby wyobrażające płonące latarnie, ustawione w narożnikach wieży scenicznej, na zwieńczeniach szybów wentylacyjnych. Natomiast kaliska pracownia Floriana Harnysza odpowiadała za sztukaterie wstawione w płyciny elewacji, wyróżniające i dekorujące frontowy ryzalit, zwieńczenie ryzalitów klatek schodowych czy płyciny podokienne. Kompozycje te składały się z kandelabrowych ornamentów, kiści owoców, dzwoneczków i innych elementów zaczerpniętych ze sztuki europejskiej siedemnastego i osiemnastego wieku, a także z bardziej rozbudowanych struktur roślinnych, oplatających centralnie umiejscowione maski kobiece (muzy?). Lukarny ponad audytorium udekorowano kartuszami, w które również wstawione były maski kobiece, malowane na białło. Jasne elewacje teatru kontrastowały z ciemnobrązową stolarką okienną i drzwiową oraz metaloplastyką ozdobnych krat w oknach parteru i ażurowego balkonu dekorowanego liśćmi akantu, opartą na motywach osiemnastowiecznych.

4. PROJEKTANT, BUDOWNICZOWIE I WYKONAWCY

Zlecenie zaprojektowania budynku stałego teatru powierzono Józefowi Chrzanowskiemu, od 1875 roku pełniącemu funkcję inżyniera gubernialnego w Kaliszu²⁰. Była to postać z racji uprzywilejowanego stanowiska

¹⁹ Na szczycie, „Gazeta Kaliska” 1899, nr 218, s. 1. Warto tu może dodać, że jesienią tego samego roku pożar zniszczył fabrykę charlottenburską, czyniąc ogromne szkody w modelarni, spowodowało to zmierzch tej wytwórni. K. Lippold, *Berliner Terrakottakunst des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2010, s. 202.

²⁰ Por. Górzyński, *Architekt Józef Chrzanowski...* oraz Idem, *Dziewiętnastowieczny ratusz...* Niektóre wątki dotyczące tego architekta, rozwijane w obu przywołanych pracach, zostaną tu z konieczności powtórzone, dotyczy to również przypisów.

i dużego doświadczenia dominująca w niewielkim środowisku architektów i budowniczych miasta w końcu dziewiętnastego stulecia.

Chrzanowski urodził się w Tule w 1844 roku, w polskiej rodzinie ziemiańskiej. Ukończył Gimnazjum Męskie w Wilnie, a w latach 1864-1868 odbył kurs nauki w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu. Była to obok Akademii Sztuk Pięknych wiodąca rosyjska uczelnia architektoniczna i inżynierska tego czasu, kształcąca korpus przyszłych urzędników państwowych, zajmujących się sprawami techniki, infrastruktury i budownictwa w Imperium Rosyjskim. Po zlikwidowaniu Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie na fali postyczniowych represji, Instytut stał się jedną z częściej wybieranych przez Polaków politechnik dających nowoczesne wykształcenie i uprawnienia do służby państwowej i projektowania²¹. Wedle szacunków Małgorzaty Omilanowskiej, w latach 1867-1918 Instytut ukończyło od 150 do 200 Polaków²². Po uzyskaniu dyplomu Chrzanowski rozpoczął służbę w strukturach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, pracując przy budowie linii kolejowych w głębi Imperium, działał też w swojej rodzinnej guberni tulskiej. W 1875 roku został wyznaczony do pełnienia funkcji inżyniera gubernialnego w Kaliszu i z tym miastem związał swoją karierę zawodową na kilkadziesiąt lat, prawdopodobnie aż do śmierci, której data pozostaje jednakże nieznana. Także jego brat, Hilary Chrzanowski związał się z Królestwem Polskim, sprawując na przełomie stuleci funkcję policmajstra w Łodzi²³.

Wysoka pozycja w strukturze kaliskiego urzędu i zapewne przychylny stosunek gubernatora sprawiły, że Chrzanowski uzyskiwał znaczną liczbę zleceń, miał też kontrolę nad zatwierdzaniem projektów budowlanych i procedurami, które nierzadko dzięki płatnej protekcji można było przyspieszyć²⁴. W administracji kaliskiego Rządu Gubernialnego sprawy

²¹ Do 1893 roku dyplom III klasy Akademii Sztuk Pięknych dawał uprawnienia do najniższej rangi XIV klasy w tabeli rang Cesarstwa (wprowadzonej przez Piotra I w 1722 roku), podczas gdy dyplom Instytutu oznaczał możliwość uzyskania wyższego czynu X klasy, por. M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyler 1857-1933*, Warszawa 2008, s. 106.

²² Eadem, *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2004, nr 3-4, s. 351-373.

²³ Podaję za „Gazetą Kaliską” z 1918 roku, *Pomnik i teatr...*

²⁴ W. Koleżak, *Lichwa w budownictwie* (Szkic z życia ekonomicznego Warszawy współczesnej), Warszawa 1896; Z. Mąceński, *Życie towarzyskie i zawodowe architektów w Warszawie między 1906 a 1914 rokiem, oraz Wspomnienia o powstaniu i działalności pierwszej polskiej organizacji zawodowej architektów pod nazwą „Koło Architektów”, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, z. 2, s. 197-199.*

budownictwa i inwestycji w mieście wchodziły w zakres kompetencji Wydziału Administracyjnego²⁵, który sprawował też kontrolę nad magistratami. Samodzielne stanowisko inżyniera lub budowniczego gubernialnego oraz jego pomocnika, były jednymi z najbardziej obciążonych kompetencjami stanowisk administracji cywilnej, szczególnie w guberniach uprzemysłowionych. W Kaliszu do czasu przyspieszenia rozwoju miasta w początkach dwudziestego wieku brak było natomiast samodzielnego stanowiska architekta miejskiego, co dodatkowo powodowało, że do budowniczego gubernialnego często zwracano się w sprawach prestiżowych czy bardziej wymagających technicznie projektów. Wynikało to nie tylko z systemu administracyjnego, ale też z fachowości i profesjonalnego wykształcenia, jakim musiał się już wówczas legitymować inżynier i architekt na służbie państwowej. Chrzanowski niemal całkowicie zmonopolizował projekty realizowane przez administrację państwową na obszarze guberni, otrzymując szereg zamówień publicznych, ale też i prywatnych. Dawało to korzyści finansowe płynące z połączenia stanowiska urzędnika nadzoru budowlanego, z prowadzeniem dodatkowej praktyki prywatnej.

Do kluczowych inwestycji zaprojektowanych lub nadzorowanych przez Chrzanowskiego w Kaliszu lat siedemdziesiątych należały modernizacja gmachu Trybunału na Sąd Okręgowy, dokończenie budowy cerkwi św. Piotra i Pawła, oraz wieży kościoła św. Mikołaja. Niezwykle intensywna była dlań ósma dekada stulecia, kiedy to powstały w jego biurze projekty odwachu, strażnicy pożarowej na Nowym Rynku, przebudowy Banku Państwa w Alei Józefiny, przebudowy szpitala św. Trójcy na Wrocławskim Przedmieściu, rzeźni miejskiej na ul. Nowej czy największy

²⁵ Cz. Ohryzko-Włodarska, *akta do dziejów Kalisza w Archiwum Łódzkim*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 3, Poznań 1962, s. 397-439; J. Żywicki podaje za G. Smykiem, że wydział budowlany w Kaliszu utworzono w 1903 roku, chodzi jednak o stanowisko architekta miejskiego, por. J. Żywicki, *Urzędnicy: architekci...*, op. cit., s. 45. Por. APŁ, RGK, 2424, O utworzeniu wydziału budowlanego RGK, 1881-1905; z propozycją utworzenia samodzielnego wydziału budowlanego w Kaliszu gubernator wystąpił w 1881 roku, jednak dalsze losy tej sprawy nie zostały wyjaśnione i najpewniej do 1913 roku sprawy budownictwa rozpatrywano w wydziale administracyjnym RGK (z referatu Budownictwa i Dróg zachowało się z lat 1867-1895 tylko 3,7% akt (!), z lat późniejszych kilkanaście woluminów rocznie, za Ohryzko-Włodarską, op. cit.). Por. też. A. Tabaka, M. Błachowicz, *Gdy Kaliszem rządzili gubernatorzy*, „Życie Kalisza”, wersja elektroniczna, <http://www.zyciekalisza.pl/?str=82&id=83216>. Tworzenie Wydziałów Budowlanych nie było zresztą regułą administracji gubernialnej, a wynikało w dużej mierze z lokalnych potrzeb i stosunków, por. A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin-Radzyń Podlaski 2006.

i najkosztowniejszy z ówczesnych gmachów wzniesionych nad Prosną – nowy ratusz. Ten ostatni gmach, zbudowany dzięki wsparciu gubernatora Daragana mimo nominalnie niskiego statusu administracji miejskiej w imperialnym systemie zarządzania nad Wisłą, Chrzanowski zaprojektował razem ze swoim pomocnikiem, Eugeniuszem Oraczewskim. Obaj budowniczowie odpowiadali także w tym samym czasie za prestiżowe zlecenie od arystokratycznej elity państwa Romanowów, hrabiów Elizawiey i Aleksandra von Kreutz na zaprojektowanie i wzniesienie nowego kompleksu pałacowego w Kościelcu koło Koła. Rezydencja w Kościelcu²⁶, ukończona około 1890 roku, była architektonicznie paralelna do estetyki kaliskiego magistratu i prezentowała rozbudowaną konwencję projektowania akademickiego opartego o adaptację wzorców włoskiej i francuskiej sztuki nowożytnej: architektury miejskiej, pałacowej i willowej. Ten wysoki status ‘nowego renesansu’, ‘stylu nowożytnego’ czy ‘stylu Odrodzenia’ wiązał się między innymi z postrzeganiem architektury nowożytnej jako rezerwuaru sensów, identyfikacji i reprezentacji kulturowych dla nowoczesnego społeczeństwa przemysłowego, coraz bardziej zdominowanego przez szukającą adekwatnej reprezentacji dla własnego statusu burżuazję, ale też instytucje publiczne²⁷. W trakcie kształcenia, zarówno w Paryżu, Berlinie czy Sankt Petersburgu, tematy z zakresu budownictwa publicznego – opracowywano projekty ratuszy, sądów, teatrów, muzeów – były szczególnie w drugiej połowie stulecia profilowane „...w duchu monumentalnego, często porządkowego neorenesansu, oparte na symetrycznej kompozycji elewacji i planu”²⁸. Podobnie jak w Łodzi, Baku czy Lublinie, tak i w nadprośniańskiej stolicy inżynierowie cywilni wykształceni w petersburskim Instytucie czy Akademii, tacy jak Chrzanowski, Oraczewski, Władysław Stachlewski (1860-po1910; pomocnik kaliskiego inżyniera gubernialnego w latach 1892-1910) czy architekt powiatu kaliskiego w latach 1896-1914²⁹ Józef Szrajner (1860-19??), kształtowali obraz przestrzenny

²⁶ W pałacu kościeleckim pracowali także inni artyści kaliscy, tacy jak malarz August Bertelman, twórca plafonów w salach reprezentacyjnych gmachu; pracownia rzeźbiarska Rotha w Kaliszu wykonywała natomiast część wystroju rzeźbiarskiego. Por. M. Strzałko, *Dzieje rezydencji w Kościelcu*, „Kronika Wielkopolski”, 2002, nr 4, s. 96-114, M. Górzyński, *Album Historyczny Pałacu Kreutzów w Kościelcu Kolskim*, Kościelec 2017 (w druku).

²⁷ Zgórniak, *Wokół neorenesansu w architekturze...*

²⁸ M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyller...*, s. 109.

²⁹ W latach 1896-1902 pełniący obowiązki, w 1902 roku nominowany na to stanowisko. Por. APŁ, RGK, sygn. 967, *Ustanowienie architekta miejskiego w Kaliszu, 1904-1906*.

miasta przełomu XIX i XX stulecia, mając wiodący wpływ na nową architekturę prywatną i publiczną.

Ilość przypisywanych Chrzanowskiemu projektów każe go zakwalifikować jako architekta jedynie sygnującego szereg inwestycji, których autorstwo w zakresie projektowym było zapewne udziałem zazwyczaj niewymienianych z nazwiska współpracowników, budowniczych, inżynierów, majstrów czy kreślarzy. Od 1892 roku pomocnikiem Chrzanowskiego był inżynier Władysław Stachlewski, także absolwent Instytutu Inżynierów Cywilnych (dyplom 1885), wcześniej inżynier powiatu konińskiego. W Kaliszu późnych lat dziewięćdziesiątych projektował on budynek przytułku dla Towarzystwa Dobroczynności i siedzibę Towarzystwa Muzycznego, prasa jednak nie wspominała aby tak jak niegdyś Oraczewski, Stachlewski wspomagał Chrzanowskiego przy projekcie i realizacji teatru; nie da się tego jednakże zupełnie wykluczyć. Do obowiązków inżyniera gubernialnego należał bowiem nadzór nad sprawami technicznymi, budowlanymi i infrastrukturą w całej guberni i współpraca w tym zakresie z inżynierami powiatowymi³⁰. Stąd trudno uznać, że mógł on poświęcić się wyłącznie budowie teatru lub nawet tylko inwestycjom w samym Kaliszu. Mimo to, w oficjalnych publikacjach dotyczących siedziby kaliskiej sceny komplementowano wyłącznie jego. Sytuacja ta – paternalistyczna dominacja urzędowego architekta gubernialnego – z racji niewielkich rozmiarów rynku budowlanego, uległa w Kaliszu zmianie dopiero w początkach dwudziestego wieku. Wówczas to wraz z dynamicznym rozwojem miasta po uruchomieniu międzynarodowej linii kolejowej otworzy tu swoje biura i firmy co najmniej kilkunastu nowych architektów i inżynierów wywodzących się z różnych uczelni, oferując usługi kompleksowego projektowania, prowadzenia budów i obsługi biznesowej inwestorów³¹.

³⁰ „Przy omawianiu pracy H. Majewskiego powstaje pytanie, jak mógł pogodzić wykonanie, już nawet nie dokładnych planów lecz chociażby szkiców koncepcyjnych kilkuset z przypisywanych mu 900, a przez innych badaczy prawie 1200 obiektów – z całodziennej urzędowymi obowiązkami...”, cyt. za J. Strzałkowskiego, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, szczeg. s. 90-97 i 4-24 (cyt. s. 9); G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych...*, s. 204.

³¹ Opieram się tutaj na kaliskich kalendarzach z epoki, por. np. *Kalendarz Kaliski Handlowo-Informacyjno-Literacki na rok przestępny 1912*, Kalisz 1911, s. 128, spis inżynierów i architektów wymienia między innymi, obok J. Chrzanowskiego jako architekta wolnopraktykującego także Aleksandra Hermana, Melchiora Nestorowicza, Feliksa Rabka, Stanisława Trepkowskiego, Marcina Heymana, Leona Szczepańskiego, Józefa Szrajera, Włodzimierza Oboleńskiego, Murzynowskiego. Przed zburzeniem miasta funkcjonowały w Kaliszu

Otrzymując około 1893-1894 roku zlecenie od Komitetu Teatralnego na zaprojektowanie gmachu teatru, Chrzanowski był zapewne postrzegany jako sprawdzony w swoim fachu architekt, mający doświadczenie w projektowaniu i realizowaniu architektury o cechach monumentalnych. Znał też doskonale procedury administracyjne i współpracował z Komitetem Techniczno-Budowlanym MSW w Petersburgu, szczególnie przy projektowaniu nowego ratusza, który uważano w Kaliszu za jeden z symboli miasta i miejscowych aspiracji wielkomiejskich. Także siły kaliskich firm budowlanych i rzemiosła, współpracujące przy budowie siedziby magistratu z inżynierem gubernialnym, zostały przezeń zaangażowane do prestiżowej inwestycji w „pałac sztuki”. Za prace murarskie odpowiadali Józef Piasecki i M. Plotte, za ciesielskie A. Bogdan i I. Zieliński, sztukaterie zaprojektował Jan Wojtasik z Warszawy na zlecenie kaliskiej firmy sztukatorsko-rzeźbiarsko-kamieniarskiej Floriana Harnysza, prace stolarskie B. Helmajster i I. Kaust a blacharskie A. Frantzke. Balustrad i poręczy do teatru oraz ślusarki wedle rysunków Chrzanowskiego dostarczyli Alfred Milke, K. Wegner i Walenty Kulisiewicz. Roboty kamieniarskie wykonali bracia Ginter (firma Karola Gintera istniała od 1887 roku)³², malarskie Sznel i W. Jasiak, drenarskie P. Kroczyński, tapicerskie we wnętrzach R. Szmidt, a szklarskie J. Rott. Jedynie do instalacji urządzeń i infrastruktury technicznej oraz do dostarczenia dekoracji scenicznych zaproszono firmy berlińskie. Był więc nowy teatr pokazem sprawności kierującego budową Chrzanowskiego i katalogiem możliwości w zakresie wykonawstwa budowlanego i dobrego rzemiosła oraz umiejętności artystycznych kaliskich firm budowlanych i rzemieślników. Dla kaliskiego inżyniera gubernialnego lato 1900 roku, w którym otwierano teatr, było szczególne także i z racji zbliżającego się jubileuszu 25-lecia pracy zawodowej nad Prosną.

przynajmniej dwa biura architektoniczno budowlane – Witold Wardęski i Kornel Zieliński Biuro Architektoniczno-Budowlane, Kalisz Wrocławska 48 (projektujące między innymi wille, jak dom Jana Karwacińskiego, właściciela Skarszewa, oraz pawilony ostatniej z kaliskich wystaw, Krajowej Wystawy Koni w Kaliszu z 1914 roku), jak i Biuro Architektoniczno-Budowlane M. Heyman i J. Dzierżawski w Kaliszu. Por. „Gazeta Kaliska” 1914, nr 103, s. 2; nr 138, s. 3; „Wiadomości Budowlane” 1912, nr 8, s. 164, G. Waliś, *Witold Antoni Stanisław Wardęski 1888-1974*, w: *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej, Ziemi Kaliskiej*, red. D. Wańka, t. 3, Kalisz 2007, s. 430.

³² A. Tabaka, M. Błachowicz, *Biznes w marmurze i granicie*, „Życie Kalisza” 2009, nr 42.

5. ARCHITEKTURA „W STYLU ODRODZENIA”. TEATR KALISKI WOBEC PRAKTYKI ARCHITEKTURY TEATRALNEJ W EUROPIE PRZEŁOMU XIX-XX STULECIA

Powstanie projektu realizacyjnego około 1894-1895 roku przypadło na okres wielkiego boomu budowy obiektów tego typu w całej Europie. Jak podaje Jacek Purchla, w latach 1880-1920 powstało około 1500 nowych gmachów teatralnych³³. Na ziemiach polskich klasycznym przykładem nowoczesnych rozwiązań o trzyczęściowej bryle jest teatr imienia Juliusza Słowackiego w Krakowie otwarty w 1893 roku, zaprojektowany przez Jana Zawiejskiego (1854-1922). Zarówno krakowski konkurs na projekt gmachu, jak i realizacja uznawane są przez Purchlę za istotne doświadczenia w zakresie transferu nowoczesnych rozwiązań technicznych i architektonicznych europejskiego budownictwa teatralnego na ziemię polską, także z racji międzynarodowego zainteresowania rywalizacją konkursową³⁴. Równoległe z teatrem kaliskim projektowano i budowano wspólnie teatr miejski we Lwowie, stolicy Galicji i Lodomerii, wedle wspomnianego już pokonkursowego projektu Gorgolewskiego; otwarto go jesienią 1900 roku. Z kolei na terenie Królestwa Polskiego, poza wcześniejszym teatrem w Lublinie, brak było w tym czasie dużych realizacji architektonicznych nowych siedzib scen miejskich. Jedynie w Warszawie, w latach osiemdziesiątych, gruntownej modernizacji doczekał się Teatr Wielki; powstawały też oczywiście budynki teatrów prywatnych. Najwięcej nowych realizacji przyniósł dopiero przełom wieków, by wymienić choćby Teatr Nowości w Warszawie, Filharmonię Warszawską, Teatr Wielki w Łodzi Fryderyka Sellina, czy właśnie siedzibę sceny kaliskiej. We wszystkich tych inwestycjach zarówno troska o bezpieczeństwo, jak i nowoczesne media – centralne ogrzewanie, elektryczność – były już standardem.

Przywołując badania Jewgienii Kiriczenko należy stwierdzić, że od lat osiemdziesiątych, po zniesieniu monopolistycznej pozycji teatrów cesarskich, także w Imperium Rosyjskim trwał „teatralny boom” budowlany³⁵. Wiązał się on zarówno z ożywieniem gospodarczym, jak i nową pozycją

³³ J. Purchla, *For the Centenary of the Municipal Theatre in Cracow*, w: *Theatre architecture of the late 19th century in Central Europe. International conference for the centenary of the Municipal Theatre inauguration, 7-8 October 1993, Cracow*, red. J. Purchla, Kraków 1993, s. 9-22.

³⁴ Ibidem.

³⁵ *Gradostroitel'stvo Rossii serdeiny XIX-nacala XX veka*, red. E. I. Kiriczenko, t. 2, *Goroda i novye typy poselenij*, Moskwa 2003, s. 162-176, rozdział 2.3.4.

miast po dość liberalnej reformie zarządu miejskiego z 1870 roku. Między 1880 a 1910 rokiem powstały liczne nowe założenia teatralne w największych miastach Imperium, jak i w wielu ośrodkach gubernialnych. Były to zarówno prestiżowe inwestycje dum miejskich, jak i prywatnych przedsiębiorców. Przy rozwiązywaniu problemu projektowego, jakim był wówczas nowoczesny teatr dramatyczny czy operowy, w środowisku rosyjskich architektów i inżynierów częstym zjawiskiem była adaptacja lub nawiązywanie do rozwiązań niemieckich w zakresie formy stylistycznej, kompozycji czy rozwiązań funkcjonalnych. Przykładem były choćby teatry projektowane przez wykształconego w Petersburgu i Berlinie, wziętego architekta stołecznego Wiktora A. Szrettera (1839-1901)³⁶: w Kijowie, Irkucku czy Niżnym Nowogrodzie. W wielkiej skali adaptacją rozwiązań semperowskich z Drezna miał być niezrealizowany projekt opery petersburskiej Szrettera, pochodzący z 1895-1896 roku. Wpływy rozwiązań niemieckich w programie funkcjonalnym, kompozycji i bogatym wystroju opartym o motywy odczytywane jako renesansowe i barokowe wyraźnie były też chociażby w drugim teatrze rosyjskim w Rydze (1899-1902, proj. August Reinberg z zespołem), choć oczywiście najsłynniejszym, monumentalnym i zrealizowanym projektem teatralnym Rosji końca XIX wieku stała się opera w Odessie, projektowana przez wiedeńską spółkę Ferdinanda Fellnera (1847-1916) i Hermanna Helmera (1849-1919), zrealizowana w latach 1883-1887 za astronomiczną kwotę 1 300 000 rubli. W architekturze nowych teatrów w miastach rosyjskich, obok konwencji 'stylu nowożytnego' stosowano też architekturę tworzoną z ambicjami reprezentowania wielkoruskiej, narodowej tożsamości – chodzi więc o różne odmiany 'stylu staroruskiego', obecne na przykład w teatrze miejskim w Mohylewie na Ukrainie (1885-1892, proj. Piotr Kamburów). Rzadziej zdarzały się realizacje projektowane w stylistyce 'orientalnej' przez architektów stołecznych, czego przykładem jest teatr dramatyczny w Tbilisi, zaprojektowany przez Szrettera pod koniec lat siedemdziesiątych. Od lat dziewięćdziesiątych coraz istotniejszą grupą realizacji były też wielofunkcyjne Domy Ludowe powstające w głównych miastach rosyjskich guberni w efekcie utworzenia Kuratoriów Trzeźwości po reformie monopolowej z 1894 roku. Obiekty te łączyły funkcje teatrów popularnych, ośrodków kulturalnych i oświatowych dla szerokich warstw miejskich, by wymienić choćby wielkie założenie w Charkowie z około 1900 roku³⁷.

³⁶ T. I. Nikołajewa, Viktor Šreter. *Ieronim Kitner*, Sankt Petersburg 2007.

³⁷ *Gradostroitel'stvo Rossii...*, passim.

Warto tu może nieco bliżej przyjrzeć się kilku rosyjskim realizacjom z tamtych lat, by wymienić teatry w Samarze (1886-1887, proj. Michał Cziczagow), Niżnym Nowogrodzie (1894-1896, proj. Wiktor A. Szretter) czy Irkucku (1894-1897, proj. tegoż samego architekta). Nowy teatr miejski w Samarze był inwestycją lokalnego samorządu, który zaprosił do jego zaprojektowania Michała Cziczagowa (1837-1889), absolwenta Moskiewskiej Szkoły Architektonicznej, który miał już w swoim dorobku między innymi gmach prywatnego teatru Korscha w Petersburgu (1885). Na życzenie Dumy w Samarze Cziczagow przeprojektował wstępną koncepcję teatru, nadając temu świetnie wyeksponowanemu na placu na skarpie nad brzegiem Wołgi budynkowi stylistykę 'staroruską', połączoną z elementami dekoracyjnymi zaczerpniętymi z XV-XVI wiecznej, pałacowej architektury florenckiej i rzymskiej. Pierwotny kosztorys wynosił 84 900 rubli, jednak po zakończeniu prac okazało się, że całkowite koszty obciążyły miasto na kwotę blisko 170 000 tysięcy³⁸. Z kolei teatr w Niżnym Nowogrodzie był jedną z najbardziej prestiżowych realizacji tego typu w Rosji, stanowiąc część inwestycyjnych przygotowań do wielkiej Wystawy Wszechrosyjskiej (1896). Do jego sfinansowania władze miasta uzyskały dotację w Petersburgu, a także wkład miejscowego kupiectwa. Ogółem koszty budowy i wykończenia budynku, obliczonego na ok. 800 widzów, w latach 1894-1896 zamknęły się w kwocie około 300 000 rubli. Nowocześnie wyposażony teatr w Niżnym Nowogrodzie, dla którego lokalizację wybrał car Mikołaj II, zaprojektował wspomniany Szretter, odwołując się do konwencji rozbudowanego 'stylu nowożytnego' w oparciu o interpretacje renesansu włoskiego, bliskie architekturze teatralnej w regionach Austro-Węgier³⁹. Niemal w tym samym czasie powstał nowy teatr miejski w Irkucku, wzniesiony na miejscu spalonego w 1890 roku poprzednika. Do wyłonienia projektu дума miejska wybrała drogę konkursu otwartego, zwracając się o jego przeprowadzenie do Stowarzyszenia Architektów w Sankt Petersburgu (1893-1894). Spośród 34 prac wyłoniono zwycięską, również opracowaną przez Szrettera. Po dopracowaniu projektu wedle uwag zgłoszonych przez Komisję do Budowy Teatru gmach został zbudowany systemem gospodarczym, przy

³⁸ Por. Ibidem oraz: W. Erofiejew, *Samarskij teatr dramy*, artykuł online na stronie internetowej poświęconej historii Samary, pełen link – por. bibliografię.

³⁹ *Zdaniû teatru – 120 let!*, materiały wystawy jubileuszowej, <http://drama.nnov.ru/news/?ItemID=22591> (dostęp 1. sierpnia 2016); N. F. Fiłatov, *Niżnij Novgorod. Architektura XIV-pocz. XX w.*, Niżny Nowogórd 1994.

zaangażowaniu miejscowych sił technicznych i budowlanych w latach 1894-1897. Początkowo budżet tej inwestycji opiewał na blisko 198 000 rubli, jednak ostatecznie zamknął się w kwocie około 295 000 ⁴⁰. Teatr irkucki został zaprojektowany w oparciu o architekturę nowożytną, szczególnie o dziewiętnastowieczne interpretacje pałaców miejskich nowożytnej Italii i siedemnastowiecznej architektury rezydencjonalnej krajów niemieckich, co stanowiło wyraźne nawiązanie do „pałacowych” projektów Fellnera i Helmera. Wszystkie te trzy realizacje (w Samarze, Niżnym Nowogrodzie i Irkucku) łączyła nowoczesna dyspozycja przestrzenno-kompozycyjna wnętrza i bryły, odpowiadająca standardowi budynku tego typu, wypracowanemu po tragicznych pożarach scen europejskich drugiej połowy stulecia, z czytelnym wyodrębnieniem poszczególnych sekcji funkcjonalnych, rozbudowaniem przestrzeni reprezentacyjnych dla publiczności i wieloma separowanymi drogami ewakuacyjnymi. Również wyposażenie techniczne stało na wysokim poziomie, w każdym wypadku były to bowiem jedne z większych, prestiżowych inwestycji publicznych w danym mieście. Różniły je dość istotnie konwencje stylistyczne, wynikające, jak się wydaje, z życzeń poszczególnych zlecniodawców i w każdym wypadku sprzęgnięte z logiką symetrycznych, osiowych założeń planów i kompozycji, zaprojektowanych w oparciu o akademicki system z kręgu Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu czy paryskiej École des Beaux-Arts.

W kaliskim projekcie Chrzanowskiego obecna jest znajomość aktualnych standardów funkcjonalnych budownictwa teatralnego w krajach niemieckich, z wygodnym układem funkcjonalnym wnętrza, rozbudowanym systemem dróg ewakuacyjnych i troską o komfort publiczności. Wydaje się jednak, że błędem byłoby poszukiwanie konkretnego pierwowzoru w realizacjach na przykład Fellnera i Helmera czy w głębi Imperium. Zakorzeniony w literaturze przedmiotu pogląd, że scena kaliska była albo kopią, albo odbiciem w mniejszej skali tendencji tego typu budownictwa w Niemczech i monarchii austro-węgierskiej zdaje się być słuszny tylko w odniesieniu do niektórych rozwiązań kompozycji funkcjonalnej wnętrza ⁴¹. Porównanie to jest natomiast niezbyt pomocne przy analizie konwencji stylistycznej zaproponowanej ‘w stylu Odrodzenia’, wynikającej w przy-

⁴⁰ *Istoriâ arhitektury Irkutska*, <http://www.art-i-fakt.ru/page/staty4.html> (dostęp 1. sierpnia 2016).

⁴¹ Por. Kaszyński, *Dzieje sceny kaliskiej...*, s. 135; Polanowski, *W dawnym Kaliszu...*, s. 263; Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 53; Czechowska, op. cit., s. 99-100.

padku Chrzanowskiego z petersburskiej redakcji akademickiej bliskiej jego wykształceniu, jak i z potrzeb zlecniodawcy, o czym za chwilę. Problem ten zaakcentowała już zresztą Barbara Czechowska, podkreślając konieczność szczegółowych badań tego zagadnienia ⁴².

W dotychczasowej pracy Chrzanowskiego, absolwenta petersburskiego Instytutu Inżynierów Cywilnych i rówieśnika takich architektów jak Karol Kozłowski (1847-1902; twórca projektu teatru lubelskiego i Filharmonii Warszawskiej) czy Jan Zawiejski, był to pierwszy budynek teatralny. Brak jest informacji bezpośrednio dotyczących wzorów, z których architekt mógł wprost korzystać. W przypadku tak prestiżowych zleceń finansowanych ze środków publicznych częstą praktyką było wówczas odbycie podróży studialnej w celu zgromadzenia porównawczego katalogu najnowszych rozwiązań i potencjalnych problemów, zarówno projektowych, jak i budowlanych. Tak było na przykład w Bydgoszczy, gdzie niemieckie władze miasta na początku lat dziewięćdziesiątych konsultowały się z innymi zarządami ośrodków w Cesarstwie Niemieckim, w których zbudowano już teatry, a miejscowy radca budownictwa po specjalnej podróży przedstawił kompleksowy raport władzom samorządowym ⁴³. Z kolei wybrane przykłady z Cesarstwa Rosyjskiego pokazują, że władze miejskie, zamierzające budować gmachy teatralne, zwracały się albo do stołecznych architektów mających doświadczenie w takiej dziedzinie, albo organizowały konkursy na projekt. Natomiast w mniejszych miastach zazwyczaj korzystano z lokalnych sił inżynieryjnych, chcąc zaoszczędzić czas i pieniądze. Choć bardzo często i tak okazywało się, że kosztorysy powykonawcze drastycznie różniły się od wstępnych i realizacyjnych.

Przystępując do projektowania teatru, kaliski architekt gubernialny opierał się raczej nie tyle na specjalnej podróży studialnej (choć mógł oczywiście z autopsji znać niektóre gmachy teatrów w miastach polskich, rosyjskich czy niemieckich), ile na obrazie aktualnych trendów i rozwiązań technicznych architektury teatralnej, budowanym na łamach licznych wydawnictw fachowych. Pod uwagę należy brać tutaj czasopisma techniczne, albumy czy poradniki. Popularny rosyjski magazyn architektoniczno-inżynieryjny

⁴² Czechowska, op. cit., s. 100. Autorka zakończyła też trwającą we wcześniejszej literaturze dyskusję nad rzekomą obecnością w projekcie elementów secesyjnych. Zaproponowała interpretację architektury teatru, zakładającą nawiązania do pałacowej architektury osiemnastowiecznej, jednak bez konkretnych przykładów.

⁴³ L. Lameński, *Budynki teatralne na ziemiach polskich...*, s. 122-127.

„Zodcij” często zamieszczał plany, rysunki i opisy zagranicznych i rosyjskich projektów nowych teatrów, a także plony konkursów w Rybińsku (1880), Nowogrodzie (1881), Irkucku (1893) czy Petersburgu (1896, 1899). Także w warszawskim „Przeglądzie Technicznym” kilkakrotnie ukazywały się specjalistyczne artykuły o projektowaniu teatrów, między innymi obszernie analizy porównawcze pióra architekta Jana Hinza (1882) czy przegląd przeciwpożarowych przepisów berlińskich i wiedeńskich wydanych dla budownictwa teatralnego, autorstwa Jana Heuricha (1882)⁴⁴. Hinz w obszernym tekście „O budowie teatrów” jako zadanie postawił sobie porównanie pod kątem funkcjonalności i standardów bezpieczeństwa przeciwpożarowego kilku największych europejskich realizacji teatralnych od lat sześćdziesiątych, takich jak opery w Dreźnie, Wiedniu i Paryżu czy teatry we Frankfurcie nad Menem i Genui. Hinz postanowił zebrać te refleksje z myślą o planowanej wówczas (po tragicznych pożarach teatrów w Nicei i Wiedniu w latach 1880-1881) modernizacji warszawskiego Teatru Wielkiego. Autor podkreślał przede wszystkim ogniotrwałość konstrukcji, troskę o wygodny układ komunikacyjny, lokalizację teatrów na otwartych placach, a także zalecał rezygnację z łóż. Co ciekawe, za obiekty wyznaczające przyszłe rozwiązania uznawał eksperymentalny teatr wagnerowski w Bayreuth i teatr muzyczny w Filadelfii, wskazując na jego zdaniem demokratyczność nowych scen amerykańskich.

Należy zauważyć, że projekt kaliski nie mógł być oparty na podobnych doświadczeniach przy realizacjach publicznych, finansowanych przez miasta zaboru rosyjskiego. W Królestwie Polskim przełomu XIX-XX wieku nie rozwijała się architektura teatralna finansowana ze środków publicznych, za wyjątkiem wspomnianych już inwestycji Warszawskich Teatrów Rządowych w remonty i modernizacje Teatru Wielkiego, między innymi w latach 1890-1891⁴⁵. W dawnej stolicy nie powstał jednak ani nowy gmach dla „Rozmaitości”, ani żaden z projektowanych teatrów ludowych, ani też

⁴⁴ J. Hinz, *O budowie teatrów*, „Przegląd Techniczny” 1882, z. 3, s. 54-55; z. 4, s. 77-79; z. 5 s. 100-102; z. 6 s. 126-128; J. Heurich, *O środkach bezpieczeństwa w teatrach*, „Przegląd Techniczny” 1882, z. 3, s. 65-67. Por. też np. G. B. Baranovskij, *Arhitekturnaâ enciklopediâ otoroj poloviny XIX veka*, t. 3, *Vystavki, zrelîša, sport i t. p.*, Sankt Petersburg 1903 [praca zbierająca wybrane projekty i realizacje architektoniczne, których rysunki lub fotografie były publikowane wcześniej nierzadko w prasie architektonicznej w Europie].

⁴⁵ B. Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748-1975*, Warszawa 1986, s. 86-89; *Teatr Wielki w Warszawie. Gmach*, Warszawa 1983 (opracowanie zbiorowe). Por. też. M. Olga-Bieńka, *Od zenitu do zmierzchu: teatr warszawski 1880-1919*, Warszawa 2015.

teatr rosyjski, mimo rozstrzygnięcia nań w 1905 roku konkursu⁴⁶. Pozostałe główne sceny warszawskie, takie jak Teatr Nowości przy ulicy Daniłowiczowskiej (operetka, gmach projektu Feliksa Stępińskiego i Marcelego Rudzickiego, 1898-1901), czy teatry łódzkie – np. Teatr Wielki przy ulicy Konstantynowskiej (projektu Adolfa Zeligsona, 1900-1901) – były nierzadko dużymi realizacjami powstającymi ze środków prywatnych, o wystawnej architekturze zewnętrznej i aranżacji wewnątrz. Niestety, powstawały one często w lokalizacjach niepozwalających na zaprojektowanie wolnostojących budowli monumentalnych, to jest w dziedzińcach kamienic czy na zapleczach, co kłóciło się też ze standardami ochrony przeciwpożarowej tego typu obiektów⁴⁷.

Jednak, jak pokazuje przegląd prowincjonalnych budowli teatralnych zestawiony przez Barbarę Kolarską-Pabiniak, większość miast gubernialnych około 1900 roku posiadała zarówno sale na całoroczne przedstawienia teatralne i rozrywkowe, jak i liczne teatrzyki letnie i ogrodowe, wykorzystywane przez prywatnych przedsiębiorców i wędrowne trupy⁴⁸. W Radomiu od połowy dziewiętnastego wieku przedstawienia odbywały się w sali nowej resursy obywatelskiej, a w latach osiemdziesiątych powstał ogrodowy amfiteatr letni. Podobnie jak i w Kaliszu, także i w tej stolicy gubernialnej pojawiały się propozycje publikowane w prasie, by w mieście powstał nowoczesny gmach teatralny połączony z przestrzeniami komercyjnymi na wynajem, stanowiący własność straży pożarnej. Ostatecznie niezrealizowane pozostały różnorodne projekty budowy nowego teatru w Radomiu: „Brak stałego budynku nie pozwalał na utworzenie stałego teatru. Apele w prasie nie miały większego znaczenia. W mieście zabrakło mecenasa, który mógłby wyłożyć pieniądze na budowę, a później utrzymanie stałego zespołu”, pisała Kolarska-Pabiniak⁴⁹. Z kolei Płock dysponował teatrem w gmachu dawnego kościoła św. Trójcy, zaadaptowanym jeszcze

⁴⁶ Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy...*; „Zodcij” 1905, nr 34 [projekty konkursowe teatru rosyjskiego w Warszawie]. Na temat tego niezrealizowanego przedsięwzięcia por. ostatnio M. Rolf, *Imperiale Herrschaft im Weichselland...*, s. 207.

⁴⁷ Oba wspomniane budynki teatralne zlokalizowano w podwórzach śródmiejskich posesji, stąd łódzki Teatr Wielki posiadał tylko jedną elewację reprezentacyjną, zaś w Teatrze Nowości w Warszawie, choć planowano dwie fasady, to zrealizowano ostatecznie tylko jedną. Por. Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy...*; s. 163-168; K. Stefański, *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2003, s. 62.

⁴⁸ Konarska-Pabiniak, *Teatry prowincjonalne w Królestwie...*, s. 18-42 (rozdział *Budynki teatralne*).

⁴⁹ Ibidem, s. 20.

w 1812 roku, a w drugiej połowie stulecia wielokrotnie remontowanym przez dzierżawiące ten obiekt od miasta spółki. W Piotrkowie Trybunalskim miejscowi browarnicy Spanowie zbudowali teatr prywatny, uruchomiony w 1868 roku, z widownią mogącą pomieścić od 400 do 500 osób. Po zamknięciu tego obiektu w 1910 roku główną sceną dramatyczną miasta stał się gmach Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Rzemieślników i Handlowców, z salą na 300-400 widzów. Powstały przed wybuchem Wielkiej Wojny projekt nowego teatru miejskiego z widownią obliczoną na 2000 widzów nie został nigdy zrealizowany. Także w Kielcach lokal dla przedstawień dramatycznych i rozrywkowych powstał z inicjatywy miejscowego właściciela browaru, Ludwika Strumpfa, mieszcząc się w wzniesionym w latach 1877-1878 gmachu dochodowym, łączącym funkcje hotelu, restauracji i teatru. Jednakże wszystkie te realizacje nie wiązały się z projektami architektonicznymi nowych teatrów miejskich, tak charakterystycznych dla miast europejskich tego czasu, stawianych w reprezentacyjnych lokalizacjach i finansowanych często przez władze samorządowe.

Z miast gubernialnych przed Kaliszem wyjątkiem był więc tylko Lublin, gród cieszący się bogatymi tradycjami życia teatralnego. W 1882 roku budowniczy Jan Junczys, występując jako koncesjonariusz, ogłosił w imieniu towarzystwa „Teatr Lubelski” konkurs na budowę teatru i resursy obywatelskiej, zakończony zwycięstwem Karola Kozłowskiego (1847-1902). Co ważne, konkurs był okazją do specjalistycznej dyskusji o konstrukcyjnych, funkcjonalnych, estetycznych i finansowych wadach i zaletach projektów nagrodzonych I i II nagrodą. W 1882 roku toczyła się ona na łamach „Przeglądu Technicznego”, „Inżynierji i Budownictwa” i prasy lubelskiej, przynosząc interesujący materiał dla architektów⁵⁰. Gmach teatru zimowego w Lublinie zrealizowano w latach 1884-1886, niestety po daleko idącym ograniczeniu pierwotnego, monumentalnego projektu utrzymanego w stylistyce nawiązującej do wielkomiejskiej architektury II Cesarstwa Francuskiego, łączącej

⁵⁰ Na ten temat por. Lameński, *Budynki teatralne na ziemiach polskich...*, s. 100-109. Bodaj najobszerniejszą polemikę wystosowali autorzy projektu nagrodzonego drugą nagrodą, tj. Stefan Szyller, Antoni Jabłoński i Hieronim Ossuchowski, por. „Przegląd Techniczny” 1882, t. 16, s. 135-140. Nie zabrakło też polemiki między krytykami i recenzentami ówczesnej architektury współczesnej, Zygmuntem Kiślańskim i Stanisławem Szafarkiewiczem, o rzetelność przeprowadzenia konkursu i jego wyniki. Poniekąd ten fragment debaty przypominał wcześniejszą o dwa lata dyskusję o wynikach konkursu na projekt ratusza kaliskiego, w której też głos przyjmował w podobnym, krytycznym tonie, Kiślański, por. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 65-70.

różnorodne wątki sztuki nowożytnej z terenu Italii i Francji. Także jednak i w tym wypadku należy pamiętać, że nowy teatr był początkowo inwestycją głównie prywatną, choć rozgrywaną przez władze miejskie i gubernialne. Warto też na koniec tego krótkiego przeglądu wspomnieć o zupełnie innym typie budynków, również służących sztuce dramatycznej – wspomnianych już Domach Ludowych, jakie w miastach Imperium Rosyjskiego wznoszono z inicjatywy państwowej po reformie monopolu wódczanego i utworzeniu Okręgowych Kuratoriów Trzeźwości w poszczególnych guberniach (od 1898). Na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego powstały dwa takie gmachy (choć, w porównaniu z rosyjskimi – o bardzo zredukowanym programie), mające łączyć funkcje kulturalne, oświatowe i rozrywkowe dla szerokich warstw miejskich – w Siedlcach (1902-1903) i w Łomży (1910).

Wydaje się, że zarówno konkurs lubelski i towarzysząca mu dyskusja, jak i o parę lat późniejszy konkurs na nowy teatr krakowski, musiały być znane kaliskiemu inżynierowi gubernialnemu z prasy fachowej, stanowiącej, obok wydawnictw zagranicznych, podstawowy punkt odniesienia⁵¹. Z archiwaliów nie wynika jednak, by magistrat kaliski czy władze gubernialne w latach dziewięćdziesiątych konsultowały swój pomysł np. z władzami Lublina czy miast rosyjskich, chcąc skorzystać z dotychczasowych doświadczeń⁵². Także nieznany dziś projekt przebudowy kaliskiej strażnicy pożarowej na gmach teatru, sporządzony przez Oraczewskiego w 1890 roku mógł stanowić dla Chrzanowskiego punkt porównawczych odniesień. Zapewne też w Kaliszu znane były realizacje teatralne w Poznaniu – Teatr Polski z lat 1873-1875 projektu Stanisława Hebanowskiego (1820-1898) i przebudowa teatru miejskiego na Wilhelmplatz (Plac Wolności) wedle projektów Caesara Stenzla w latach siedemdziesiątych. Użyte przez Chrzanowskiego rozwiązania stylistyczne zrealizowanego gmachu kaliskiego były bliskie rozumieniu włoskiej architektury nowożytnej propagowanej przez uczelnie petersburskie, z charakterystycznym użyciem

⁵¹ Swoistym podsumowaniem tej wiedzy, łączącym wątki historyczne, inżynierskie, technologiczne, kulturowe i prawne była wydana w 1904 roku podręcznikowa praca Manfreda Sempera o projektowaniu teatrów, wyposażona w bogaty materiał ilustracyjny, przekrój zagadnień prawnych i obszerną bibliografię, por. Idem, *Das Theater. (Handbuch der Architektur, IV. Teil, Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude, 6. Halbband, Gebäude für Erziehung und Wissenschaft, 5. Heft)*, Stuttgart 1904.

⁵² Jak wspomniałem w rozdziale dotyczącym historii powstania kaliskiego teatru, w 1885 roku, gubernator Daragan prosił gubernatora lubelskiego o informacje dotyczące finansowania i formy prawnej instytucji, budującej teatr lubelski.

obiegowego zestawu schematów i elementów podstawowych osadzonych na modularnej, symetrycznej siatce kompozycyjnej. Przykładami elementarnymi tego sposobu projektowania były: wyraźne podziały ścian na cokół i partię wieńczącą z gzymsem, boniowania, pilastry w wielkim porządku, obramienia okienne z naczółkami. Również trójosiowy ryzalit z wielkimi oknami, dzielony pilastrami, należał do takiego arsenału schematów – Chrzanowski we współpracy z architektem Eugeniuszem Oraczewskim zastosował go też wcześniej przy projekcie pałacu w Kościelcu Kolskim. Był to popularny sposób kształtowania wyróżnionych, centralnych partii budynków publicznych i rezydencjonalnych (na przykład w willach w Pasażu Meyera w Łodzi z lat osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku), a w budownictwie teatralnym na terenie Rosji podobny przykład (tylko w odniesieniu do ryzalitu) znaleźć można choćby w gmachu teatru w Omsku z początku dwudziestego wieku. Podobne rozwiązania spotkamy zresztą w bardzo wielu budynkach publicznych czy rezydencjonalnych tego czasu, co świadczy o wspólnocie wykształcenia akademickiego ich twórców i charakterze architektury ‘w stylu Odrodzenia’. W opublikowanym w 1895 roku projekcie czytelne wydaje się korzystanie przez architekta z różnorodnych rozwiązań, mieszczących się w obszarze dziewiętnastowiecznej, akademickiej interpretacji sztuki nowożytnej, głównie włoskiej. Szczegóły opracowania stylistycznego zdradzają zaś nawiązania do elementów plastycznych, które nazwać można obiegowymi i wspólnymi dla reprezentacyjnej architektury tego typu, a stosowanymi przez Szrettera w teatrach w Niżnym Nowogrodzie i Irkucku – mowa o np. owalnych oknach ujętych kwadratowymi płycinami, czy ścianie attykowej w partii zascenia, przeprutej oculusem. Nie zmienia to jednak faktu, że renesansowa podstawa stylistyczna projektu była charakterystyczna dla rozumienia kultury Odrodzenia jako narzędzia identyfikacji wizualnej mieszczańskiego i burżuazyjnego sukcesu, gdzie formy architektoniczne adaptowano do współczesnych potrzeb reprezentacji klasowej, uzyskując efekty pałacowości i wielkomiejskiego przepychu⁵³. Na odczytaną w ten sposób „pałacowość” architektury teatru zwrócił zresztą wprost uwagę korespondent rosyjski w momencie jego otwarcia⁵⁴.

⁵³ Na „pałacowe” wzorce w architekturze teatrów drugiej połowy dziewiętnastego wieku zwraca ostatnio uwagę m. in. Bożena Grzegorzczuk, Eadem, *Architektura teatralna na obszarze dzisiejszej Polski od około 1780 do 1880 roku*, w: *Architektura teatralna...*, s. 88.

⁵⁴ *Pobył Głównego Naczelnika kraju w Kaliszu* [przedruk z „Warszawskiego Dniownika”], „Kurier Codzienny” 1900, nr 209, s. 1.

Z kolei układ funkcjonalny wewnątrz zaproponowany przez projektanta w pierwszym wariantcie realizacyjnym, czytelnie odzwierciedlony w rozczłonkowanej bryle budynku, odpowiadał powszechnemu w Europie końca dziewiętnastego wieku schematowi nowoczesnego budynku teatralnego. Jak powszechnie przekonują badacze, dla ukształtowania się kilkustopniowego modelu bryły z wyodrębnioną partią audytorium i najwyższą partią sceniczną przyczyniły się nie tylko projekty Gottfrieda i Manfrieda Semperów realizowane w Dreźnie (szczególnie odbudowa Hoftheater w latach siedemdziesiątych)⁵⁵ i Wiedniu, spektakularna Opera Paryska Charlesa Garniera (1861-1875), ale przede wszystkim podkreślane wyżej nowe wymagania bezpieczeństwa przeciwpożarowego, dyskutowane szczególnie intensywnie po tragicznych pożarach na początku lat osiemdziesiątych (1881, pożar wiedeńskiego Ringtheater i teatru w Nicei)⁵⁶. Przykładem były austriackie przepisy dotyczące budowy teatrów z 1882 roku czy niemieckie prawo o bezpieczeństwie budynków teatralnych z 1889 roku, kładące szczególny nacisk na oddzielenie od siebie poszczególnych brył części scenicznych, sali widzów i partii technicznych o ogniotrwałych konstrukcjach ścian i stropów⁵⁷. Jak przekonuje Dieter Klein, z tego samego względu, jak i z racji funkcjonalnych, w projektach słynnego atelier Fellner i Helmer coraz częściej rezygnowano z paradnych klatek schodowych na rzecz większej liczby oddzielnych ciągów komunikacyjnych. Obsługiwały one poszczególne piętra widowni i prowadziły do separowanych wyjść, zapewniały również szybką ewakuację w razie pożaru⁵⁸. Kładziono także nacisk na oddzielne dachy na każdej sekcji; w Niemczech około 1900 roku ostatecznie zabroniono stosowania wspólnych przekryć dachowych. Te rozwiązania funkcjonalne Chrzanowski zastosował w projekcie kaliskim. Nie podjął jednak motywów kompozycyjnych kształtowania fasady lub bryły takich

⁵⁵ H. Magirius, *Die Semperoper zu Dresden. Entstehung, Kunstlerische Ausstattung, Ikonographie*, Lipsk 2000 [I wyd. 1985]; W. Hansch, *Der Semperoper. Geschichte und Wiederaufbau der Dresdner Staatsoper*, Stuttgart 1986.

⁵⁶ Hoffman, *Theaterbauten von Fellner und Helmer...*; Purchla, *Teatr i jego architekt...*, *Architektura teatralna w Polsce...*, passim.

⁵⁷ *Theaterordnung. Verordnung der k. k. niederosterr. Statthalterei vom 1. Juli 1882*. Por. Hoffman, *Theaterbauten von Fellner und Helmer...*, s. 21-26.

⁵⁸ D. Klein, *Theatre Construction at the Turn of the Century in Germany and in the Austro-Hungarian Monarchy*, w: *Theatre architecture of the late...*, s. 39-46. Por. też. H. Ch. Hoffman, *Theater und Oper in der deutschen Stadt*, w: *Die deutschen Stadt im 19. Jahrhundert*, Munchen 1974, s. 209-222; H. Zielske, *Deutsche Theaterbauten bis zum zweiten Weltkrieg. Typologisch-historische Dokumentation einer Baugattung*, Berlin 1971.

jak: trójkątne tympanony, kolumnadowe portyki, czy loggie, które charakteryzowały większość realizacji niemieckich. Także bryła teatru była mocniej rozczłonkowana na poszczególne pawilony niż w projektach z krajów niemieckich.

Z kolei sposób ukształtowania widowni wyraźnie odzwierciedlał elitarny charakter projektowanego teatru, z podkreśleniem stratyfikacji klasowej za pomocą łóż. Rozwiązania tego typu, bazujące przez cały wiek dziewiętnasty na barokowym teatrze włoskim, pochodzące z kultury dworskiej, były często wybierane przez burżuazję i bogate mieszczaństwo⁵⁹. Barbara Czechowska zauważyła, że w tym czasie od tradycyjnego jej zdaniem typu widowni balkonowo-łożowej „...w wielu teatrach zaczęto odchodzić na rzecz bardziej demokratycznej (ludowej), amfiteatralnej widowni pozbawionej łóż dla elit”, czego przykładem pionierskim był oczywiście Festspielhaus w Bayreuth (1876)⁶⁰. Trudno jednak się zgodzić ze stwierdzeniem, że świadczyło to jakoby o braku nowoczesności architektury teatru kaliskiego⁶¹. Nowa siedziba sceny wzniesiona nad Prosną została wyraźnie zaprojektowana dla konkretnego, elitarnego odbiorcy i po prostu nie miała być przykładem egalitarnego, czy też masowego teatru ludowego, bo nie do takiej grupy była ona adresowana. Przykłady takich rozwiązań, zresztą wówczas dopiero dyskutowanych a nie powszechnych, pojawiały się najczęściej w wielkich miastach i to zazwyczaj jako kolejne już gmachy teatralne budowane w danym ośrodku⁶². Większość nowych siedzib scen miejskich czy komercyjnych wzniesionych na ziemiach polskich w tym czasie miała różnorodne, mieszane układy balkonowo-łożowe (najczęściej nadal z łóżami prosceniowymi), by przywołać gmachy w Lublinie, Krakowie czy Lwowie. W ten sposób projektowano też około 1900 roku nadal większość teatrów miejskich przeznaczonych dla klas średnich i wyższych, by wymienić współczesne Kaliszowi realizacje łączące funkcje teatrów dramatycznych, sal koncertowych, odczytowych i operetek, takie jak gmachy w Białej (dziś Bielsko-Biała, 1889-1890, proj. Emil Ritter von Förster), Ostrawie (1906-1907, proj. Alexander Graf, 1856-1931), teatr miejski w Toruniu (1903-1904, proj. Fellner & Helmer) czy w Znojmo (1899-1900, proj. Alexander Graf).

⁵⁹ P. Heiko, *Public Theatre Versus Court Theatre. The Vienna Deutsches Volkstheater of Fellner and Helmer as a model of Middle Class Theatre Architecture*, w: *Theatre architecture of the late...*, s. 29-38, tu s. 37.

⁶⁰ Czechowska, op. cit., s. 100.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Heiko, op. cit., s. 37.

Za nieadekwatne należy w analizie tej architektury uznać obiegowe wyobrażenie o nowoczesności jako emanacji modernistycznej, progresywnej narracji architektury podejmującej rozwiązania uznane *post factum* za awangardowe i podstawowe dla współczesnej nam przestrzeni teatralnej.

Projekt kaliski, wykorzystując akademicką estetykę, był obliczony na budowę obiektu kameralnego, o ostatecznie dość niewielkiej widowni o 486 miejscach. Dla porównania warto przytoczyć dane dotyczące kilku innych budowli teatralnych, wzniesionych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w tym okresie: Teatr Nowości w Warszawie liczył 1300 miejsc; Teatr Wielki w Łodzi – 1250 miejsc; we Lwowie w teatrze miejskim zaś było 1127 miejsc; w Toruniu – 842; Bydgoszczy – 800, a w sali teatralnej w Kole – 300 miejsc. Ustępował on wymiarami nowym siedzibom scen nie tylko w dużych miastach takich jak Kraków czy Lwów, a także niemal współcześnie realizowanym teatrom w Bydgoszczy (26,3 metrów szerokości na 54 długości) czy Toruniu (28 metrów szerokości na 49 długości). Oczywiście, odzwierciedlało to do pewnego stopnia pozycję Kalisza, miasta liczącego wówczas około 20 000 ludności. Ale też kaliski teatr miejski dość wyraźnie projektowano i budowano dla odbiorców elitarnych, choć z publicznych środków finansowych. A przecież jeszcze w 1872 roku administracja prezydenta Przedpeńskiego projektowała budowę siedziby miejskiej sceny z widownią na co najmniej 500 osób. Mimo więc wzrostu populacji miasta, wyraźnej zmiany uległ cel i odbiór tej inwestycji.

Można stwierdzić, że nowy gmach sztuki teatralnej stanowił swoistą adaptację kosmopolitycznego wzorca wielkomiejskiego teatru europejskiego tych lat, wznoszonego dla mieszczaństwa i burżuazji w eksponowanych, reprezentacyjnych lokalizacjach. Wybór mieszczańskiego, niejako 'uniwersalnego' paradygmatu stylistycznego, jakim w ówczesnych miastach był 'styl Odrodzenia', 'gust nowożytny' (czy też, patrząc z pozycji historii sztuki, 'neorenesans'), był w Kaliszu zabiegiem świadomym, kontynuującym formułę zastosowaną dla innej, wcześniejszej inwestycji publicznej w dużej skali – nowego ratusza, też projektowanego przez to samo biuro architekta gubernialnego pod jego osobistym kierunkiem. Jak się wydaje, wybór takiej formuły architektonicznej mógł mieć charakter gestu politycznego, obliczonego na budowę uniwersalnej w wyrazie, wielkomiejskiej i interpretowanej jako nowoczesna identyfikacji kulturowej dla Kalisza pod rządami gubernatora Daragana, który z budowy gmachu teatralnego uczynił jeden ze swoich priorytetów.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

1. OTWARCIE GMACHU TEATRU W 1900 ROKU: ARCHITEKTURA I MIEJSKA INSCENIZACJA WŁADZY IMPERIUM

W tekście towarzyszącym otwarciu nowej siedziby sceny kaliskiej „jednym z najpiękniejszych w mieście” budynków zachwycił się Adam Chodyński, prezentując go jako świątynię sztuki dla „zarówno estetyka, jak i profana” oraz jako pomnik umiejętności kaliskich rzemieślników, artystów i głównego projektanta. Jednak, jako głównego patrona kosztownej inwestycji wymieniał gubernatora, według niego żywo zainteresowanego sprawami projektu, budowy i wykończenia:

A więc w pierwszym rzędzie należy nam wymienić osobę, która dnia jednego nie opuściła i własną pracą głównie się przyczyniła do tego, że gmach teatralny odpowiada nie tylko wszelkim wymogom technicznym i architektonicznym, ale że dzieło to jest wprost wspaniałe; osobą tą jest Jego Ekscelencja gubernator kaliski M. P. Daragan, któremu też głównie należy się podzięką za gmach teatralny w Kaliszu¹.

Uroczyste otwarcie trwało dwa dni: 12 (25) i 13 (26) lipca 1900 roku. Wydaje się, że jego reżyserem był przede wszystkim Daragan, który przecież osobiście starał się przekonać władze warszawskie, że nowoczesny gmach teatru jest miastu niezbędny. Gubernator, rzeczywiście zainteresowany upiększeniem i rozwojem podległego mu ośrodka, umożliwił zaciągnięcie kredytów i miał udział w nadzorowaniu prac i wyborze zagranicznych

¹ Chodyński, *Teatr w Kaliszu...*, s. 339.

dostawców. Prasa relacjonowała te momenty troski „Jego Ekscelencji”, występującego w roli dobrego gospodarza i oświeconego księcia, z łaski cara rządzącego Kaliszem i reprezentującego interesy imperium nad Prosną. Modernizacyjne inwestycje, takie jak nowy ratusz, strażnica pożarowa, przebudowa szpitali, szkół czy słynne przeobrażenie ogrodu publicznego w wielkomiejski i elitarny salon miasta,² miały teraz zyskać efektowne zwieńczenie w postaci „pałacu sztuki” w siedemnastym roku rządów dostojnika w Kaliszu. W tle zaś toczyły się finalne już rozmowy dotyczące przebiegu wynegocjowanej przed dwoma laty budowy kolei z Warszawy do Kalisza. Szczególnie po skutkach tej inwestycji spodziewano się nastania „nowej ery cywilizacji” w nadgranicznej guberni. Administracja „Jego Ekscelencji” miała więc co świętować.

Na uroczyste otwarcie teatru Daragan zaprosił generała-gubernatora warszawskiego, księcia Imeretyńskiego, formalnie będącego bezpośrednim przedstawicielem cara w Królestwie Polskim. W historiografii politycznej najnowszych dziejów Polski Imeretyński zajmuje pozycję dostojnika dbającego o dobre relacje z elitami Królestwa Polskiego, sprawnie przygotowującego cesarską wizytę w Warszawie w 1898 roku i sprawiającego wrażenie gotowości pójścia na kompromis w różnych dziedzinach rosyjskiego zarządu nad Wisłą, jak choćby w sprawie języka polskiego w szkołach. Krótki moment pełnienia przezeń urzędu generał-gubernatorskiego (1897-1900) był też okresem kolejnej próby działalności politycznej polskiego obozu dążącego do ugody z władzami rosyjskimi, reprezentowanego przez warszawskie „Słowo” czy petersburski „Kraj”. Wedle badaczy celem tych zabiegów miało być wyjednanie rozmaitych koncesji gospodarczych i politycznych, w tym ponowne rozważenie sprawy wprowadzenia do guberni polskich rosyjskiego statutu miejskiego (1870, ze zmianami z 1892). Sukcesem zdawało się być też uzyskanie przez elity gospodarcze Królestwa Polskiego zgody Mikołaja II na założenie w Warszawie Instytutu Politechnicznego w 1898 roku. Polityka prowadzona przez Imeretyńskiego nie zmieniała jednak, mimo pozorów, celu imperialnego, jakim było trwałe zespolenie Królestwa Polskiego z pozostałymi prowincjami Cesarstwa i wytworzenie w ludności „uczuć wiernopoddańczych” wobec samodzielnego

² Por. M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej*, „Kultura popularna” 2014, nr 3, s. 46-61; wersja elektroniczna jest wersją pierwotną: http://kulturapopularna-online.pl/abstracted.php?level=4&id_issue=872300&dz=s6; (dostęp 1. sierpnia 2016).

i połączenie jej dostatecznie gęstą siecią wspólnych interesów z kręgami rosyjskiej oligarchii władzy. Zdaniem Andrzeja Szwarca, ksiązę Imeretyński być może i darzył pewną sympatią polskie kręgu ugodowe i rzeczywiście miał zamiar dla nich coś wynegocjować w Petersburgu, ale niewątpliwie nie był to główny cel jego działań. Zaś wedle Stanisława Wiecha jedynie pozował na liberała, co badacz ten interpretuje jako część strategii wyrachowanej polityki rusyfikacyjnej, dla której przejściowe złagodzenie kursu to jedynie narzędzia taktyczne. Historycy zgadzają się, że Imeretyński nie miał w stolicach Cesarstwa dostatecznych wpływów by przeprowadzić samodzielną inicjatywę jakichkolwiek reform zarządzania nad Wisłą, a słynna kompromitacja z 1898 roku – kiedy działacze PPS-u wykradli i opublikowali w Londynie kopię jego tajnego memoriału do Mikołaja II – przekreślała skuteczne działania. Do tego zawarte w memoriale cele polityczne były zgoła inne, niż mogłoby się wydawać polskim zwolennikom ugody w Petersburgu czy guberniach Królestwa Polskiego³.

Nad Prosną bacznie śledzono poczynania księcia Imeretyńskiego i to zarówno w gmachu urzędu gubernatora czy ratuszu, jak i w siedzibie redakcji „Gazety Kaliskiej”, reprezentującej wówczas interesy ugodowej burżuazji i inteligencji. Nowy wielkorządca już w czasie pierwszego objazdu po podległym mu kraju, latem 1897 roku, odwiedził Kalisz i był bardzo uroczystie podejmowany przez Daragana oraz reprezentantów miasta i guberni⁴. Jak się wydaje, ksiązę dobrze znał i cenił sobie kaliskiego gubernatora, zaprosił go bowiem do udziału w różnych ciałach doradczych przy swoim warszawskim urzędzie⁵. Poparł też starania sfer gospodarczych i samego Daragana o budowę połączenia kolejowego, a sprawę potrzeb

³ *Tajne dokumenty rządu rosyjskiego w sprawach polskich. Memoryał ks. Imeretyńskiego, protokoły Komitetu Ministrów, nota Kancelaryi Komitetu Ministrów*, [red. prawd. J. Piłsudski], Londyn 1898; A. Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej 1864-1905*, wyd. Warszawa 1996, s. 246-7; J. Sobczak, *Polskie fascynacje młodym cesarzem Mikołajem II. Geneza jego wizyty warszawskiej we wrześniu 1897 roku i próba polsko-rosyjskiej „ugody”*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1996, nr 1, tu s. 14. Por. także S. Wiech, *Warszawscy generałowie-gubernatorzy o sytuacji społeczno-politycznej Królestwa Polskiego. Raporty Albiedyńskiego i Szuwałowa z lat 1881 i 1896*, Kielce 2007, s. 33 i in.

⁴ Krótki opis tej wizyty: Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 129-132.

⁵ Jeszcze 28 maja 1895 roku został przewodniczącym komisji, powołanej w celu skontrolowania działania administracji na zachodniej granicy dawnego Królestwa Polskiego; od czerwca 1898 członek komisji do przejrzenia przepisów o nadzorze policyjnym, w 1898 roku zaproszony do projektowanej przez Imeretyńskiego Rady przy Generał-Gubernatorze Warszawskim. Por. *Słownik gubernatorów i wicegubernatorów...*, s. 131.

Kalisza przedstawiał w przywołanym już memoriale do cara, zyskując zresztą poparcie wbrew czynnikom wojskowym, dla których przygraniczna kolej kaliska była długo nie do zaakceptowania⁶. W pracy o gmachu kaliskiego ratusza wspominałem już o dotyczących Daragana plotkach, jakie po tej wizycie znalazły się w prasie polskiej wydawanej w Poznaniu i Lwowie; warto je raz jeszcze przywołać. Donoszono tam o „krążących w Warszawie wersjach” jakoby to system zarządu cywilnego Królestwem Polskim miał ulec zreformowaniu, przy udziale Daragana, „...który, nawiasem mówiąc, otrzymał obecnie wysoką godność koniuszego dworu. Podług innych znów wersji ma być rozdzielony cywilny i wojskowy zarząd Królestwa Polskiego i p. Daragan ma być mianowany cywilnym gubernatorem Królestwa”⁷. Pogłoski o rzekomo planowanym awansie kaliskiego gubernatora towarzyszyły też audyencji Imeretyńskiego i Daragana u Mikołaja II w 1900 roku. Przy tej okazji anonimowy dziennikarz galicyjskiej prasy snuli kolejne scenariusze: „Ta audyencya dała powód do przypuszczenia, że p. Daragan jest przeznaczony na wyższe stanowisko. Jest to urzędnik światły i roztropny, który od lat kilkunastu pozostaje na jednym miejscu, stosunki miejscowe zna wybornie i jest bezwarunkowo uczciwy”⁸. Wszystkie są to jednak gazetowe pogłoski – po co i przez kogo rozpuszczane? Czy rzeczywiście pod koniec lat dziewięćdziesiątych Daragan, mianowany na stanowisko do Kalisza w 1882 roku, a więc jeszcze przez rosyjskiego liberała nad Wisłą, generała-gubernatora Albiedyńskiego, teraz współpracując z księciem Imeretyńskim snuł plany zastąpienia go na tym stanowisku, lub też jako „dobry rządca” mógł myśleć o awansie w strukturach Imperium?⁹.

Prowadzone pod auspicjami Daragana kaliskie inwestycje dawały się świetnie wykorzystać politycznie, jak pokazuje nie tylko przykład wspomniałego ratusza – pałacu publicznego dla nieistniejącej de facto władzy – jak i teatru, przedstawianego jako „świątynia sztuki”. Latem 1900 roku miasto przygotowywało się na bliskie już rozpoczęcie prac przy budowie nowej linii kolejowej, ważyły się decyzje dotyczące lokalizacji dworca osobowego

⁶ *Tajne dokumenty Rządu Rosyjskiego...*, s. 36, 81.

⁷ Ibidem.

⁸ „Gazeta Lwowska” 1900, nr 46, s. 3. Daragana w korespondencji do tego pisma nadesłanej z Warszawy opisywano jako urzędnika „światłego i roztropnego”, zaznajomionego z realiami Królestwa i „bezwzględnie uczciwego”, „trzymającego krótko” swoich podwładnych.

⁹ Andrzej Chwalba nazywa Daragana wręcz „człowiekiem Imeretyńskiego”, por. Idem, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa-Kraków 1999, s. 225.

i stacji celnej, w przemyśle i na rynku nieruchomości rozwijał się spekulacyjny boom. Ukończenie teatru przypadło na moment szczególny, jednak latem 1900 roku Daragan zaprosił Imeretyńskiego do Kalisza na inną oficjalną uroczystość. Blisko trzysta trzydzieści metrów na zachód od gmachu nowego teatru, na zakończeniu promenady spacerowej w Alei Józefiny, kończyła się inna prestiżowa inwestycja pozostająca pod jego auspicjami – budowa pomnika cara Aleksandra II. Na owalnym skwerze, na tle wspaniałego przyściennego portyku pałacu Sądu Okręgowego (dawnego polskiego Trybunału, wzniesionego wedle projektu Sylwestra Szpilowskiego w latach 1819-1821) w latach 1899-1900 stanął murowany postument, na którym ustawiono popiersie cesarza wedle brązu Matwieja A. Czyżowa (1838-1916). Ten utalentowany rzeźbiarz rosyjski to autor licznych przedstawień rzeźbiarskich carów i dostojników Imperium, w tym słynnego pomnika wileńskiego generała-gubernatora, księcia Michaiła Nikołajewicza Murawjowa „Wiesza-tiela” w Wilnie, odsłoniętego dwa lata wcześniej¹⁰. Projekt reprezentacyjnego pomnika kaliskiego, złożonego z rozbudowanego cokołu zwieńczonego przetworzoną głowicą kolumny jońskiej jako podstawą pod biust z brązu, sporządził Józef Chrzanowski, być może w porozumieniu z Czyżowem. Projekt uzyskał zatwierdzenie cesarskie w czerwcu 1899 roku. Co ciekawe, jego model ustawiono już w kwietniu 1891 roku; wtedy też wykonano fundamenty i zbudowano ceglany cokół¹¹. Jednakże, do budowy powrócono dopiero po ośmiu latach, a powód opóźnienia nie jest znany. Pracami kierował Chrzanowski, roboty murarskie i rzeźbiarskie wykonała pracownia Karola Gintera, a ozdobne balustrady wokół pomnika i nowego skweru oraz wspaniałe neobarokowe latarnie dostarczyła firma Alfreda Milkego.

Chociaż dokładna rekonstrukcja historii powstania tego monumentu nie została dotąd napisana, to wątpliwe jednak, by opóźnienie wynikało

¹⁰ J. Karpowa, *Dziewiętnastowieczne pomniki na północno-zachodnich rubieżach Imperium Rosyjskiego: idee, losy, artyści*, tłum. D. Konstantynów, w: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego (1772-1915)*, red. D. Konstantynów, P. Paszkiewicz, Warszawa 1994, s. 177-194. O Wilnie por. także T. R. Weeks, *Vilnius between Nations 1795-2000*, Dekalb, s. 69-70.

¹¹ *Pomnik „Kaliszanin”* 1891, nr 28, s. 1; nr 55, s. 1; nr 67, s. 1. Tabaka, Błachowicz, *Nowy Kaliszanin...*, s. 175-176. Pomnik kosztował około 5500 rubli, z czego 2800 zebrano w gminach, a 2300 pośród urzędników administracji. W 1918 roku obiekt został zdemontowany, między innymi przez firmę kamieniarską Gintera, a popiersie w Warszawie przetopiono na popiersie Kazimierza Wielkiego, dziś znajdujące się w zbiorach Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. O pomniku także K. Sokoł, A. Sosna: *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2005, s. 39-41 (hasła katalogowe dotyczące Częstochowy i Kalisza).

z rzekomej „niechęci” Daragana do „niewczesnego pomysłu” upamiętnienia „Cara Reformatora” nad Prosną, jak sugerowano na łamach „Gazety Kaliskiej” w 1918 roku¹². Tym bardziej, że, jak wszystko na to dotąd wskazuje, Daragan brał wcześniej udział w inicjowaniu budowy innego, ogromnego pomnika tego zamordowanego w 1881 roku cara, ostatecznie zlokalizowanego w Częstochowie, u stóp Jasnej Góry: monument ten odsłonięto w 1889 roku¹³. Być może, w Kaliszu w grę wchodziły także i kwestie ambicjonalne, albo chęć zaprezentowania przed dostojnikami warszawskimi innych sukcesów? Wizyta księcia Imeretyńskiego w 1900 roku była właśnie taką okazją, a o politycznych ambicjach Daragana może świadczyć nie tylko jej świetne przygotowanie, ale i poprzedzający wyjazd kaliskiego dostojnika do sąsiedniej Prowincji Poznańskiej. Daragan spotkał się w Poznaniu nie tylko z przedstawicielami niemieckich władz, ale też odwiedził polskich ziemian i polityków, między innymi księcia Zdzisława Czartoryskiego i hrabiego Mieczysława Kwileckiego¹⁴. Chyba też nieprzypadkowo właśnie wiosną tego roku polskiej inteligencji w Kaliszu udało się wreszcie zrealizować pierwszą w mieście wystawę archeologiczną i zabytków sztuki, ulokowaną w sali balowej ratusza; otwarto ją 24 maja. Staraniem Komitetu Wystawy, kierowanego przez ziemianina Zygmunta Wyganowskiego, intelektualistę i polityka Alfonsa Parczewskiego oraz historyka Cezarego Biernackiego, zgromadzono ponad 1000 eksponatów archeologicznych, pamiątek historycznych, obiektów artystycznych i fotografii¹⁵. Udostępnieniu dla zwiedzających ratusza przewodniczył gubernator, a wieczorem,

¹² *Pomnik i teatr...* [por. przyp. nr 1].

¹³ W 1884 roku władze nie wyraziły zgody na utworzenie w Kaliszu państwowej szkoły realnej, wobec czego zebrane na ten cel środki finansowe pochodzące z datków Daragan zaproponował przeznaczyć na budowę pomnika Aleksandra II, co zaaprobował w 1885 roku generał-gubernator Hurko, potem wyłącznie sobie przypisując projekt postawienia pomnika. Monument ten miał skomplikowaną historię, jego projektowana lokalizacja również się zmieniała. Brak jednak szczegółowego studium na ten temat. Por. J. Sętowski, *Losy pomnika Aleksandra II w Częstochowie 1889-1917*, „Almanach Częstochowy” 1998, s. 89-99 (tamże bibliografia) oraz S. Wiech, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2010, s. 262, przyp. 34 z odwołaniem do K. Beylin, *Dni powszednie Warszawy w latach 1880-1900*, Warszawa 1967, s. 251-252, która z kolei opiera się na raporcie konsula francuskiego Boyarda, piszącego, że inicjatywa budowy ukończonego w 1889 roku pomnika wyszła od gubernatora Daragana. Sprawa ta wymaga dalszych, szczegółowych badań.

¹⁴ *JE Naczelnik gubernji kaliskiej*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 131, s. 1.

¹⁵ MOZK, Dział Historyczny, *Katalog wystawy archeologicznej w Kaliszu, i zabytków sztuki urządzanej w Kaliszu w sali ratuszowej w maju i czerwcu 1900 roku*, Kalisz 1900. W tym akapicie adaptuję fragment tekstu, który pierwotnie opublikowałem już w *Dziewiętnastowieczny ratusz...*, s. 132-133.

z inicjatywy Melanii Parczewskiej urządzono koncert utworów polskiej tradycji muzycznej. Wedle monografistki wystawy Iwony Barańskiej, teksty prasowe towarzyszące przedsięwzięciu w „Gazecie Kaliskiej” budowały wizję edukacyjno-patriotycznego przedsięwzięcia, które z luźnego zbioru przedmiotów stworzy koherentne archiwum-kolekcję mówiącą o jednorodności kulturowej guberni kaliskiej jako obszaru „rdzennie polskiego”¹⁶. Zwiedzający mieli się przekonać, czym winno być naukowe kolekcjonerstwo o patriotycznym zabarwieniu, waloryzującym interpretację kultury regionalnej jako podstawę rozwijania kultury narodowej¹⁷. Czy wszystkie te wydarzenia cokolwiek łączy? Możliwe, że były one częścią politycznych przygotowań do wizyty w Kaliszu „Jego Ekscelencji Naczelnika Kraju” według scenariusza zarysowanego przez Daragana, który połączył uroczystości poświęcenia pomnika Aleksandra II z otwarciem teatru. W ten sposób nadał inauguracji pałacu sztuki wymiar państwowy i oficjalny, co świadczy o prestiżowej roli obu inwestycji.

Książę Aleksander Imeretyński w otoczeniu wysokich rangą wojskowych przybył z oficjalną wizytą z Warszawy w dniu 11 (24) lipca kolejami wiodącymi przez teren Cesarstwa Niemieckiego, to jest przez Toruń, Poznań, Ostrów i Skalmierzyce. Daragan przywitał go już w Ostrowie, skąd w asyście przedstawicieli władz niemieckich udano się do granicy. Około godziny piętnastej zaczął się program oficjalny w Kaliszu, gdzie w pałacu gubernatora gości witał dowódca garnizonu, prezydent i inni urzędnicy. Po popołudniowym przeglądzie wojsk 15. Aleksandryjskiego Pułku zaplanowano pierwsze, wieczorne przedstawienie w nowym teatrze miejskim, choć przecież głównym powodem wizyty było odsłonięcie i poświęcenie pomnika „Cesarza Oswobodziciela”. Na inaugurację nowej sceny gubernator zaprosił artystów rządowych teatrów warszawskich (Teatr Rozmaitości) z dyrektorem Władysławem Szymanowskim (1840-1917) i dwudziestopięcioosobowym baletem Aleksandra Gillerta (1849-1926), choć, jak podaje Stanisław Kaszyński, początkowo wystąpić miały zespoły amatorskie¹⁸.

Wedle prasy kaliskiej i warszawskiej – w tym oficjalnego „Warszawskiego Dniownika” – imponujący gmach teatru szturmowały tłumy. Wiele

¹⁶ I. Barańska, *Kaliska wystawa archeologiczna w 1900 roku jako przejaw kształtowania się regionalnej świadomości historycznej i kulturowej*, w: *Dokony regionalnego ruchu naukowego w Polsce. W dwudziestolecie Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej*, Kalisz, 16-17 listopada 2007, red. D. Wańka, Kalisz 2008, s. 135-154.

¹⁷ Ibidem, s. 148.

¹⁸ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 134-135.

osób nie zdobyło wejściówek, stąd podczas przedstawienia budynek był otoczony przez „zewnątrzną” publiczność. Imeretyński i Daragan pojawili się o 20:30 zajmując miejsce na pierwszym piętrze, w specjalnej, gubernatorskiej łoży prosceniiowej. Po odegraniu marsza na cześć cesarskiego dostojnika zaprezentowano program złożony z lekkich komedii: „Do rozwodu” (S. Żyżkowskiego) i „Fortepianu Berty” (T. Barrière’a i J. Lorina) oraz baletowego divertissement. Wedle rosyjskiego sprawozdawcy publiczność była oczarowana poziomem występów, jak i samą architekturą teatru; całość miała wyprowadzić zebranych ze „świata rzeczywistego” wręcz w „otoczenie bajeczne, czarodziejskie”¹⁹.

Kiedy przedstawienie się skończyło i M. P. Daragan zaprosił swoich gości i przedstawicieli towarzystwa miejscowego na ganek teatru, wychodzący na kanał, ujrano cudny obraz: oba brzegi wysepki były obstawione na poziomie wody płynącymi lampionami, a na przemian z nimi paliły się różnokolorowe ognie bengalskie, oświecające ogromne drzewa parku i nadające całemu obrazowi jakiś koloryt fantastyczny.

Tak pisano w „Warszawskim Dniwniku” i w przedrukach w polskiej prasie warszawskiej²⁰. W świetlną scenografię wpłynęły iluminowane łodzie Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego, z których występy dali chórzysci Towarzystwa Muzycznego. Całość zamknął pokaz fajerwerków przy akompaniamencie orkiestry pułku aleksandrowskiego, z iluminowaną literą „I”, oraz z mitrą książęcą, specjalnie na cześć Imeretyńskiego. Po zakończeniu spektaklu i „nocy weneckiej” generał-gubernator przeszedł jeszcze przez park, odprowadzony przez strażaków Kaliskiej Straży Ogniowej, oświetlających drogę pochodniami i dających defiladę przed portykiem pałacu dawnej Komisji Województwa Kaliskiego, a wówczas siedziby gubernatora i jego urzędu²¹. Drugiego dnia wizyty Imeretyński dokonał inspekcji różnych instytucji miejskich i rządowych, takich jak rzeźnia czy gimnazjum męskie. W samo południe odbył się główny punkt programu, uroczystość poświęcenia pomnika cesarza Aleksandra II. Przygotowano ją w asyście wojska, władz guberni, miasta i gmin, przedstawicieli władz Prowincji Poznańskiej oraz widowni²².

¹⁹ *Pobył Głównego Naczelnika kraju w Kaliszu...*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Otwarcie teatru miejskiego*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 158, s. 1-2; *Otwarcie nowego teatru w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 166, s. 2; Chodyński, *Teatr w Kaliszu...*, passim.

²² Zob. przegląd środkowoeuropejski znaczenia obiektów pomnikowych w miastach tego czasu, *Die Besetzung des oeffentlichen Raumes. Politische Plaetze, Denkmale und Strassenamen im europaeischen Vergleich*, red. R. Jaworski, P. Stachel, Berlin 2007.

Po poświęceniu monumentu przez duchownych na ziemię opadła biała zasłona skrywająca pomnik; oczom zebranych ukazało się nie tylko popiersie cara, ale i rosyjskie i polskie tablice inskrypcyjne z marmuru: „Cesarzowi Aleksandrowi II od mieszkańców, urzędników administracji i sądu gub. Kaliskiej”, „Nadanie włościanom ziemi 19 lutego 1864 r.”, „Wprowadzenie ustaw sądowych 1864 r. do gubernij Królestwa Polskiego 19 grudnia 1875 r.”, „Utworzenie gub. Kaliskiej 1867 r.”. W drugiej części uroczystości poświęcenia monumentu dokonało duchowieństwo prawosławne; wygłoszono też laudację na cześć Domu Romanowów, Mikołaja II oraz Aleksandra II. Wreszcie, w akcie wiernopoddańczego hołdu przedstawiciele włościaństwa guberni kaliskiej przywitali generała-gubernatora chlebem i solą, wyrażając wdzięczność za uwłaszczenie chłopów.

Wizytę zakończył wystawny obiad w pałacu gubernatora, na który zaproszono nie tylko przedstawiciele administracji i władz wojskowych, ale także projektanta teatru i pomnika Józefa Chrzanowskiego – którego przedstawiono Imeretyńskiemu – oraz delegatów elit miasta i guberni. Deputacja składała się z prezesów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (Zygmunt Wyganowski), Towarzystwa Kredytowego Miejskiego (Emil Repphan) i Towarzystwa Rolniczego (Wacław Niemojowski) oraz adwokatów, ziemian i przemysłowców. Audycja była okazją do złożenia „wiernopoddańczych uczuć” i podziękowań za koncesję na budowę kolei i złożenie prośby o wsparcie starań miasta, by komora celna na nowej linii został zlokalizowana w Kaliszu, nie zaś w nadgranicznym Szczypiornie, co godziło w interesy miasta. Książę Imeretyński chwalił przy tej okazji gubernatora Daragana za jego zasługi przy staraniach o budowę kolei. Wówczas najważniejszy przemysłowiec kaliski Emil Repphan wyszedł z propozycją „mieszkańców miasta i guberni”, aby w ogrodzie publicznym ustawić popiersie Daragana. Była to niewątpliwie śmiała, jeśli nie szokująca idea, a na jej realizację generał-gubernator wyraził zgodę przed swym wyjazdem z Kalisza. W międzyczasie, w teatrze ponownie grano komedie: „Do rozwodu”, „Pomyłka pana Lambinetta” (A. Monnier i E. Martin) i „Lolota” (Meilhaca i L. Halèvy’ego), z baletowym divertissement, podczas którego zagrano czardasz, polkę, mazurę i taniec meksykański. Tak zakończyły się dwudniowe uroczystości²³.

Odnieść można wrażenie, że w relacjach publikowanych w prasie kaliskiej skupiono się głównie na inauguracji nowego teatru, o poświęceniu

²³ Kalisz (Korespondencja „Kraju”), „Kraj” 1900, nr 29, s. 16; JE Książę Imeretyński w gubernii kaliskiej, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 167, s. 1.

cesarskiego pomnika jedynie informując. Trudno jednak nie zauważyć, że starannie wyreżyserowany spektakl, w którym z odświętnie ucharakteryzowanego Kalisza wytworzono „scenografię” dla imperialnego rytuału podejmowania absolutystycznego „Namiestnika”, olśnienia go, zadowolenia i przekazania hołdu dla domu panującego od starannie dobranych „przedstawicieli” mieszkańców – rozgrywał się na politycznej osi rozpiętej między gmachem teatru a monumentem ku czci „Cara Oswobodziciela”. Aleksandrowi II Imperium Rosyjskie rzeczywiście zawdzięczało serię kluczowych reform politycznych i społecznych, przerwanych przez śmierć cara w zamachu w 1881 roku. Jednak ich wprowadzanie w Królestwie Polskim było albo częścią walki politycznej z powstaniem styczniowym (uwłaszczenie) albo też narzędziem planowanej integracji dawnej „półautonomicznej” peryferyjnej prowincji z systemem administracyjnym i politycznym imperium. Imperium, które w Kaliszu Daragana było umiejętnie przedstawiane w roli gwaranta rozwoju miasta i jego nowoczesności, reprezentowanej przez „zachodnioeuropejską” architekturę kosztownych gmachów ratusza, teatru czy wykwinność parku: cech, wraz z rozwijającą się gospodarką czyniących z Kalisza miasto konkurencyjne dla ośrodków wielkopolskich i śląskich, leżących w Rzeszy Niemieckiej. Dzięki zręcznej polityce dalekiej od szowinistycznych działań administracji, Daragan potrafił stworzyć atmosferę społecznej zgody w Kaliszu i przekonać do siebie miejscowe, polsko-żydowsko-niemieckie elity gospodarcze i inteligencję. Koncesje, takie jak linia kolejowa zapowiadająca nową erę gospodarczą, czy też bogato wyposażony gmach teatru, gwarantujący elitom nową jakość życia towarzyskiego na europejskim poziomie – były narzędziami tej polityki budowania powiązań, interesów i atmosfery ugody oraz opłacającego się lojalizmu. Towarzysząca wizycie cesarskiego namiestnika „wenecka noc” po otwarciu „pałacu sztuki” faktycznie mogła sprawiać wrażenie „przeniesienia do jakiegoś fantastycznego świata”, zachęcała do konsumowania owoców toczących się w tej atmosferze politycznych czy gospodarczych negocjacji.

Badacze podkreślali już dysonans między kosztownością i rozmachem całej inwestycji, oraz przedstawianiem w prasie teatru jako podniesłego sanktuarium kultury wysokiej, przeznaczonego do pełnienia misji edukacyjnej, a lekkim, by nie powiedzieć frywolnym repertuarem inauguracyj, podczas której nie wystawiono żadnego utworu z polskiej klasyki. Stanisław Kaszyński sugerował, że repertuar mógł proponować albo gubernator, albo inicjator przyjazdu zespołu lub sam teatr, zwracali też na

to uwagę późniejsi badacze²⁴. Joanna Bruś proponuje widzieć dobór programu jako świadome posunięcie związane z obecnością księcia Imereńskiego „...aby wyborem polskiej sztuki nie akcentować narodowego charakteru otwarcia”²⁵. Należy jednak postawić pytanie: czy to otwarcie faktycznie miało mieć charakter narodowy? Już w 1900 roku sprawa wywołała szeroką dyskusję w prasie polskiej:

Kalisz zaimponował wszystkim miastom prowincjonalnym: wystawił sobie zgrabny, wygodny i jak cacko ozdobiony wewnątrz teatr własny. Na inaugurację, w obecności głównego Naczelnika kraju, artyści komedji i baletu teatrów rządowych warszawskich odegrali kilka jednoaktówek i odtńczyli divertissement. Szkoda tylko, że w tak uroczystej chwili nie ułożono lepszego repertuaru; oprócz jednej drobnostki oryginalnej p. Żyżkowskiego p.t. „Do rozwodu”, program składał się z francuzkich, dość pieprznych bluetek jak „Pomyłka” i „Lolota”²⁶

– pisano w petersburskim „Kraju”. Chęć uniknięcia najmniejszych nawet kontrowersji na tle narodowym podczas wizyty cesarskiego dostojnika i jego świty wydaje się być decydująca dla interpretacji tego doboru sztuk. Wątek pomocniczy to zaś popularność w mieście operetki, datująca się wówczas na kilkadziesiąt już lat. Poza tym, w prasie pojawiło się też oczekiwanie, że nowy teatr będzie miejscem edukacji szerokich warstw społecznych. Jednak zaskakująco wysokie były ceny biletów inauguracyjnych, na co zwrócił już uwagę Kaszyński: od 2 do 15 rubli za miejsca siedzące i 50 kopiejek za galerię²⁷. Nie przeszkodziło to redaktorom miejscowej prasy stwierdzić, że jest to moment „otwarcia nowej ery cywilizacji” w Kaliszu, a sam teatr będzie miejscem obcowania z kulturą, realizując pozytywistyczną misję wedle założeń kultury wysokiej:

... wszelki nowy przybytek sztuki to szkoła połączonych gałęzi wiedzy, to akademja popularna, z której tłumy wychodzą zbudowane, pouczone, wynoszące po każdym przedstawieniu jakąś korzyść duchową, zaznajamiają się z językiem własnym, estetyką, zwyczajami i obyczajami swojemi i ludowo obcych²⁸.

²⁴ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 135; Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 53.

²⁵ Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 53.

²⁶ *Z Królestwa Polskiego. Warszawa, w lipcu*, „Kraj” 1900, nr 29, s. 14.

²⁷ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 135-136; *Teatralia kaliskie...*, s. 483-484. Łoże prosceniowe pierwsze piętro – 15 rubli, drugie piętro – 6 rubli; łoże parterowe 12 rubli; fotele w pierwszym rzędzie 5 rubli; od 2 do 4 rzędu – 3 ruble; krzesła – 2 ruble; balkon – 2 ruble; galeria – 0,5 rubla.

²⁸ *Otwarcie teatru miejskiego*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 158, s. 2.

Elity przemysłowe i gospodarcze Kalisza, przygotowując się na „otwarcie nowej ery cywilizacji”, niewątpliwie starannie współdziałały z Daraganem. Chciano przedstawić Kalisz jako jeden z wiodących ośrodków Królestwa Polskiego, wiernych carowi i korzystających na polityce samodzierżawia, której „oświeconym patronem” był „Jego Ekscelencja” gubernator.

Otwarcie teatru i odsłonięcie pomnika wydaje się być pewnego rodzaju kulminacją tej polityki ugody i koncesji. Wyrażona przez Repphana propozycja wystawienia w parku monumentu ku czci gubernatora mogła jednakże zaskoczyć nawet i kaliską publiczność. Być może na tym tle pojawiła się inicjatywa redaktora „Gazety Kaliskiej” Józefa Radwana, aby wydać specjalny dodatek prasowy, poświęcony postaci Daragana, przedstawionego w roli „oświeconego księcia”:

Uroczystość otwarcia nowego teatru miejskiego w Kaliszu, mimowoli nasuwa nam na myśl męża, który nieszczędząc własnego trudu, żelazną pracą i wytrwałością doprowadził to dzieło pomnikowe do końca, pozostawiając Kaliszowi znowu na wieczne czasy pamiątkę i to jedną z najpiękniejszych, bo zbudował tu świątynię sztuki, jakiej nam niejedna stolica pozazdrościć może. I mimowoli zapytujemy, komu zawdzięczamy ten najpiękniejszy dziś gmach w Kaliszu?²⁹

W tekście „Dodatku...” – anonimowego autorstwa – w nad wyraz pozytywnych słowach opisano sylwetkę i dotychczasową pracę dostojnika nad Prosną. Miał to być okres modernizacji, rozwoju cywilizacyjnego i rozlicznych inwestycji infrastrukturalnych oraz projektów architektonicznych dla instytucji publicznych, zmieniających diametralnie obraz Kalisza, miasta słynącego odtąd z „wzorowo urządzonych instytucji” i ogromnego parku przyciągającego „liczne grono turystów zagranicznych”. Ukoronowaniem skuteczności gubernatora było zaś zdaniem autora wynegocjowanie, przy wsparciu Imeretyńskiego, zatwierdzenia przez władze wojskowe i najwyższe organy Imperium projektu budowy linii kolejowej, która już niebawem miała połączyć Kalisz z największymi miastami Królestwa Polskiego i zagranicą. Wedle tej narracji, de facto bez praktykowania klientelistycznego modelu relacji i przychylności Daragana jako patrona, żadne z tych działań nie doszłyby do skutku. Także i projekt budowy wodociągów w mieście

²⁹ Dodatek Ilustrowany do no. 169 „Gazety Kaliskiej”, „Gazeta Kaliska” 1900, recto.

przedstawiono jako bliski już urzeczywistnienia dzięki zaangażowaniu gubernatora, co jednakże dalekie było od prawdy³⁰.

„Niepospolitych zasług mąż”, „Jego Ekscelencja” Koniuszy Najwyższego Dworu radca tajny Michał Piotrowicz Daragan został przedstawiony przez „Gazetę Kaliską” nie tylko jako „ukochany Naczelnik Guberni”, ale przede wszystkim jako właściwie wyłączny autor „jednosobowego sukcesu” wszystkich wymienionych w tekście inicjatyw. W sposób charakterystyczny dla naturalizacji panującego w Imperium modelu sprawowania władzy poprzez oligarchiczny i nieprzejrzysty system namiestników, gubernatorów i dostojników, autor tekstu mógł wywołać w czytelnikach wrażenie, że wszystko, co dzieje się w Kaliszu, jest zasługą jednego człowieka – „dobrego gospodarza i opiekuna”. Najróżniejsze inicjatywy i inwestycje, prowadzone przez różne szczeble administracji czy będące polem działania zalegalizowanych przez Daragana stowarzyszeń weszły do katalogu „jednoosobowych” zasług gubernatora, budując mylne wrażenie o jego wszechmocy i absolutystycznym niemal panowaniu niczym w udzielnym księstwie. Świadczy to też o internalizacji przez autora tekstu interesu politycznego centrum: wszystko, co osiągnęła gubernia kaliska, osiągnęła dzięki rosyjskiemu rządcy. Wywód kończył się pochwałą przedstawionej przez Repphana inicjatywy budowy pomnika Daragana i to właśnie należy uznać za cel wydawnictwa: laudację na cześć „dobrego gospodarza” i przekonanie opinii publicznej do pomysłu budowy popiersia. A był to jak się wydaje odosobniony wówczas przypadek: nawet pomnik rosyjskiego prezydenta Sokratesa Starynkiewicza (1820-1902), niewątpliwie dla Warszawy zasłużonego, wystawiono dopiero w pięć lat po jego śmierci, w 1907 roku. Historia kaliskiej polityki ugody i koncesji nie została jeszcze napisana, ale wiadomo, że publikacja „Dodatku...” wywołała w prasie o zabarwieniu socjalistycznym czy narodowym gwałtowne reakcje i oburzenie, połączone z publikacją demaskatorskich dokumentów (lub fałszerstw) dotyczących „prawdziwego oblicza” Daragana³¹. Ale i władze rosyjskie, jak można się domyślać, mogły być zaskoczone, że mieszkańcy polskiego miasta zamierzają budować rosyjskiemu gubernatorowi pomnik za zycia.

³⁰ Daleko było wówczas do sfinalizowania sprawy koncesji, a argumenty finansowe również znacząco je opóźniały. Górzyński, *Urban Planning and Municipal...*

³¹ Quis, *List z Kalisza*, „Przegląd Wszechpolski” 1900, nr 4, s. 244-246; Parczewski, *Przed dwudziestu pięciu laty w Kaliszu...*; S Demby, *Z Warszawy, Korespondencje do miesięcznika „Slovansky Prehled” w Pradze w latach 1898-1914*, oprac. A. Piber, Warszawa 1997, s. 53; Chimiak, op. cit., s. 258.

Co ważne, także i w tym wydawnictwie przedstawiono oficjalnego inżyniera guberni kaliskiej, Józefa Chrzanowskiego. Był to dlań moment świętowania 25-lecia pracy. Chrzanowski należał do zaufanych urzędników Daragana. Moment otwarcia teatru zbiegł się ze wspomnianym jubileuszem w dniu 30 lipca, który rozpoczął się od nabożeństwa w kościele św. Józefa, po którym blisko 60 gości oprowadzanych przez jubilata zwiedzało teatr. Po spotkaniu w restauracji parkowej, uroczysty obiad odbył się w Hotelu Berlińskim przy Placu św. Józefa, gdzie ku czci Chrzanowskiego toasty wznosił między innymi właściciel fabryki rzeźbiarskiej Harnysz, przemawiał też redaktor Radwan i inżynierowie, w tym dawny współpracownik Eugeniusz Oraczewski. Sporo listów gratulacyjnych przysłali księża katolicy z terenu guberni kaliskiej, a gubernialny architekt przedstawiony jako „sprawujący ojcowską opiekę nad kaliskim rzemiosłem” otrzymał od zebranych pamiątkowy puchar³². W karierze 56-letniego budowniczego był to faktycznie dobry moment do podsumowań: zakończyły się duże inwestycje reprezentacyjne w mieście, których ukoronowaniem stawał się właśnie nowy teatr. Obok ratusza i pałacu Kreutzów w Kościelcu Kolskim budynek teatru stanowił najbardziej złożone architektonicznie i technicznie zadanie w dotychczasowej karierze inżyniera. W omawianym już „Dodatku...” podkreślano, że Chrzanowski zdobył sobie „uznanie zwierzchników, jak również miłość i sympatię wśród kolegów i podwładnych”³³, kreśląc idealny portret architekta na służbie państwowej, choć przecież skądinąd wiadomo, że organizacja gubernialnych służb budowlanych w Królestwie Polskim daleka była od ideału, a jej przedstawiciele nie mogli uchodzić za „wzory urzędników” w „Imperium korupcji”³⁴. Komplementując kompetencje Chrzanowskiego i jego wysiłki przy budowie teatru i innych inwestycji, autor „Dodatku...” przedstawił jego portret wraz z podobiznami starego i nowego teatru, ratusza i Banku Państwa, opisując inżyniera jako utalentowanego realizatora „modernizacyjnej polityki” Daragana³⁵. Dodać należy, że podobny dowód uznania kaliski architekt gubernialny otrzymał od gubernatora, który w 1898 roku wnioskował do rządu gubernialnego o ufundowanie podwładnemu złotego pierścienia

³² *Dwudziestopięciolecie*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 171, s. 2.

³³ *Dodatek Ilustrowany do no. 169...*, verso.

³⁴ A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Kraków 2006; Mączyński, *Życie towarzyskie i zawodowe architektów...*, op. cit; Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi...*, passim.

³⁵ *Dodatek Ilustrowany do no. 169...*

z brylantem³⁶. Rok 1900 można uznać za szczytowy moment w karierze Chrzanowskiego, od 1875 roku stopniowo awansującego w hierarchii urzędniczej Cesarstwa Rosyjskiego³⁷.

Przebieg kaliskich uroczystości inauguracji teatru i poświęcenia pomnika pokazuje możliwość wykorzystania luksusowej architektury do celebracji władzy Imperium jako opiekuna i modernizatora polskiego miasta, którego nadgraniczną i istotną rolę na pograniczu dwóch rywalizujących Imperiów niewątpliwie dostrzegano w Petersburgu i Warszawie. Nie była tu raczej możliwa manifestacja oczekiwań, jakie względem teatru żywiła narodowo nastawiona część polskiej inteligencji, ani zorganizowanie uroczystości gromadzących Polaków z trzech zaborów wokół „świątyni narodowej sztuki” – a przykładem takiej konwencji były inauguracje teatrów miejskich w Krakowie w 1893 i we Lwowie 4 października 1900 roku³⁸. Co więcej, ten ostatni gmach teatralny był też miejscem celebrowania imperialno-kolonialnej tożsamości, do jakiej najwyraźniej aspirowali jego twórcy³⁹. W taki też sposób zorganizowano oddanie do użytku wzniesionej z prywatnych funduszy Filharmonii Warszawskiej w 1901 roku⁴⁰. Jak zwraca uwagę Zbigniew Michalczyk, ta ostatnia inwestycja miała stworzyć w dawnej polskiej stolicy siedzibę dla polskiej sceny kulturalnej, która mogłaby odpowiadać rangą kulturotwórczą teatrom Krakowa i Lwowa. Gmach Filharmonii otwierano zresztą z ponadzaborowym rozmachem jako narodową świątynię muzyki, a o polityczności gestu miał świadczyć nie tylko rozbudowany program wystroju malarsko-rzeźbiarskiego, ale i powierzenie projektowania i budowy gmachu wyłącznie „miejscowym siłom” krajowym z firmą Karola Kozłowskiego i Izydora Pianki na czele, lekceważąc w atmosferze skandalu prawa zwycięzców konkursu na projekt, atelier Fellner i Helmer⁴¹.

³⁶ APŁ, RGK, sygn. 523, k. 36.

³⁷ Ibidem, k. 58-65.

³⁸ Purchla, *Teatr i jego architekt...*, s. 51; Szuliński, op. cit., s. 52-53.

³⁹ Oprócz pełnienia deklarowanych funkcji „świątyni sceny narodowej” teatry mogły też być pomnikami kolonialnej wizji „europejskiej cywilizacji”, jak przekonuje przykład programu ikonograficznego teatru lwowskiego, dotąd pod tym kątem zupełnie nieprzebadany, por. M. Lityński, *Pamiętkowy opis teatru miejskiego we Lwowie*, Lwów 1900.

⁴⁰ Z. Michalczyk, *Dawny gmach filharmonii w Warszawie świątynią sztuki narodowej*, w: *Siedziby teatrów, teatrzyków, oper, filharmonii-historia i architektura*, red. D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, Bydgoszcz 2008, s. 59-71.

⁴¹ Ibidem.

Brak jest podstaw by sądzić, że w Kaliszu rozważano jakiegokolwiek próby zorganizowania podobnej uroczystości. Daragan zagospodarował oficjalne otwarcie dla celebracji i ugruntowania panowania imperium, rozpinając polityczną oś między pomnikiem cesarza Aleksandra II a teatrem i dając okazję do „podziękowania” Imeretyńskiemu za uzyskaną koncesję kolejową, a także do manifestacji oficjalnych zapewnień o wierności miejscowego społeczeństwa Rosji. Nie da się ukryć, że ten zręczny polityk umiejętnie wykorzystał okazję do stworzenia sobie autoprezentacji sprawnego gubernatora i „ojca guberni”, podsycając wrażenie swojej wpływowości i wszechmocy, w którą w autokolonialnych wystąpieniach niejako zawierzyli redaktorzy „Gazety Kaliskiej”. Także powołana przezeń 21 lipca (2 sierpnia) dyrekcja teatralna była organem podległym bezpośrednio gubernatorowi, stworzonym do zarządzania stroną artystyczną i finansową tego nowego przedsiębiorstwa miejskiego.

Architektura nowego teatru miała w tym kontekście kosmopolityczną, niejako uniwersalną postać: nawiązywała do współczesnych rozwiązań funkcjonalnych, posiadała nowoczesne instalacje, a w stylistyce opierała się na szerokim „guście nowożytnym” przywołującym wielkomiejskie pejzaże rozwijających się miast kontynentu. Nie niosła żadnych aluzji do tematyki dyskutowanego wówczas polskiego „stylu narodowego” w architekturze (jak choćby teatr miejski w autonomicznym Krakowie lub późniejszy Teatr Polski w Wilnie), które mogłyby sugerować, że kaliska scena jest miejscem poświęconym jednej, dominującej grupie etnicznej czy narodowej. Budowla nie posiadała rozbudowanego programu rzeźbiarskiego ani malarskiego (jak teatr lwowski), który mógłby konotować treści związane z historią kultury polskiej, czy nawet z historią samego Kalisza, albo po prostu sztuki dramatycznej. Brak było tu, poza personifikacją „Sławy”, jakiegokolwiek narracji związanej z funkcją gmachu – a więc np. popiersi dramaturgów czy artystów. Użyte środki stylistyczne i zdawkowość, czy też celowa palimpsestowość zastosowanej ikonografii – brak też informacji, by we wnętrzach znalazły się jakiegokolwiek przedstawienia figuralne, poza dodaną później malowaną kurtyną z „tańcem dzieci w obłokach” – były niewątpliwie zabiegiem celowym ze strony projektanta i zlecniodawcy.

Tym samym renesansowy stereotyp „sztuki Odrodzenia”, jaki wykorzystywano do opisu gmachu współtworzył wizerunek Kalisza jako miasta europejskiego i nowoczesnego, gdzie postęp odbywał się przy udziale miejscowej elity gospodarczej i politycznej, i w znacznej mierze oznaczał

realizację jej interesów. Dokonywać się to miało poprzez struktury Imperium Rosyjskiego, którego przedstawiciel, gubernator Daragan, sprawnie patronował gubernialnej stolicy i dbał o konsolidację lokalnych elit wokół swojej osoby, niewątpliwie prowadząc samodzielną politykę. Jej sukces pokazał rok 1900, moment rzeczywistego angażu kaliskich elit gospodarczych i intelektualnych w lojalistyczne i pragmatyczne sojusze z polityką imperium.

2. „ZAPOMNIANO TYLKO O POTRZEBIE PUBLICZNOŚCI NIEZAMOŻNEJ”⁴²

Trafność interpretacji Joanny Bruś-Kosińskiej w odniesieniu do „pieprznego” repertuaru zdaje się natomiast potwierdzać inauguracja stałej sceny kaliskiej we wrześniu 1900 roku, kiedy to pod dyрекcją Juliana Myszkowskiego rozpoczęto działalność wystawieniem zgoła innego repertuaru, bo „Zemsty” i „Halki”. Mimo to w programie dyrektora Myszkowskiego, który zakontraktował dzierżawę teatru początkowo na dziewięć, a ostatecznie na pięć lat, dominowały operetki, spektakle o tematach rozrywkowych i wodewile, co dokładnie zanalizował Stanisław Kaszyński⁴³. Działalność tą krytykowały pisma warszawskie, takie jak „Dziennik dla Wszystkich” czy „Biesiada Literacka”, gdzie stwierdzano, że miasto „ugania się za operetką”, mając tak piękny gmach teatralny. Jednocześnie ostrzegano przed „zgorszeniem”, jakie taki repertuar miał w oczach krytyków rzekomo wywoływać u dzieci i młodzieży⁴⁴. Teatr stały właściwie od razu został polem bitwy o moralność i miejscem zderzenia różnych wizji kultury: popularnej i elitarnej, a także jej narodowego wymiaru w realiach zaboru.

Z dyskusją o wychowawczej i kulturotwórczej roli teatru publicznego jako narzędzia szerzenia modelu kultury wysokiej, w której wątek narodowej edukacji poprzez sztukę zajmował jak się wydaje centralną pozycję, wiązał się także wprost problem dostępności budynku dla mniej zamożnych mieszkańców Kalisza. Dotyczyło to też realiów społecznych, w jakich

⁴² *Nowy teatr w Kaliszu...*, [„Echo...”], s. 363.

⁴³ Kaszyński, *Życie teatralne...* [Dzieje Kalisza 1977], s. 505-519.

⁴⁴ Por. np. *W obronie Kalisza*, „Gazeta Kaliska” 1901, nr 87, s. 1-2; Ciężki zarzut, nr 98, s. 1; Kaszyński, *Dzieje sceny...*, passim; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Teatralne skandale*, „Życie Kalisza” 2010, nr 30; tychże, *Pan Friemann nie ma szczęścia do Kalisza*, „Życie Kalisza” 2013, nr 6.

zdecydowano się sfinansować tak kosztowne przedsięwzięcie właściwie wyłącznie z miejskiej kasy. Mimo zwiększenia celowo niedoszacowanego kosztorysu z 35 000 do ponad 85 000 rubli, zmniejszyła się liczba miejsc na widowni z 530-550 w projekcie z 1895 roku do 486-500 w wersji ostatecznej. Co więcej, audytorium zdominowały łoże i droższe miejsca, a dla niezamożnej publikacji zarezerwowano raptem 100 wejściówek, z czego tylko 48 numerowanych. W ten sposób kosztowna architektura budowała przestrzeń elitarną, jasno podkreślając podziały klasowe i pokazując siłę miejscowych elit. Wątku klasowego nie pominęli korespondenci cytowanego tu już wielokrotnie opisu w warszawskim „Echu...”:

A zatem – nowy teatr kaliski przeznaczony jest prawie wyłącznie dla publikacji wykwinnej... Czy dobrem okaże się to wyrachowanie? – przyszłość pokaże. Publiczność wykwinna częstokroć bywa kapryśna, a wówczas szerokie masy wyrównują rachunek. Zresztą, nie tylko ze względów finansowych, ale także – i głównie – ze względów etycznych, należało w nowym teatrze zachować więcej miejsca dla niezamożnych widzów⁴⁵.

Niegospodarność i marnotrawstwo, polegające na wydatkowaniu publicznych pieniędzy na „gmach operetki” zarzucił kaliszanom wprost w 1903 roku Adolf Suligowski (1849-1932). Nie była to postać przypadkowa: Suligowski dał się już wówczas poznać jako renomowany warszawski adwokat i działacz społeczny na rzecz reformy samorządowej, często zabierający głos w sprawie potrzeb polskich miast, warunków mieszkaniowych czy walki z analfabetyzmem. Opisując problemy władz Warszawy z budową budynków dla szkół początkowych, stwierdził ogólne zaniedbanie w tym względzie całego Królestwa, dodając:

Zdobyło się wprawdzie przed kilku laty jedno z miast (Kalisz) na budowę gmachu z funduszu zapasowego, ale nie szkoły, nie kościoła, tylko gwoździ ogólnemu gustowi teatru, który, jak się później okazało, przeznaczony został przeważnie na operetkę. Gdyby przy wznoszeniu różnych gmachów stanęła gdzieś operetka, chociażby za pieniądze miasta, nie byłoby o czym mówić, razić jednak musi to w kraju, gdzie żadnej miejskiej szkoły z sum ogólnych nie pobudowano⁴⁶.

⁴⁵ *Nowy teatr w Kaliszu...*, [„Echo...”], s. 363.

⁴⁶ A. Suligowski, *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, Warszawa 1903, s. 87.

Chodyński podawał w swoim opisie teatru (1900), że suma końcowa kosztorysu wyniosła 65 000 tysięcy rubli, jednakże nie wiedział (?) wówczas, że ostatecznie wydatki poniesione przez miasto sięgnęły 85 000 rubli ⁴⁷. Jeszcze w latach 1901-1904 rozliczano się z dostawcami i wykonawcami prac, a także wypłacono ustawową premię dla inżyniera gubernialnego w wysokości 2600 rubli ⁴⁸. Przypomnę tylko, że ostateczna suma ponad dwuipółkrotnie przekroczyła sumę założoną w pierwszym kosztorysie. W sprawozdaniu dyrekcji teatru za pierwszy sezon (1 września 1900 – 1 lipca 1901) wskazano, że uzyskano przychody na poziomie 5618,35 rubli, zaś wydano 4172,26 rubli na wynagrodzenie technika, stróża i bileterów oraz utrzymanie gmachu. Powstała nadwyżka nie była imponująca, a faktycznie do dyspozycji magistratu pozostało 945,24 rubli przychodu z funkcjonowania teatru, a więc nawet nie połowa rocznych rat pożyczek inwestycyjnych. Z kolei wynajem budynku przez Gubernialny Komitet Opieki nad Trzeźwością Ludową na przedstawienia i uroczystości związane z celami ustawowymi tej instytucji (3200 rubli) przeznaczono na spłatę ratalną usług wykonanych przy budowie teatru przez berlińskie AEG ⁴⁹.

W tym miejscu, opierając się na wspomnieniach ówczesnego wicegubernatora kaliskiego Piotra Piotrowicza Striemouchowa (1865-1961; w Kaliszu 1897-1904), warto przywołać jego ocenę okoliczności powstania tej ostatniej pozycji budżetowej, związanej z „trzeźwością ludową”. Zastępca Daragana zwracał uwagę, że jego zwierzchnik nierzadko zakulisowymi metodami wspierał budowę i funkcjonowanie kaliskiego teatru. Wykorzystując fakt, że reforma Sergiusza Wittego ustanawiająca państwowy monopol alkoholowy w Rosji zakładała również wprowadzenie publicznych instytucji zajmujących się walką z alkoholizmem (Gubernialny Komitet Opieki nad Trzeźwością Ludową), Daragan niejako „po cichu” przeniósł środki budżetowe na tego rodzaju działalność na konto teatru miejskiego, gdzie od razu wykorzystano je do spłaty zaległości rozliczeniowych z AEG.

⁴⁷ Zwrócił już na to uwagę Stanisław Kaszyński; por. *Teatralia kaliskie...*, s. 343, przyp. 3. APŁ, RGK, sygn. 3125, k. 191, 258.

⁴⁸ APŁ, RGK, sygn. 3842, *Sprawy gospodarcze miejskie 1901-1904*, k. 50-51; w planie inwestycyjnym na lata 1902-1904 miasto zarezerwowało 13 000 rubli na spłatę dostawców i wykonawców budowy teatru oraz 4% premii dla J. Chranowskiego od wartości kosztorysowej 65 000 rubli.

⁴⁹ APŁ, RGK, sygn. 3525, k. 287-288. Kuratoria te były jednym ze wspomnianych wyżej efektów reformy monopolowej Sergiusza Wittego i w wielu miastach rosyjskich inicjowały budowę „Domów Ludowych”, także pełniących funkcje budynków teatralnych.

Zdaniem Striemouchowa, gubernator miał przy tym argumentować, że w guberni kaliskiej poziom alkoholizmu jest niewielki, a teatr kaliski może na siebie wziąć organizację przedstawień nacechowanych „pierwiastkiem ludowym”, promujących wstrzeźliwość w tym zakresie. Jak wspominałem wcześniej, w związku z reformą monopolową w miastach Cesarstwa Rosyjskiego zaczęły powstawać siedziby Domów Ludowych prowadzonych przez Kuratoria Trzeźwości czy wspomniane Komitety, pełniąc również funkcję ‘teatrów ludowych’. Kaliski rządca zagospodarował środki, przez ustawodawcę skierowane do rozbudowy państwowej opieki i kontroli nad najuboższymi warstwami społeczeństwa, do pokrycia budżetowej dziury związanej z wykańczaniem teatru, skierowanego do klasy średniej i wyższej miasta. Jak podsumował charakter tej operacji Striemouchow, nigdy nie widział on w teatrze na widowni ludu wiejskiego⁵⁰. Trudno nie dojść tu do przekonania, że Daragan potrafił bardzo umiejętnie wykorzystywać instytucje państwowe do realizacji własnych interesów i interesów warstw społecznych, które wspierały jego politykę.

Wspomniałem już, że miasto w tym samym czasie finansowało budowę budynku dla szkoły realnej, projektowało wodociągi i kanalizację, a także było obciążone szeregiem innych wydatków, co niebawem miało spowodować poważny kryzys budżetowy⁵¹. W kosztach budowy i wyposażenia jedynie niewielki udział miały przekazywane za pośrednictwem komitetu budowy na ręce Daragana datki, takie jak żyrandole, sfinansowane przez przemysłowców i kupców żydowskich Tschinkla i Frenkla oraz ziemianstwo z okolic Kalisza. Postępowanie władz starało się niejako tłumaczyć „Echo...”, stwierdzając, że Kalisz, jako miasto zamożne i ludne „może sobie pozwolić na teatr własny w lepszym guście”⁵². Dodawano też, że zatwierdzenie koncesji na budowę linii kolejowej Warszawa-Łódź-Kalisz rokuje „europejski rozwój” nadprośniańskiego grodu⁵³. Tym samym sugerowano, że teatr można widzieć jako jedną z inwestycji na kredyt, ale obliczonych na korzystny zwrot w bliskiej przyszłości, w której Kalisz stanie się pierwszym w Kongresówce miastem na granicy Imperiów, witającym europejskich przybyszy przybywających koleją. Byłby to więc już nie „teatr zjazdowy” goszczący europejskich monarchów (jak obiekt spalony

⁵⁰ Por. przyp. 37-38.

⁵¹ Por. Górzyński, *Urban Planning and Municipal...*

⁵² *Nowy teatr w Kaliszu...*, [„Echo...”], s. 362.

⁵³ *Teatr w Kaliszu...*, [„Echo...”].

w 1858 roku), ale „teatr wizytowy” podejmujący publiczność przybywającą do transgranicznego ośrodka. Przy braniu pod uwagę takich kalkulacji nie należy jednak zapominać, że gmach znajdował się raptem niecałe 2 kilometry od podmiejskich rejonów nędzy – tonących w błocie, złożonych z przegniłych drewnianych chat i ruder Czaszek i Wydorów – oddzielonych od dzielnicy parkowej jedynie kanałem rzeki.

3. „PAŁAC WRÓŻEK”: ZMYŚLOWOŚĆ TEATRALNEJ PRZESTRZENI

Co o tym konflikcie politycznym, jak i o roli teatru można powiedzieć analizując architekturę i jej funkcjonowanie, szczególnie zmysłowe doświadczenie i jego konceptualizację⁵⁴? Pozytywnych opinii o budynku – o formie określanej mianem skromnej i pełnej smaku, oraz o nowoczesnym wyposażeniu technicznym – było sporo w prasie. Przykładem może tu być artykuł z lwowskiej „Gazety Sportowej”, dumnie przedrukowany przez „Gazetę Kaliską”: „budowa jego skromna, pełna smaku, nie przeładowana niczem, podnosi bardzo estetykę pomysłu, widok na Prosnę pod wpływającą pod białe ściany teatru, dopełnia pięknej całości. Wewnątrz nic się nie znajduje, coby zepsuło wrażenie”⁵⁵. Jednocześnie we lwowskiej korespondencji zaproponowano widzenie architektury teatru w kategoriach sensualnego doświadczenia przestrzeni, odwołując się do metafory „cukierniczej”:

Wśród drzew niebotycznych zieleni, w czystych wodach Proсны przegląda się biały pałac wróżek. Zachwycony przechodzień zatapia chwilę spojrzenie w tej istnej bombonierze, przeczuwając już myślą smak słodczy, których zakosztuje z chwilą otwarcia tej delikatnej zasłonki z koronek, zdobiących żelazne podwoje. W pięknym parku kaliskim wybudowano przybytek dla Melpomeny tak pod każdym względem bez zarzutu, że stworzono prawdziwą świątynię sztuki, przynoszącą wielki zaszczyt twórcy jej, panu inżynierowi Chrzanowskiemu⁵⁶.

⁵⁴ Na temat perspektyw badawczych wynikających ze „zwrotu zmysłowego” dla historii architektury por. ostatnio B. Arciszewska, *Villa, Villeggiatura and the Sensory Turn: Research Challenges and Opportunities*, w: *The Early Modern Villa: Senses and Perceptions versus Materiality*, red. B. Arciszewska, Wilanów 2017, (Introduction).

⁵⁵ L. Z. Rawicz, *Co piszą o teatrze naszym we Lwowie* [przedruk z „Gazety Sportowej”], „Gazeta Kaliska” 1900, nr 231, s. 2.

⁵⁶ Ibidem.

Porównanie luksusowej architektury do pudełka ze słodyczami nie było w tym czasie oryginalnym osiągnięciem z zakresu krytyki architektonicznej, a do konsumpcyjnych metafor zachęcała też coraz obfitsza produkcja masowej ikonografii, gdzie widoki litograficzne lub fotograficzne gmachów takich jak teatr otoczone były dekoracyjnymi kompozycjami roślinnymi lub ornamentальnymi, zachęcając do odwiedzenia miejskich atrakcji. Z racji przyciągającej formy mogły też stanowić osobiste pamiątki, eksponowane we wnętrzach, współtworząc zapamiętane przeżycie.

Interesujące z perspektywy analizy kulturowej jest co innego: otwarte zaproszenie, by korzystać z wyrafinowanej stylistycznie przestrzeni, mającej zdolność pobudzania zmysłów i przynoszenia przyjemności. Pojawiające się w tym i w innych tekstach prasowych odniesienia baśniowe lub wręcz używające kluczy „egzotycznych” („pałac tysiąca i jednej nocy”, „pałac wrózek”) sugerują, że dla części odbiorców kaliska realizacja była przede wszystkim nie tyle świątynią sztuki, co wyrafinowaną przestrzenią doznań zmysłowych, obudowywanych za pomocą kulturowego stereotypu. „Teatr murowany, biało pomalowany, wzniesiony jest w pięknym parku kaliskim, na brzegu kanału i ze swej powierzchowności, oraz z położenia przypomina raczej jakiś pałac zamiejski” – pisał sprawozdawca „Warszawskiego Dniownika” w relacji z otwarcia, jednocześnie chwalać „gustowne i skromne” wnętrza. Całość architektury, dekoracji, położenia przy odpowiednio zaaranżowanym spektaklu i „nocy weneckiej” dawała dlań wrażenie nie-realności, przeniesienia widza „w jakieś otoczenie bajkowe, czarodziejskie”⁵⁷, zapewne powiązane z efektem „pałacowości” wywołanym przez architekturę.

„Zdumiony zostałem wewnętrznym wykończeniem, niezwykle gustownym teatru (...). Pomimo pobytu zagranicą i zwiedzenia najpierwszych europejskich teatrów, z całą przyjemnością spędziłem wieczór w teatrze kaliskim”⁵⁸. Był to komentarz zachwyconego architekturą, ale i scenografią gościa z Warszawy, który dziwił się narzekaniom niektórych publicystów na panującą ich zdaniem w prowincjonalnym mieście nudę życia towarzyskiego. Tak oto swoje wrażenia sformułował natomiast inny z anonimowych gości:

⁵⁷ *Pobył Głównego Naczelnika Kraju...*

⁵⁸ J. F. Nudy w Kaliszu, „Gazeta Kaliska” 1902, nr 2, s. 2.

Przygodny widz, który miał niedawno sposobność przyjrzenia się nowemu teatrowi kaliskiemu, taką ze swych wrażeń zdaje nam sprawę. Żadne miasto nasze prowincjonalne nie może się poszczycić tak pięknym gmachem teatralnym, jaki posiadał Kalisz. Śliczny pałacyk teatru stanął w parku miejskim i bieli się na tle zieleni nad jasną smugą Proсны. Sam budynek jest niewielkich rozmiarów, ale kształtny, harmonijny, estetyczny i wesoły. Surowy krytyk mógłby mu może zarzucić niedostateczną lekkość, lecz i taki, jakim jest ten nowy teatr, sprawia wrażenie nader sympatyczne i przypomina najpiękniejsze zagraniczne teatry dworskie w mniejszych stolicach (...)⁵⁹

Gmach teatru cechował się klasycyzującą redakcją włoskiej architektury nowożytniej w jej dziewiętnastowiecznej interpretacji; mimo znacznego rozczłonkowania bryły tynkowane elewacje w jasnych kolorach posiadały płaski, geometrycznie potraktowany detal, a tylko najważniejsze elementy kompozycyjne podkreślono sztukateriami i rzeźbą figuralną. Mogło to dawać efekt pewnej lekkości, także dzięki obniżeniu wysokości ścian audytorium i wieży scenicznej, przez co w całej kompozycji brak było zdecydowanej dominanty wysokościowej. Bardzo starannie zaaranżowano otoczenie, wykorzystując w pełni walory lokalizacji. Elewacja główna z wejściem reprezentacyjnym znajdowała się od strony Alei Józefiny. Nie było to jednak rozwiązanie osiowe, bowiem bryła teatru stała równolegle do rzeki i pod około 45-stopniowym kątem do samej promenady. Teatr pojawiał się więc przed oczami osób przemierzających aleję spacerową Józefiny w widoku bocznym, początkowo na portyk i ryzalit, a potem na całą bryłę. Obiekt zlokalizowano na ówczesnych wschodnich obrzeżach zwartej zabudowy miasta w dzielnicy, jaką tworzył stale wówczas rozbudowywany park miejski. Jego nowa część mogła być wykorzystywana w czasie antraktów przez widzów. Architektura otrzymała świetną ekspozycję – odbijała się w wodach Proсны, można ją było podziwiać ze starych części ogrodu publicznego, z zawieszonych nad kanałami mostów, a także tarasów widokowych przy Domku Szwajcarskim, czy z werandy restauracji parkowej. Tylne elewacje zamykała zaś oś spacerową, prowadzącą do przystani i restauracji wioślarzy.

Oprócz spektaklu, związanego z odwiedzaniem teatru i wywoływanych tą czynnością rytuałów (na przykład spotkania towarzyskie, podziwianie kreacji i strojów, przyjemności związane z oglądaniem spektakli),

⁵⁹ „Gazeta Kaliska” 1900, nr 213, s. 2.

gmach kaliski oferował też swoim użytkownikom szereg innych możliwości doznań zmysłowych. Architektura została tak zaprojektowana, by zachęcać do obserwowania, podziwiania i doświadczania otaczającej przestrzeni miejskiej. Rozległy taras przy foyer wychodził na Aleję Józefiny. Przebywająca tu w czasie przerw publiczność mogła oglądać nie tylko krajobraz promenady z czterema rzędami drzew, otoczonej przez jedno- i dwupiętrowe kamienice o wystawnych elewacjach w stylu nawiązującym do włoskiego renesansu, ale i cieszyć się dalekimi krajobrazami parku od północy, a od południa ogrodem z siedzibą Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów, gdzie znajdował się również cyklodrom. Oświetlany wieczorami taras dawał możliwość prezentowania swojego społeczno-klasowego statusu i uczestniczenia w spektaklu bywania w teatrze, jako symbolu awansu kulturowego i korzystania z nowoczesnej cywilizacji miejskiej.

Szczególnie ciekawym elementem o pałacowo-willowej genezie motywu były loggie, urządzone w tylnej elewacji. Ich wnętrza otwierały się na park, rzekę z jej dalekimi widokami sięgającymi wzgórz tyńskich, jak i na rozległą przestrzeń wzdłuż szosy rypinkowskiej, pełną ogrodów, łąk i pól uprawnych. Widzowie, jak i pracownicy teatru mogli korzystać z loggii, obserwując zarówno toczące się w ogrodzie życie towarzyskie, jak i cieszyć się przepływem świeżego powietrza z gęstych zagajników brzozowych i świerkowych w nowej części parku, o zapachach różnych w zależności od pory roku. Nie ma bezpośrednich informacji dotyczących sposobu wykorzystywania tych wnętrz, mających też dodatkową funkcję komunikacyjną (wiodły bowiem do niewielkich pomieszczeń przy zasceniu). Ale sposób ich zaprojektowania, dający schronienie przed deszczem, przy jednoczesnym szerokim kadrowaniu widoków, wyróżnieniu balustradami, sugeruje celowe ich zaaranżowanie do odpoczynku na świeżym powietrzu, ale z jednoczesnym odseparowaniem (drugie piętro) od zewnętrznego wpływu ulicy, a więc osób postronnych⁶⁰. Motyw loggii, zaczerpnięty w tym wypadku z architektury rezydencjonalnej i pałaców miejskich doby nowożytnej był oczywiście dość często stosowany w dziewiętnastowiecznej architekturze teatralnej, ale zazwyczaj w zupełnie innym kontekście, to jest w elewacjach frontowych, jak w teatrze lwowskim, czy realizacjach niemieckich. W Kaliszu jego użycie miało swoisty walor, ściśle wiążący się z wykorzystaniem atutów otoczenia. Formalnie nawiązywało bardziej do

⁶⁰ Loggie były dostępne tylko z pomieszczeń drugiego piętra, od strony rzeki prawdopodobnie znajdował się bufet, a od strony szosy pomieszczenia dla zespołu aktorskiego.

przenikania się wnętrza i zewnątrz w podmiejskiej architekturze willowej tego czasu. Jeśli zaś przyjąć, że nadwieszony na drugim piętrze północnej elewacji ozdobny balkon – zapewniający najszerzą perspektywę na rzekę i przyległe tereny parków – znajdował się przy bufecie, to byłoby to kolejne udogodnienie dla widzów.

Prześledzenie publikowanych na łamach prasy wrażeń dotyczących wizyt w kaliskim teatrze lub jego zwiedzania rzuca pewne światło także i na sposoby doświadczania tej architektury i celów, do których była użytkowana przez autorów relacji:

Jeden z warszawiaków, przybyły na dni kilka do Kalisza, winszował nam posiadania tak pięknego gmachu teatralnego, który porównał do bombonierki ozdobionej pluszem i złoczonej suto, szkoda tylko, że nie zawsze napełnionej po brzegi biało-różowymi cukierkami w postaci kaliszanek, które sprawiły na warszawiaku bardzo dodatnie sympatyczne wrażenie⁶¹.

Tym razem cukiernicza metafora i „pałacowość”, „dworskość” architektury, to wprost narzędzia prowadzonego przez mężczyznę romansu, a autor opublikowanego listu – porównując spotkane w teatrze kobiety do cukierków, a sam budynek do bombonierki – dokonał bezceremonialnego uprzedmiotowienia podmiotów swojego pożądanego. Być może w tym kontekście oddziaływanie na zmysły widzów przy pomocy dopracowanych szczegółów architektonicznych i obecna w dyskursie o teatrze kaliskim „dworskość” dałyby się widzieć jako narzędzia nie tylko scenografii społecznego rytuału, ale i aranżacje katalizujące doznania zmysłowe, w tym erotyczne, w tym wypadku zarejestrowane dla męskiej i heteroseksualnej części publiczności, poszukującej w gmachu teatru „słodocy”.

Zwraca na różne sposoby uwagę owa „dworskość”, „wykwintność” przypisywane jako pewne zespoły cech ujętych tymi terminami, czy też kulturowo wywoływane przez architekturę w odbiorcach, szukających skojarzeń do opisu doznań. Przypisanie teatru kaliskiego do klasy budowli pałacowych, do wzorców kultury arystokratycznej jest znaczące: sugerować może chęć zleceniodawców, aby służący im przybytek budował przestrzeń elitarną, windował kaliskich przemysłowców, mieszczan czy szlachtę do najwyższych rejestrów społecznych wedle hierarchicznego modelu

⁶¹ *Z nad Prosną, cz. III*, „Gazeta Kaliska” 1905, nr 50, s. 2.

kultury „wysokiej” i „niskiej”. Można być może pójść dalej i zasugerować, że Józef Chrzanowski zaprojektował gmach naprawdę „uszyty na miarę” dla ówczesnej kaliskiej society, otwarty tak, jakby Daragan był namiestnikiem, Imeretyński carem a „miejscowe towarzystwo” dworem, zajmującym miejsca w łóżach na bogatej widowni i odgrywającym między teatrem a pomnikiem cara spektakl „wiernopoddańczych uczuć” wedle scenariusza stworzonego przez gubernatora. Nawiązanie do pałacowych rejestrów formy – z czytelnym echem wystawnej architektury pałacu hrabiów Belzig von Kreutz w Kościelcu – też winno zostać raz jeszcze podkreślone; mówiło jasno o sukcesie, o awansie, który architektura budowała jako kulturową identyfikację władzy i polityki, miejsca w strukturze społecznej. Nie zaszkodzi krótkie porównanie: Kreutzowie ze zbankrutowanej rodziny na służbie Rzeczypospolitej w dziewiętnastym wieku awansowali do grona militarnej i arystokratycznej elity Cesarstwa, poprzez przemysłaną politykę karier wojskowych w generalicji i małżeństw zbliżając się do dworu petersburskiego. Ich nowobogacka, olśniewająca rezydencja z lat osiemnastu lat XIX wieku, otoczona ogromnym parkiem (od której Imeretyński zaczynał w 1897 roku swój przejazd do Kalisza w towarzystwie Daragana) świetnie manifestowała ten skok i aspiracje oraz, poprzez użycie „stylu Odrodzenia”, przynależność rosyjskiej arystokracji do europejskiego kręgu kulturowego. Zaś wzniesiony obok pałacu pomnik generała Gwalberta Cypriana von Kreutz – protoplasty rodu i pierwszego donatariusza Kościelca, przekazanego Kreutzom przez Mikołaja I za spektakularne sukcesy wojskowe generała w całej Europie, w tym za tłumienie powstania listopadowego – dodawał rezydencji imperialnego wymiaru miejsca celebrującego rosyjskie panowanie nad Wisłą⁶². Również pałac społeczny Kalisza – czyli ratusz – swą bogatą, pałacową architekturą miał reprezentować nie tyle rzeczywistość pogrążonego wówczas w stagnacji miasta czy uzależnienie magistrackiej władzy „bez władzy” od czynowników Imperium, ale projektować przyszłość nakreśloną aspiracjami „wielkiego ogniska handlu i przemysłu” oraz samostanowienia o sobie przez miejskie elity, oczekujące samorządowej reformy i okresu prosperity. Teatr na tej osi interpretacyjnej jawi się jako (z pozycji późniejszych wydarzeń) specyficzne

⁶² Pomnik ten, z obeliskiem i niezachowanym do dziś popiersiem, mógł także projektować Józef Chrzanowski. Z racji dobrego poziomu artystycznego rzeźby mogła ona również zostać zamówiona przez Kreutzów u Czyżowa. Por. M. Górzyński, *Album historyczny pałacu Kreutzów w Kościelcu Kolskim*, Kościelec k. Koła 2017, w druku.

podsumowanie rządów Daragana. Poprzez wytworzenie, w połączeniu z przebudowanym parkiem, bogatego w podniety obszaru zmysłowości i wyrafinowania, gmach miał zaświadczać o rozwiniętym poczuciu smaku kaliskich elit, co z kolei miało następstwa polityczne. Dostęp do wyższych przyjemności kulturowych byłby więc przez architekturę teatru opisany i przypisany właśnie ludziom wyedukowanym, majątnym i oczekującym sztuki, umiejącym doznawać kulturowo opisanej przyjemności zmysłowej, którą ta architektura konsumpcji miała oferować. I tak komplementowany „styl Odrodzenia”, i „dworskość” byłyby tu jako kategorie opisu podstawowe, połączone w interpretacji nowożytnej kultury włoskiej jako źródła szczególnej cywilizacji i wyrafinowania⁶³, a jednocześnie świetnie grające kartą Daragana: kartą nowoczesnego, europejskiego Kalisza z dworem wiernym imperium.

4. PIERWSZE LATA FUNKCJONOWANIA TEATRU I ROZBUDOWA (1901-1902): MIEJSKA „KULTURA ATRAKCJI”

W pierwszym sezonie działalności dyrektor Myszkowski zaoferował bogaty wybór spektakli operetkowych w wystawnej i profesjonalnej oprawie, wykorzystując w pełni możliwości sceny. Szybko też dostosował się do mniejszego zainteresowania spektaklami dramatycznymi: „W celu zapewnienia kompletów Myszkowski (...) organizował popołudniówki, po zaniżonej (o 50%) cenie. Na te tzw. popularne przedstawienia, jak podkreślała gazeta, licznie przychodziły „sfery średnie”, a wieczorem na operetce bywało „wytworniejsze towarzystwo”⁶⁴. Popularność operetki nie oznaczała jednak, że w teatrze nie wystawiano też ambitnego repertuaru i polskiego dramatu narodowego, co szczegółowo przedstawił Stanisław Kaszyński. Miasto nie dotowało sceny, której zespół musiał się mierzyć z nadal istniejącą konkurencją przedsiębiorstwa rodziny Wypiszczyków w Alei Józefiny. Teatrzyk letni w 1900 roku zmodernizowano i wyposażono w dekoracje również sprowadzone z Berlina⁶⁵. Grywały tu gościnnie róż-

⁶³ J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech. Próba ujęcia*, przeł. M. Kreczowska, wstęp M. Brahmer, Warszawa wyd. 1991.

⁶⁴ Kaszyński, *Dzieje sceny...*, s. 140.

⁶⁵ *Teatr letni*, „Gazeta Kaliska” 1900, nr 95, s. 2.

ne trupy, w tym operetkowe. Teatr miejski wynajmowały też różne instytucje, przeznaczając dochód ze spektakli na cele dobroczynne – występy zamawiało Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności, Towarzystwo Wspierania Biednych Żydów czy Kaliski Oddział Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego⁶⁶.

Jednakże podstawowym źródłem dochodów dla stałej sceny musiała być zręcznie opracowana oferta rozrywkowa; przewagę szeroko rozumianej komedii w Kaliszu Barbara Konarska-Pabiniak tłumaczy jej niepolitycznością i chęcią zaspokojenia potrzeb mieszczańskiej publiczności, która po dniu spędzonym przy interesach w mieście szukała wytchnienia i zabawy w dzielnicy parkowej i teatrze⁶⁷. De facto mowa więc tutaj o teatrze jako miejscu kultury popularnej, a także o „świątyni romansu i skandalu”, centrum życia towarzyskiego, co tak bardzo irytowało część gazetowej krytyki, nie licząc samego sporu między „ugodowcami” a „radykałami” o edukacyjno-patriotyczny charakter repertuaru⁶⁸.

Pierwszy sezon zweryfikował funkcjonalność nowego budynku; konieczna okazała się jego rozbudowa, przeprowadzona między połową kwietnia 1901 roku, a połową czerwca 1902 roku. Projekt i kierownictwo prac ponownie przypadło Chrzanowskiemu. Do elewacji tylnej dostawiony został segment wysokości korpusu, założony na rzucie prostokąta o wymiarach 13,5 metra na około 5,3 metra; przylegał on do zascenia. Ponadto do jego dłuższej elewacji dobudowano węższy o 6,5 metra a głęboki na 3,2 metra ryzalit. Przy opracowaniu architektonicznym inżynier gubernialny posłużył się rozwiązaniami z pozostałych elewacji, nawiązując w elewacji ryzalitu do ukształtowania bocznych reprezentacyjnych fasad klatek schodowych, ale ze zwieńczeniem w postaci trójkątnego tympanonu. Ponadto w wąskich osiach głównego segmentu po bokach ryzalitu zaprojektował zwieńczone półkoliście nisze na posągi. Jednakże nie zostały one nigdy wykorzystane do tego celu. Dobudowana partia mieściła najprawdopodobniej nowe powierzchnie dla zaplecza technicznego i trupy aktorskiej, posiadając osobną klatkę schodową z własnym wyjściem. Ponad parterem znalazła się dwukondygnacyjna sala, porównywalna wielkością do foyer. Brak informacji o jej przeznaczeniu – mogła to być sala prób, miała

⁶⁶ A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864-1914*, Łódź 2010, s. 367-368.

⁶⁷ Konarska-Pabiniak, op. cit., s. 64.; Tabaka, Błachowicz, *Pan Friemann nie ma szczęścia do Kalisza...* i tychże, *Teatralne skandale...*

⁶⁸ Kaszyński, *Dzieje teatru kaliskiego...*, s. 345-384, szczeg. s. 372.

bowiem szerokość analogiczną do sceny, choć mniejszą głębokość. Można ją też było wykorzystywać, jako salę kameralną, dostępną przez aż trzy klatki schodowe niezależne od części frontowej. Poza tym odnowiona została sala widzów, zyskując teraz kolor ciemnobordowy, z wyłączeniem parapetów łóż i przemalowaniem ich przegród „w stylu empire”. Z fundacji Daragana zamówiono też u Bronisława Maruszewskiego kurtynę z paneau przedstawiającym koncert dzieci w obłokach⁶⁹. Kolejne prace przypadły na rok 1902, kiedy to ustawiono schody z balustradą „w stylu rococo” łączące foyer z drugą kondygnacją widowni⁷⁰. Rozbudowa zakończyła się dopiero latem tego roku, kiedy otynkowano zewnętrzne elewacje⁷¹. Z nieznanых przyczyn zdemontowano też dekoracyjne rzeźby-pochodnie, flankujące wieżę sceniczną.

Przebudowa spowodowała dalsze jeszcze wydłużenie osi podłużnej kompozycji przestrzennej teatru, teraz sprawiającej wrażenie niezbyt spójnego zestawienia brył. Można zauważyć, że architektura tej rozbudowy – z wprowadzeniem pawilonu klatki schodowej z pilastrami w wielkim porządku i „świątynnym motywem” tympanonu była próbą zaaranżowania swoistej „drugiej elewacji” frontowej, tym razem od strony „dzikiego ogrodu”. Jeśli zaś przyjąć, że w nowym skrzydle znalazła się nie sala prób, a sala kameralna, to byłaby to inwestycja dyrektora Myszkowskiego poszerzająca ofertę jego przedsiębiorstwa, konkurującego o różnorodną klientelę nie tylko z teatrzykiem ogrodowym Wypiszczyków, imprezami popularnymi na Piskorzewiu czy cyrkiem. Niebawem też na rynku „kultury atrakcji” miasta pojawił się nowy gracz: kinematograf, który do Kalisza przybył jesienią 1902 roku za sprawą przedsiębiorców łódzkich, braci Antoniego i Władysława Krzezińskich. Jak pisał Łukasz Biskupski:

Ponieważ bracia dysponowali już wówczas dwoma urządzeniami – „amerykańskim” i projektorem Pathe – zdecydowali się zorganizować równolegle do prowadzonego salonu w Łodzi pokazy objazdowe w pobliskich większych miastach, w których, jak twierdził Krzeziński, kinematograf nie był wcześniej demonstrowany. Zestawienie strategii stosowanej przez nich w Łodzi z tą „prowincjonalną” pozwala zaobserwować ciekawą różnicę. Kiedy w Łodzi projekcje filmowe funkcjonowały jako jedna z wielu popularnych rozrywek (aczkolwiek najnowsza

⁶⁹ *Pierwsze przedstawienie*, „Gazeta Kaliska” 1901, nr 215, s. 2.

⁷⁰ *W gmachu teatralnym*, „Gazeta Kaliska” 1902, nr 78, s. 2.

⁷¹ *Roboty mularskie*, „Gazeta Kaliska” 1902, nr 163, s. 2.

i być może najciekawsza), w mniejszych miastach – wykorzystując aurę nowości i nowoczesności prezentowanej technologii – bracia starali się stworzyć aurę ważnego wydarzenia kulturalnego⁷².

W czasie swojego objazdu po guberni kaliskiej bracia organizowali wieczorne pokazy, na które zapraszano wysokich rangą urzędników, zadbano też o wynajęcie orkiestry i starano się upodobnić strategię promocyjną nowej rozrywki wykorzystując format reklamy teatralnej. W Kaliszu we wrześniu Krzemińscy dawali w teatrze występy pod firmą „The America Royal Randvoll Bioscope”:

Ceny też były „teatralne”, dużo wyższe od łódzkich. W Kaliszu za łóżę należało zapłacić od 3 do 5 rubli, za pierwsze miejsca najbliższej ekranu, półtora rubla, za ostatnie rzędy – 75 kopiejek, a miejsce stojące na galerii kosztowało już tylko 35 kopiejek. Program zmieniano dwa razy w tygodniu⁷³.

Władze, inteligencja, mieszczaństwo, sfery przemysłowe i ziemianstwo stanowiły główną klientelę Myszkowskiego, choć szybko okazało się, że utrzymanie dużego zespołu aktorskiego i nowoczesnego acz wymagającego nakładów gmachu jest na dłuższą metę problemem⁷⁴, na co wpływ miały też i inne czynniki.

5. TEATR I REWOLUCJE

Piętnastego listopada 1902 roku uroczyste oddano do ruchu pasażerskiego Warszawsko-Kaliską Drołę Żelazną, łączącą najbardziej uprzemysłowione miasta Królestwa Polskiego – Warszawę oraz Łódź – z nadgraniczną stolicą guberni. Na położonym za miastem dworcu stacji Kalisz pierwszy pociąg z Warszawy powitali licznie zgromadzeni mieszkańcy i przedstawiciele władz, z gubernatorem Daraganem na czele. Szlakiem

⁷² Biskupski, op. cit., s. 162-163.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Tu zauważyć należy, że nie wyciągnięto wniosków z historii poprzedniego teatru należącego do miasta, który to właśnie wieloletnia nieopłacalność doprowadziła do ruiny. Był to budynek mogący pomieścić ponad dwukrotnie więcej osób, niż gmach otwarty w 1900 roku ale był budowlą nietrwałą.

nowej kolei wybrali się też licznie dziennikarzy i prasowi wydawcy warszawscy, jak szef działu reporterskiego „Kurjera Warszawskiego” Feliks Fryze (1843-1907) czy poeta Kazimierz Laskowski (1861-1913?). Pierwsza w historii podróż pociągiem do Kalisza była okazją do tworzenia relacji z miasta i kreślenia barwnych reportaży; we wszystkich z nich nie zabrakło gmachu teatralnego, który zgodnie podziwiano jako „nadzwyczaj gustowny”⁷⁵; „całość kazała zapomnieć, że to prowincja...”⁷⁶. Również w pojawiających się około 1900 roku krajoznawczych opisach miasta w prasie polskiej chętnie komplementowano „nadzwyczaj efektownie zbudowany gmach” teatru i zabudowę miasta, jednocześnie zastanawiając się nad jego przyszłością w momencie otwarcia „ery kolejowej”. Jak pisał Wincenty Szatkowski (1858-1910) na łamach „Ziarna”:

Jak kolej ta cieszy Kaliszan trudno jest nawet opisać! Chociaż są tacy co chodzą z obliczem zszepionym, niespokojni o przyszłość swych gniazd rodzinnych. Obawa ta jest poniekąd uzasadnioną, gdyż ze wzrostem Kalisza nie obejdzie się bez konkurencji groźnej, bo niemieckiej. ...Czy więc znowu lekkomyślnie dopuścimy do tego by Niemcy, Anglicy czy inni tłuste kąski nam sprzed ust zabierali?⁷⁷

Charakterystyczne, że w tego typu wypowiedziach, skierowanych do polskiego odbiorcy, władza Imperium Rosyjskiego, pod którą procesy te miały zachodzić, pozostawała właściwie nieobecna. Ale też dynamicznie zmieniały się nastroje i realia polityczne: jak pisał Andrzej Szwarc, po odwołaniu i śmierci Imeretyńskiego próby politycznej ugody polsko-rosyjskiej poniosły nad Wisłą dotkliwe fiasko⁷⁸. Nad Prosną perspektywy nie były tak optymistyczne, jak zdawać by się mogło po lekturze prasy z roku 1900: sytuację pogarszał ogólnoswiatowy kryzys ekonomiczny w latach 1900-1903, a następnie wybuch wojny rosyjsko-japońskiej w 1904 roku i wydarzenia rewolucyjne lat 1905-1907. Ponadto w latach 1903-1904 miasto i prowincję dotknęła klęska nieurodzaju i powódź; ubożsi miesz-

⁷⁵ K. Laskowski, *Od Warszawy do Kalisza* [przedruk z „Kurjera Warszawskiego”], „Gazeta Kaliska” 1902, nr 315.

⁷⁶ F. Fryze, *Z wycieczki do Kalisza* [przedruk z „Kurjera Warszawskiego”], „Gazeta Kaliska” 1902, nr 320.

⁷⁷ W. Szatkowski, *Kalisz*, „Ziarno” 1901, nr 25, cz. 1, s. 389-390; A. Janowski, *Wycieczki po kraju*, cz. IV, *Na szlaku nowej kolei. Warszawa-Lowicz-Łódź-Kalisz*, Warszawa 1903, s. 120-121 i n.

⁷⁸ Szwarc, op. cit.

kańcy Kalisza stanęli nawet wobec widma głodu⁷⁹. Na przełomie 1902 i 1903 roku doszło też do zmiany na stanowisku gubernatora kaliskiego.

Daragan stał się przedmiotem zacieklej ataków w raportach rocznych kaliskiej żandarmerii. Przedstawiono go jako urzędnika odchodzącego od oficjalnego kursu państwowego poprzez swoje bliskie kontakty z Polakami i Żydami, a także za tolerowanie, w opinii dowódców żandarmerii pułkowników Kellera i Ralla, korupcji w urzędach⁸⁰. Sprawa jego odwołania z Kalisza pozostaje wciąż niejasna, ale chyba było to wydarzenie dla środowiska „Gazety Kaliskiej” stanowiące niemiłe zaskoczenie. Być może wyrażony w 1900 roku pomysł wybudowania pomnika dygnitarza w Kaliszu został w kołach rosyjskich przyjęty ze zdziwieniem i dezaprobatą, dodatkowo przyczyniając się do jego „pchnięcia wzwyż” po wygaśnięciu „ugodowych perspektyw” nad Wisłą? Sukcesy w Kaliszu, inwestycje, nowa kolej, lokalizacja w mieście rządowej szkoły realnej, imponujący i kosztowny teatr; wszystko to świadczyło o skuteczności rządów Daragana, ale też i mogło budzić zawiść, albo niepokój, że dostojnik zaczyna prowadzić zbyt samodzielne działania. Na swoim stanowisku utrzymał się dwie dekady, a więc był jednym z najdłużej urzędujących gubernatorów rosyjskich w Kraju Przywiślańskim. Gdy odchodził, miał blisko 70 lat, więc można też uznać, że z Kalisza wysłano go na emeryturę, nadając godność senatora, członka Senatu Rządzącego. Pomysł budowy pomnika nie doszedł już do skutku, ale w 1903 roku władze miasta nadały eks-gubernatorowi tytuł honorowego obywatela Kalisza⁸¹. O nastrojach świadczy fakt, że spotkało się to z bezpardonowym wyśmianiem w podziemnej prasie socjalistycznej, to jest w „Robotniku”:

⁷⁹ P. Korzec, *Kalisz w latach rewolucji 1905-1907*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 3, s. 357-396, tu s. 365.

⁸⁰ Ibidem. Na podstawie zachowanych w archiwach rosyjskich raportów Autor stwierdza, że szef żandarmerii płk Piotr Fedorowicz Leman oraz płk Rall atakowali Daragana zarzucając mu niski poziom administracji i łapownictwo w podległych urzędach; w raportach za rok 1900 i 1902 przedstawiano Daragana jako liberała i polonofila, por. s. 363. Autor zauważa, że gubernatora odwołano „pod wpływem ustawicznych alarmów władz policyjnych”.

⁸¹ „Kraj” 1903, nr 17, s. 25 i nr 30, s. 21. Środki zebrane najwyraźniej na budowę pomnika (5000 rubli) zostały przekazane Daraganowi, który rozdzielił je w transzach po 1000 rubli na: Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności, kolonie letnie dla dzieci, szpital miejski św. Trójcy, szkołę realną i gimnazjum żeńskie.

Gubernator kaliski Daragan słynął wśród naszych klas posiadających jako „bardzo porządny moskał”, ba nawet jako przyjaciel polaków (...) lubił pić w dobrej kompanii, był grzeczny, mówił po francusku, a czasem nawet po polsku, łąpówki brał z miłym uśmiechem na twarzy. Tego dość, żeby w opinii szlachecko burżuazyjnej urość na „bardzo porządnego” człowieka. Podwładni czynownicy zapewne też byli zadowoleni z Daragana, bo sprawami swego urzędu mało się zajmował – okradali więc kasy rządowe i gminne na potęgę. Aż wreszcie wszystko zakończyło się „skandałem”: Daragan wyleciał jak z procy (...) Miasto Kalisz dla uczczenia wypędzonego łąpownika nadało mu – obywatelstwo honorowe...⁸²

Pisana z pasją wymierzona w środowiska ugodowe i lojalistyczne, opinia ta nie może starczyć za podsumowanie rządów Daragana w Kaliszu; jej zaciekłość świadczy o randze przeciwnika, jakim dla socjalistów był gubernator. Cytat ten jest istotny z innego powodu: rozwój przemysłu, który także w późnodzięwnastowiecznym Kaliszu zaczął nabierać rozpędu, spowodował powstanie w miastach Królestwa Polskiego nowych problemów społecznych związanych z położeniem klasy robotniczej i nowymi aspiracjami politycznymi. Po odejściu „dobrego gospodarza” „Gazeta Kaliska” już nie publikowała pochwalnych artykułów na jego cześć, a nowy gubernator Mikołaj Nowosilcow (1849-1916) musiał się zmierzyć nie tylko ze skutkami gwałtownej powodzi, ale i nową sytuacją geopolityczną. Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej, wiosną 1904 w teatrze miejskim kaliska „kolonia niemiecka” oraz rosyjscy amatorzy sztuki scenicznej zorganizowali wieczory, z których dochód przeznaczono na Rosyjski Czerwony Krzyż. Wedle korespondenta „Warszawskiego Dniownika” zwracało uwagę, że na na balkonie i galerii zobaczyć można było wielu Polaków, Niemców i Żydów⁸³. Ale jedność mieszkańców Kalisza deklarowana w prasie była pozorna. W trakcie wypadków rewolucyjnych lat 1905-1907⁸⁴ gmach

⁸² „Honorowy obywatel”, „Robotnik Organ PPS” 1903, nr 52, s. 10.

⁸³ Kalisz, „Kraj” 1904, no 21, s. 18.

⁸⁴ R. Blobaum, *Rewolucja: Russian Poland, 1904-1907*, Nowy Jork 1995; K. Piskala, W. Marzec, *Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2013; M. Rolf, *A Continuum of Crisis? The Kingdom of Poland in the Shadow of Revolution (1905-1915)*, w: *The Russian Revolution of 1905 in Transcultural Perspective. Identities, Peripheries, and the Flow of Ideas*, red. F. Fischer v. Weikersthal, F. Grüner, S. Hohler, F. Schedewie, R. Utz, Bloomington 2013, s. 159-174; *Rewolucja 1905-1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosła, S. Wiech, Kielce 2005; A. Szwarc, *Rewolucja 1905 roku na ziemiach polskich. Refleksje o historiografii i postawach inteligenckich elit*, „Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor” 2006, nr 1, s. 25-36.

stał się widownią różnych demonstracji oraz wystąpień przeciwko władzy⁸⁵. Gdy 17 (30) października Mikołaj II ogłosił pod wpływem fali strajkowej i rewolucyjnej słynny manifest, w Kaliszu od kilku miesięcy trwało już rewolucyjne wzburzenie, spotęgowane jeszcze przez krwawe stłumienie przez wojsko pochodu pierwszomajowego na podkaliskim Zawodziu. Trwały strajki i wiece Polskiej Partii Socjalistycznej i Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy. Znany działacz tej ostatniej partii, współpracownik Róży Luksemburg Stanisław Pestkowski (1882-1937), który przybył jesienią 1905 roku do Kalisza i kierował na miejscu działaniami SDKPiL, wspominał, że 30 października ogromny wiec na ulicach Kalisza wymusił na gubernatorze Nowosilcowie uwolnienie więźniów politycznych. Do celów zebrań publicznych i wieców gubernator udostępnił też gmach teatru miejskiego i tereny ogrodu cyklistów. „Wieczorem mieliśmy wiec w teatrze. Obawiałem się przez cały czas, że niewielki teatr się zawali. Wtoczyło się tam bowiem ze dwa tysiące ludzi. Pierwszy przemawiałem ja, po mnie po żydowsku bundowiec Tondowski, a w końcu pepesowiec Heyman” – relacjonował Pestkowski⁸⁶. Gmach teatru stał się w tych miesiącach miejscem niejako otwartym, gdzie zupełnie jawnie prowadzono politykę partyjną, wymierzoną w strukturę społeczną, która stała za powstaniem teatru w takim kształcie. W Kaliszu jawnie zaczynała się walka między dawnymi środowiskami ugodowo-konserwatywnymi, socjalistami, komunistami a narodowymi demokratami⁸⁷. Jak wspominał powojenny prezydent Kalisza Jan Michalski, w czasie rewolucji zaangażowany w działalność PPS-u, w 1905 roku teatr miejski wspierał tę partię, przeznaczając dochód z wystawiania „Śniegu” Przybyszewskiego na jej potrzeby. W ratuszu trwały wówczas narady między władzami a częścią elit finansowych w sprawie współdziałania w walce z robotniczym buntem. Szybko też zaognił się konflikt między różnymi grupami socjalistycznymi a narodowcami, których organizował Alfons Parczewski; w nowej sytuacji polityczne stały się też podziały religijno-etniczne⁸⁸. Raz jeszcze przywołam relację Pestkowskiego:

⁸⁵ *Demonstracja w teatrze*, „Kaliski Kurjerek Robotniczy” 1905, nr 4, s. 6-7.

⁸⁶ S. Pestkowski, *Wspomnienia rewolucjonisty*, oprac. P. Korzec, Łódź 1961, s. 59-60.

⁸⁷ *Ibidem*; Korzec, op. cit.

⁸⁸ J. Michalski, *Pracą do czynu. Zbiór myśli z różnych czasów*, Łowicz 1933, s. 194-195 [Wspomnienie o latach 1904-5].

Pewnego razu PPS urządziła wieczorem wiec w teatrze. ND zebrała przed teatrem kupę motłochu, wśród którego prowadzono agitację pogromową. Sytuacja stawała się groźna. PPS zwróciła się do nas pod odzież. Zebraliśmy wnet całą naszą inteligencję i posłaliśmy do tłumy dla kontragitacji. Ja przemawiałem z balkonu teatru, skąd przed chwilą spędzono mówcę PPS, Adolfa Heymana, ps. „Solon”.

W tłumie wrzało jak w ulu... Postanowiłem zaryzykować. „Chcecie grabić i rozbijać – krzyknąłem – grabcie, rozbijajcie!” Wszyscy rozdziawiali gęby z ciekawości... „Kasy rządowe!” – dodałem.

Na to widocznie niewiele mieli ochoty⁸⁹.

Wydarzenia rewolucyjne spowodowały też poluznienie autocenzury i cenzury prewencyjnej, czego wyrazem był przedruk w „Kurjerze Kaliskim” w 1905 roku wyników „ankiety miejskiej”, przeprowadzonej w miastach Królestwa Polskiego przez dziennikarza Stefana Gorskiego (1882-1941). Był to rodzaj reportażu ze wszystkich większych miast Kongresówki, związanego z nadziejami na wprowadzenie do dawnego Królestwa reformy samorządowej dla miast jako koncesji władz zmagających się z rewolucją; Gorski przygotował rodzaj „inwentaryzacji” problemów poszczególnych ośrodków. W rozmowie z kaliskimi działaczami społecznymi i gospodarczymi Gorski zebrał szczere opinie o różnorodnych bolączkach administracji i potrzebach miasta, w tym i spostrzeżenia dziennikarza i literata Kazimierza Młodowskiego (1864-1914), ówczesnego redaktora „Kurjera Kaliskiego”. Młodowski zauważył, że choć Kalisz posiada „publiczność kulturalną i znającą się na sztuce” (dodając, że jego zdaniem Polacy żądają komedii, a Niemcy i Rosjanie operetki), to jednocześnie dzierżawa teatru przynosi budżetowi miasta nadal niewielki dochód – 901 rubli rocznie. Co więcej, polskich trup teatralnych działających na prowincji i tak nie było stać na dłuższe wynajęcie drogiego w utrzymaniu gmachu⁹⁰. Młodowski postulował, aby w Kaliszu budować „pałac ludowy” dla coraz większej populacji robotników fabrycznych i rzemieślników, mając zapewne na myśli instytucję pokrewną rosyjskim Domom Ludowym z herbaciarniami, czytelniami czy scenami popularnymi. Sprawdzały się więc zastrzeżenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat dziewięćdziesiątych,

⁸⁹ Pestkowski, op. cit., s. 64-65.

⁹⁰ S. Gorski, *W przededniu samorządu* [przedruk z „Gońca”], „Kurjer Kaliski” 1905, nr 144, s. 1-3.

dotyczące nazbyt optymistycznych założeń przyszłych dochodów z teatru, jakie żywiły władze w Kaliszu ⁹¹.

Młodowski zresztą już w 1904 roku w „Gazecie Kaliskiej” zainicjował dyskusję o warunkach funkcjonowania trup teatralnych w Kaliszu, realiach dzierżawy gmachu i poziomie artystycznym. Utrzymanie budynku i zespołu teatralnego stanowiło wówczas dla miasta i kolejnych dyrektorów-dzierżawców coraz poważniejszą trudność, stąd w połowie 1904 roku powstała spółka, na której czele stanął Radwan. Wynajęła ona od miasta gmach teatralny na 5 lat (21 października 1904) i zajęła się organizowaniem sceny w sezonie, jej wynajmowaniem i utrzymywaniem. Jednak rocznie magistrat miał z tego tytułu uzyskiwać jedynie 800 rubli ⁹².

6. GMACH TEATRU MIEJSKIEGO W ZMIENIAJĄCYM SIĘ KALISZU

W pierwszych latach dwudziestego wieku zaczęły się też zmiany w zabudowie działek sąsiadujących z teatrem. Rozległa posiadłość Koryckich, na terenie której funkcjonowało nadal Kaliskie Towarzystwo Cyklistów, poczęła być powoli parcelowana przez właścicieli. Wytyczono przy tym trzy nowe ulice, początkowo niezagospodarowane i nieposiadające nazwy (obecne Teatralna, Wspólna i fragment Wału Staromiejskiego). Jednym z nabywców działek od strony szosy rypinkowskiej byli Dancygierowie, którzy w latach 1901-1902 zbudowali tu trzypiętrową fabrykę haftów i koronek, położoną w głębi posesji. Od frontu znalazł się niski pawilon biurowy, choć początkowo projektowano podobno ozdobny dom mieszkalny. Ta zaskakująca w reprezentacyjnym sąsiedztwie teatru inwestycja mogła być związana z toczącymi się wówczas dyskusjami o lokalizacji

⁹¹ Przykładowo w 1908 roku dochody roczne miasta z majątku własnego i przedsiębiorstw miejskich kształtowały się w zaokrągleniu następująco: z lasów 26 000 rubli; z rzeźni oddanej w koncesję 17 000 rubli, z teatru i hydropatii 1322 rubli, czynsze handlowe około 3000 rubli, zaś niektóre wydatki: suma wydatków na utrzymanie zarządu miejskiego 25598 rubli, pensja prezydenta 2200, budowa sklepów na ulicy Sukienniczej 7840, nowy arest policyjny 7694 ruble, utrzymanie architekta miejskiego (pensja) 750 rubli; nowy most 7939; zob. B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego*, Kielce 1913, s. 220-280, tu s. 263 i n.

⁹² Także to zagadnienie opracował Stanisław Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 291-297.

dworca kolejowego i pogłoskami, że stanie on na Rypinku, co skracałoby drogę dowozu towarów z fabryki; ostatecznie jednak tak się nie stało, gdyż stacja wyrosła w odległym od miasta Noskowie. Także w tym czasie Fraenkel przeniósł swoją fabrykę haftów i koronek w głąb posesji przy Alei Józefiny, przebudowując dom frontowy na mieszkalny, z dodaniem neobarokowej fasady zapewne projektu Chrzanowskiego. W pierwszych latach funkcjonowania teatru były to właściwie jedyne większe inwestycje w Alei i jej okolicach. Dopiero na krótko przed wybuchem Wielkiej Wojny zaczęła się intensywna modernizacja istniejącej tu zabudowy mieszkaniowej i wówczas to w pejzażu bulwaru wyrosły nowe, nierzadko wielkomiejskie domy, takie jak kamienica Maurycego Reina, Fibigerów czy złożona z domów czynszowych i willi zabudowa przy nowowytyczonej przecznicy w pierzei północnej – Jasnej. Warto jednak wspomnieć jeszcze jednym, interesującym, a nigdy niezrealizowanym projekcie.

Po 1903 roku senator Daragan nadal często bywał z wizytami w Kaliszu, przebywał też w mieście w tragicznym dniu 1 maja 1905 roku, kiedy to doszło do zająć między mieszkańcami miasta a wojskiem. Być może jego obecność wiązała się z projektem budowy w Kaliszu własnej willi, w której niewątpliwie zżyty z miastem eks-gubernator zamierzał zamieszkać. W 1903 roku Daragan kupił od rodziny Koryckich świetnie położoną działkę w bezpośrednim sąsiedztwie teatru i parku, a projekt budowy jednopiętrowego domu sporządził dlań Józef Szrajner, architekt powiatu kaliskiego. Senator wystąpił w 1905 roku do miasta z wnioskiem o wydanie 10 000 rubli pożyczki z kapitału budowlanego, jednak ostatecznie zrezygnował z zamiaru osiedlenia się w Kaliszu. Jeszcze w tym samym roku, być może pod wpływem niepewności związanej z przebiegiem wypadków rewolucyjnych, odsprzedał nieruchomość Rosyjskiemu Bankowi Państwa⁹³. Zastanawiać może, że nieznanym dziś projekt domu Daragana nie został sporządzony przez jego dawnego podwładnego, Józefa Chrzanowskiego. Choć w latach 1903-1904 inżynier gubernialny przeszedł na emeryturę, to jednak nadal figurował w spisach budowniczych kaliskich jako „architekt wolnopracujący”⁹⁴. Wiadomo, że przynajmniej do 1910 roku wciąż jeszcze projektował kamienice czynszowe, a sporadycznie i kościoły, jak świą-

⁹³ APL, RGK, sygn. 4990, *Pożyczka dla senatora M. P. Daragana na budowę domu w Kaliszu, 1904-1905*. Projekt Szrajera pozostaje niestety nieznanym.

⁹⁴ *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu. Kalendarz na rok przestępny 1908, Kalisz 1907*, por. dział informacyjny – inżynierowie miasta Kalisza.

tynię katolicką na podkaliskim Rypinku⁹⁵. Obaj jednak nie grali już w życiu miasta takiej roli, jaką w 1900 roku przypisywała im „Gazeta Kaliska”.

W tych latach nowy kaliski teatr wpisywał się coraz lepiej przede wszystkim w nowoczesną „kulturę atrakcji” gubernialnego miasta, funkcjonując na prasowych fotografiach, wieloobrazkowych pocztówkach, drukach pamiątkowych czy w okolicznościowych wydawnictwach. Jako część dzielnicy parkowej Kalisza stanowił jeden ze zworników kompozycyjnych ogrodu publicznego i Alei Józefiny: przestrzeni, które funkcjonowały jako coraz popularniejsze miejsca spędzania wolnego czasu, szukania odpoczynku i zmysłowych przyjemności w oddaleniu od gęsto zabudowanego i hałaśliwego centrum miasta. Gdy w starej części ogrodu spółka udziałowców otworzyła Kaliski Zakład Hydropatyczny⁹⁶, gmach teatralny polecano w broszurze reklamowej z 1905 roku gościom i kuracjom jako jedną z „uprzyjemniających pobyt rozrywek”. Jak zauważyli Maciej Błachowicz i Anna Tabaka, czytelnicy tej publikacji mieli wyrobić sobie zdanie o Kaliszu jako o niemal kurorcie, ze „szwajcarskim” pawilonem zakładu nad potokiem, otoczonym świerkami, z modnym towarzystwem na spacerze⁹⁷. Kalisz został tu przedstawiony zgodnie z realiami języka reklamy, a więc jako „polska Wenecja”⁹⁸, nadwodne miasto wśród zieleni, z wieloma „romantycznymi” zakątkami parku:

Oprócz przesłicznej flory i pokażnej liczby figur, znajdujemy tu obszerną oranżeryę, tak nazwany domek szwajcarski, cieplarnię, ruiny, wspinały gmach teatralny, cukiernię, 2 pierwszorzędne restauracje z nader obszernymi werandami i hallami muzycznymi, instytut wód mineralnych, nowozbudowany zakład leczniczy, przystań wioślarzy i letnie omnibusy kąpielowe na jednej z odnóg Prosny, tuż za parkiem płynącej. Niektóre partie mają swoje nazwy: Pól Elizejskich, Kogutka, ślizgawki i Alei Westchnień. Pomiędzy niezliczonymi alejami i ozdobnymi ścieżkami angielskimi, znajdujemy tu wielkich przestrzeni aleje do sportu kołowego i do konnej jazdy⁹⁹.

⁹⁵ Joanna Bruś-Kosińska ustaliła, że w latach 1905-1908 były architekt gubernialny był właścicielem kamienicy przy ulicy Staszica 31 róg Młynarskiej, w nowej, południowej dzielnicy miasta, Eadem, *Budynki teatralne...*, s. 73.

⁹⁶ Fragment ten jest adaptacją kilku akapitów z mojego artykułu o kaliskiej hydropatii: *Uzdrowisko w centrum przemysłowego miasta? Hydropatia w Kaliszu i budowanie „kultury atrakcji” nadgranicznej stolicy przed 1914 rokiem*, w: *Uzdrowiska w procesie modernizacji (XIX-XXI wiek)*, red. B. Płonka-Syroka, L. Czyż, A. Syroka, K. Sudoł, Wrocław 2014, 165-182.

⁹⁷ Tabaka, Błachowicz, *Nowy Kaliszanie...*, s. 16.

⁹⁸ Ibidem, s. 19.

⁹⁹ Ibidem, s. 20-21.

W związku z działalnością zakładu przyrodoleczniczego, na działce wydodrębnionej z posesji Koryckich w 1908-1909 roku dzierżawcy Rudzki i Wiśniewski zbudowali jedną z największych w mieście kamienic, przeznaczonych w połowie na pensjonat uzdrowiskowy¹⁰⁰. Większość okien pokoi wychodziła na park i gmach teatru, a w programie funkcjonalnym pensjonatu hydropatii znalazła się także jadalnia, czytelnia z bogatą biblioteką i pokój do gry na fortepianie.

W tych latach w „pałacu sztuki” odbywały się różnorodne imprezy, od pokazów kinematograficznych i kabaretowych organizowanych przez rozwijającego swą łódzką działalność rozrywkową Teodora Junoda¹⁰¹, po gościnne występy artystów scen warszawskich, które według niektórych komentatorów „rozjaśniały od czasu do czasu ponury horyzont małomiasteczkowy Kalisza”¹⁰². Organizowano też wodewile, jubileusze, okolicznościowe wieczory. W 1907 roku po otwarciu nowego sezonu prasowy recenzent zauważał, że do teatru zaczęli chodzić mniej zamożni mieszkańcy miasta, a loże i galerie przeznaczone dla zamożniejszej publiki świecić miały pustkami¹⁰³. Po rozszerzeniu granic Kalisza w 1906 roku, w epoce gwałtownego wzrostu populacji i ekspansji przemysłowej, stymulowanej połączeniem linii kolejowej z siecią kolei niemieckich w tym samym czasie, Aleja Józefiny z dawnej elitarnej promenady spacerowej coraz bardziej stawała się popularną dzielnicą rozrywki¹⁰⁴. Choć w 1909 roku najstarszym zakładem rozrywkowo-restauracyjnym był tu Hotel Polski na rogu z ulicą Wrocławską, to wschodnia część bulwaru zdominowana była przez wciąż czynny i modernizowany Ogródek Warszawski, cukiernię i restaurację parkową oraz gmach teatralno-kinowy z pokazami filmowymi pod firmą „Royal Bio” i „Oaza”. To ostatnie kino w 1908 roku zyskało też swą własną stałą siedzibę w oficynie wielkiej kamienicy Reina, zbudowanej przy Sądzie Okręgowym¹⁰⁵. Na placu, na którym znajdował się parcelowany stopniowo dawny ogród Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów

¹⁰⁰ *Hydropatia*, „Gazeta Kaliska” 1909, nr 96, s. 2.

¹⁰¹ *Biograf*, „Gazeta Kaliska” 1907, nr 26, s. 2.

¹⁰² *Teatr warszawski w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1907, nr 87, s. 1-2. Pełen repertuar scen kaliskich zrekonstruował S. Kaszyński, por. *Teatralia kaliskie...* Do miasta w początkach dwudziestego wieku często przyjeżdżali artyści łódzcy, warszawscy, krakowscy, wileńscy i wielu innych.

¹⁰³ *Jaz, Po wakacjach*, „Gazeta Kaliska” 1907, nr 207, s. 1.

¹⁰⁴ Na temat roli Alei Józefiny w tym czasie por. Czechowska, op. cit.

¹⁰⁵ *Stały kinematograf w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1908, nr 212, s. 3. Kino to miało być „ostatnim słowem techniki” i w dodatku „dobrym dla młodzieży”.

w sezonie letnim działał cyrk (drugie tego typu przedsiębiorstwo miało swą siedzibę na przemysłowym już wówczas Piskorzewiu), cukiernie i lodziarnie. Spacerującym wokół teatru czas umilała też kolejna restauracja o nazwie „Przystań”, zbudowana w sąsiedztwie przystani wioślarskiej. Także i w jej ogrodzie dawano występy w formacie *variétés*, popularnością cieszyły się tu regularnie reklamowane w prasie koncerty i występy kabaretowe i wodewilowe. Park (w 1912 roku powiększony o kolejną część, położoną na Łęgu Rypinkowskim) nadal pełnił niekwestionowaną rolę letniego serca miasta, a organizowane w jego ogrodowych salonach imprezy stale przyciągały ogromną publiczność. Do 1913 roku na kanale przy teatrze organizowano ciesząc się długą tradycją w Kaliszu wianki świętojańskie i „noce weneckie”; później przeniesiono ją do najnowszej części parku¹⁰⁶.

Jednocześnie nie milkły głosy troski lub wychowawczego oburzenia na rzekomo deprawujący wpływ samej instytucji stałego teatru na kaliską młodzież (w czym celować miał ks. Jan Sobczyński, proboszcz kościoła św. Mikołaja¹⁰⁷). Sama dzielnica parkowa cieszyła się też dwuznaczną reputacją z racji zmysłowości, jaką stymulowała aranżacja krajobrazowa i architektura parku. Szukano tu flirtu, podniet i erotycznych przyjemności. Położoną przy teatrze wysepkę administracja prezydenta Leonarda Boettichera (1855-po 1918; urzędował od 1903 do 1911 roku) postanowiła nawet oczyścić z zarośli, gdyż miała się ona cieszyć sławą „miejsca schadzek” i „niemoralnych harców”¹⁰⁸. W „Gazecie Kaliskiej” można było znaleźć opisy „obrzydlivych scen nocnych” podpatrzonych przy teatrze, gdzie grupy nastoletnich chłopców miały umawiać się na schadzki z córami Koryntu¹⁰⁹. Jednakże dumni z „dzielnic rozrywki” redaktorzy „Gazety Kaliskiej” tak czy inaczej nadali Alei Józefiny zaszczytne miano „Prateru kaliskiego”¹¹⁰.

W 1910 roku miasto oddało budynek teatru w dzierżawę, ogłaszając publiczny przetarg. Jego zwycięzcą okazał się Stanisław Książek, redaktor „Kurjera Łódzkiego”, który zgodził się na roczną opłatę w wysokości

¹⁰⁶ Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski...*

¹⁰⁷ ks Sobczyński, *Kronika Kościelna miasta Kalisza*, w druku.

¹⁰⁸ Czytelnik GK, *Głosy*, „Gazeta Kaliska” 1909, nr 175, s. 2; Prezydent Boetticher i radni Schnerr, Fibiger, Czaplinski, Formański, *Odpowiedź na „Głosy”*, „Gazeta Kaliska” 1909, nr 177, s. 2-3; *Głosy*, „Gazeta Kaliska” 1909, nr 180, s. 3.

¹⁰⁹ Asnykowiec, *Głosy*, „Gazeta Kaliska” 1907, nr 198, s. 5.

¹¹⁰ *Prater kaliski*, „Gazeta Kaliska” 1909, nr 129, s. 2.

2321 rubli¹¹¹. Przy tej okazji koniecznym okazał się kompleksowy remont budynku. Zdaniem niedawnego dzierżawcy Józefa Radwana teatr kaliski „...obdarty i słabo oświetlony jest od lat 5, t.j. od czasów, gdy wynajmowany był na wszelkiego rodzaju wiece i widowiska”. „Gazeta Kaliska” zarzuciła przy tej okazji administracji prezydenta Boettichera niegospodarność, stwierdzając, że należało wykonać prace remontowe już dużo wcześniej. Była to zresztą część szerszej dyskusji o niedostatkach w infrastrukturze rozwijającego się miasta i o sposobie prowadzenia gospodarki miejskiej¹¹². Narzekano choćby na brak wygodnych chodników od podjazdu przy teatrze wzdłuż szosy rypinkowskiej i coroczne widmo „tonięcia w błocie” w drodze do gmachu; władze Kalisza odpowiadały wymijająco, że droga ta jako szosa rządowa nie podlega ich jurysdykcji¹¹³. Pomimo braku wolnych funduszy inwestycyjnych, w 1911 roku magistrat z własnych środków przeprowadził częściowy remont teatru. Założono nowe pokrycia dachowe, wymieniono oświetlenie elektryczne i meble, zamontowano zmienioną aranżację kulis kosztem około ośmiu tysięcy rubli¹¹⁴.

Miasto miało wówczas 112 575, 39 rubli długu, z czego pozostała do spłaty część pożyczki na budowę teatru opiewała na 43 568 rubli. Choć w latach 1901-1911 budżet Kalisza wykazał blisko 44% wzrost dochodów, to szczególnie takie wydatki jak budowa teatru, szkoły realnej czy koszar artylerii (zadanie zlecone przez władze wojskowe) znacząco obciążały budżet wydatków jednorazowych (w tym inwestycyjnych), który w roku 1911 wynosił 64 669 rubli. W tej sumie mieściły się remonty starych ulic i brukowanie nowych, remont teatru czy spłaty pożyczek; ratusz był dosłownie bombardowany w prasie opisami różnych naglących potrzeb infrastrukturalnych miasta¹¹⁵. Tymczasem dochód z dzierżawy „pałacu sztuki” nadal nie pokrywał nawet rocznych rat pożyczek zaciągniętych na jego budowę. Mimo to, także w 1912 roku nowa już administracja magistracka, kierowana przez geometrę i przedsiębiorcę Bronisława Bukowińskiego (1857-1928, w omawianym okresie urzędował od 1911 do 1914), starała się nadal dbać

¹¹¹ Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 57; Stanisław Kaszyński podaje pełen kontrakt tej dzierżawy z dnia 3 września 1910 roku, por. *Teatralia kaliskie...*, s. 107-110, w oparciu o k. 8-11 z zespołu APL, RGK, sygn. 4310.

¹¹² *Remont teatru*, „Gazeta Kaliska” 1910, nr 249, s. 1-2.

¹¹³ *Przy teatrze*, „Gazeta Kaliska” 1911, nr 4, s. 1; *Od p. prezydenta m. Kalisza*, „Gazeta Kaliska” 1911, nr 130, s. 2.

¹¹⁴ *Od p. prezydenta m. Kalisza...*; *Budżet m. Kalisza*, „Gazeta Kaliska” 1911, nr 45, s. 1-2.

¹¹⁵ Por. „Gazeta Kaliska” 1911, nr 42 oraz „Zdrowie” 1912, nr 6.

o poprawę komfortu gmachu teatralnego. W hallu wejściowym założono dodatkowe drzwi wiodące do korytarzy, co miało polepszyć ochronę wewnątrz od zimna i przeciągów¹¹⁶.

Zbudowane za czasów rządów Daragana gmachy publiczne nadal wyróżniały Kalisz pośród innych miast gubernialnych Kraju Przywiślańskiego, który po stłumieniu rewolucyjnych nadziei lat 1905-1907 pozostawał jedną z szybciej rozwijających się gospodarczo prowincji Imperium Romanowów, wciąż nie posiadając samorządu dla gwałtownie rosnących miast. Gdy w 1910 roku dramaturg i intelektualista Stefan Krzywoszewski (1866-1950) wywołał na łamach redagowanego przez siebie tygodnika ilustrowanego „Świat” dyskusję o realiach funkcjonowania teatru na ziemiach polskich, aktor i dziennikarz Władysław Paliński (1869-1917) pisał w „Kurjerze Warszawskim”, że większość gmachów teatralnych w mniejszych miastach to „budy urągające estetyce, wygodzie, czystości itd.”¹¹⁷. Stałe sceny posiadały wówczas poza Warszawą i Łodzią także Płock, Lublin, Siedlce i właśnie Kalisz. Paliński stwierdził, że „...ślicznym teatrem może się pochwalić Kalisz, ale zanadto minjaturowym, co musi wpływać na wysokość cen”¹¹⁸, ale i jak dodawał, generować deficyt. Nawoływał, by inteligencja wzięła na siebie ciężar patronowania teatrom prowincjonalnym. Takie aspiracje próbował w Kaliszu realizować prawnik Karol Wyganowski, który w 1912 roku opracował projekt organizacyjny Towarzystwa Teatralnego, którego zadaniem miałyby być stworzenie w mieście stałego zespołu teatralnego i wynajęcie teatru, gdyż „Miasto nasze od szeregu lat pozbawione jest widowisk teatralnych, które by mogły zaspokoić choćby skromne wymagania inteligentnej i estetycznie wyrobionej publiczności”¹¹⁹. Świadczy to chyba o oczekiwaniu „unarodowienia sceny”. Choć Towarzystwo ukonstytuowało się w roku 1913, to jednak do szerszego rozwinięcia tej działalności nie doszło przed wybuchem wojny.

Choć Stanisław Książek starał się na różne sposoby przyciągnąć do teatru miejskiego szeroką publiczność – przykładowo w styczniu 1911 roku organizując występ indyjskiej tancerki Mignon de Benville¹²⁰ – to jednak

¹¹⁶ Z teatru, „Gazeta Kaliska” 1912, nr 285, s. 1.

¹¹⁷ Wł Pal [Władysław Palinski], *Teatr na prowincji*, „Kurier Warszawski” 1910, nr 262, s. 3-4, cyt. s. 4.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ K. Wyganowski, *Projekt utworzenia Towarzystwa Teatralnego* [1912], za Kaszyński, *Teatralia kaliskie...*, s. 110-112, tu s. 110, z komentarzem tamże.

¹²⁰ Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 57.

musiał się liczyć z coraz ostrzejszą konkurencją na rynku „kultury atrakcji”. O ile w 1903 roku w Kaliszu żyło blisko 25 000 osób, o tyle w 1907 już 36 000, a w 1910 niecałe 51 000, by w 1914 roku osiągnąć poziom około 65 000 mieszkańców. Obok stałych kin (w których również organizowano występy teatralne) w Alei Józefiny takich jak „Oaza” czy „Sfinks”, rozmaitych stereoglobów czy fotoplastikonów, teatrów ogródkowych¹²¹ czy cyrku w 1911 roku przybyła kolejna nowa i niezwykle popularna atrakcja: wrotnisko. Wiosną tego roku hala „skating ringu” została otwarta na nieruchomości Trzebuchowskich na ulicy Krótkiej, blisko skrzyżowania z główną arterią łączącą miasto i dworzec kolejowy – Wrocławską. W tym rejonie, na Wrocławskim Przedmieściu, zaczynały się wówczas pojawiać coraz liczniej sklepy, banki i zakłady usługowe, obsługujące coraz gęściej zabudowaną, nową dzielnicę południową Kalisza; była to potencjalnie przyszła arteria śródmiejska.

Wzorem wielkich miast Kalisz otrzymał modny „skating ring” z dwukondygnacyjną halą, galerią dla widzów i bufetem; obiekt mógł pomieścić kilkaset osób. Trzebuchowscy organizowali tu też bale maskowe, wydarzenia okolicznościowe i walki zapaśnicze, przyciągając znaczną publiczność¹²². Po niecałych dwóch latach działalności wrotnisko zostało zlikwidowane, a jego nowy właściciel Teodor Junod – wspomniany już współtwórca pierwszego łódzkiego kinoteatru i przedsiębiorstwa rozrywkowego „Urania”¹²³ – przebudował halę na wielofunkcyjny gmach teatralny w typie *variétés*. Otwarty jesienią 1913 roku teatr „Palace” posiadał dwie sale: wielka mogła pomieścić do 500 widzów na parterze, posiadała 10 łóż, wszystkie nowoczesne media i bogaty wybór dekoracji; sala kameralna służyła do występów kabaretowych. Prasa zachwycała się „olbrzymim komfortem gmachu” i samą inauguracją 4 października, kiedy to publiczność kaliską Junod postanowił olśnić występami „rzymskich gladiatorów, gimnastyków, cow-boya, rumuńskiego pastucha, komediami, pokazami

¹²¹ A. Tabaka, M. Błachowicz, *Cukiernie, kawiarenki, tancerki*, „Życie Kalisza” 2011, nr 24; Tychże, *Hotelowe luksusy*, „Życie Kalisza” 2011, nr 29.

¹²² *Skating ring*, „Gazeta Kaliska” 1911, nr 35, s. 3; *Nowe wrotnisko*, „Gazeta Kaliska” 1911, nr 294, s. 4; APŁ, RGK, sygn. 2510, *Zbiór projektów różnych domów w Kaliszu, 1909-1910*.

¹²³ Na temat „Uranji” i kariery Junoda i Eugeniusza Vortheila por. Biskupski, op. cit. [rozdział trzeci] oraz materiał źródłowy z 1909 roku: Ł. Biskupski, *Teatr „Urania” w Łodzi – przedruk artykułu ze „Świata” z 1909 r.*, [26. maja 2014] <https://miastoatrakcji.wordpress.com/2014/05/26/teatr-urania-w-lodzi-przedruk-artykulu-ze-swiata-z-1909-r/>, (dostęp 1. sierpnia 2016).

filmowymi itd.”.¹²⁴ W nieznanym niestety z ikonografii, a zniszczonym w 1914 roku „Palace...” grały też różne zespoły łódzkie ściągane przez Junoda, działał kabaret „Intime”, dający bezpłatne przedstawienia codziennie o 23:30. Ponadto, od jesieni 1912 roku w mieście istniała kolejna sala teatralna, ulokowana w nowym gmachu Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijań pw. św. Józefa, wzniesionym w latach 1911-1912 przy ulicy Piekarskiej, na obszarze wyspy staromiejskiej. W kaliskim „pałacu pracy” mogły się odbywać przedstawienia i koncerty służące misji edukacyjno-patriotycznej o narodowym charakterze, skierowane do popularnej publiczności w paternalistycznym duchu rosyjskich Domów Ludowych¹²⁵. Podobne cele, ale w bardziej elitarnym wydaniu, starało się realizować Kaliskie Towarzystwo Muzyczne w otwartym w 1902 roku gmachu własnym, mieszczącym klub i salę koncertową. Jeśliby doliczyć do tej różnorodnej listy także i liczne restauracje, hotelowe sale bankietowe i cukiernie w śródmieściu Kalisza, to okaże się, że teatr miejski musiał konkurować o publiczność na dość rozległym rynku, choć niewątpliwie dysponował najbardziej atrakcyjnym narzędziem: nowoczesnym i atrakcyjnym budynkiem.

W tej zmieniającej się sytuacji musieli odnajdywać się kolejni dzierżawcy i opiekunowie kaliskiego teatru miejskiego, działający bez dotacji czy subwencji, ale za to pod okiem cenzury. W ostatnich latach przedwojennych w wydawnictwach historycznych poświęconych dziejom Kalisza i guberni gmach siedziby sceny wymieniano zawsze pośród głównych przedsięwzięć, zrealizowanych w mieście w czasie ostatnich dziesięcioleci. W popularnych publikacjach kreślono też z perspektywy czasu portret gubernatora Daragana, wciąż doceniając jego zainteresowanie rozwojem miasta, ale cenzuralnym milczeniem pomijając sprawy polityki ugody i koncesji. Tak pisał w opublikowanym w 1913 roku zarysie historii guberni kaliskiej Wincenty Zawadzki:

W rozwoju miasta, jego upiększeniu i uporządkowaniu czynny i bardzo wpływowy udział przyjmował w ciągu prawie lat 20 energiczny a rozumny były gubernator kaliski, M. Daragan, którego główną w tym kierunku zasługą było wzniesienie okazałego ratusza miejskiego i sympatycznego teatru, oraz upiększenie parku miejskiego. Dzięki wreszcie

¹²⁴ *Nowy teatr w Kaliszu*, „Gazeta Kaliska” 1913, nr 227, s. 2; *Otwarcie nowego teatru*, nr 229, s. 2.

¹²⁵ *25-lecie Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijań pod. wezw. św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz 1932; Tabaka, Błachowicz, *Nowy Kaliszanie...*, s. 28-30.

usilnym jego staraniom nastąpiło pomyślne rozwiązanie sprawy przeprowadzenia toru kolejowego z Kalisza do Warszawy, a w ostatnim czasie połączenie kolei kaliskiej z komunikacją zagraniczną¹²⁶.

Milczeniem zbywano jednak rolę kosztownej inwestycji w polityce gubernatora i generała-gubernatora Imeretyńskiego, a także wieloletnie obciążenia finansowe, jakie miasto wciąż ponosiło z jej tytułu. Po wizycie Imeretyńskiego teatr nigdy już nie stał się miejscem odwiedzanym z pompą przez cesarskich urzędników, nie otrzymał też klarownego statusu polskiego teatru narodowego. Stanowił przede wszystkim miejsce życia towarzyskiego, głównie klas średnich i elit.

Tymczasem, w krajobrazie trendów i mód projektowych nadal nie słabnącą popularnością cieszyły się różnorodne interpretacje architektury nowożytnej w redakcji akademickiej, czego świetnym przykładem był budynek siedziby kaliskiego oddziału Banku Handlowego, zaprojektowany przez zespół Hugona Kudery (budowa w latach 1912-1913 przy ulicy Wrocławskiej) czy też projekt nowego gmachu Rosyjskiego Banku Państwa (projekt 1912-1913), przygotowany przez architekta Józefa Szrajera. Latem 1914 roku miały się rozpocząć prace przy budowie tego ostatniego obiektu na placu, gdzie kilka lat wcześniej Daragan planował budowę wille. Jednak coraz wyraźniej nowe budowle publiczne wznoszone w Kaliszu około 1910 roku, teraz przeważnie przez organizacje społeczne i finansowe – takie jak Szkoła Handlowa (projekt spółki Alfonsa Bogusławskiego i Franciszka Morawskiego, 1912-1913), Stowarzyszenie Rzemieślników Chrześcijan imienia św. Józefa (projekt Aleksandra Hermanna, 1911-1912) czy Bank Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu (projekt Rogera Sławskiego, 1912-1913) – prezentowały już sposób projektowania coraz bardziej bliski młodszemu pokoleniu architektów i innym potrzebom zleceniodawców. Dość wyraźnie łączono modernistyczne standardy funkcjonalne i użytkowe z poszukiwaniem reinterpretacji dyskursów klasycyzmu z początku dziewiętnastego wieku (zwanego „stylem 1800”) jako nowego wyrazu dla współczesności. W dyskursie o projektowaniu miast i wzorcach architektonicznych w dawnym Królestwie Polskim w latach przed Wielką Wojną coraz częściej odwoływano się też do oficjalnego klasycyzmu, promowanego przez rząd w okresie autonomicznym (1815-1830).

¹²⁶ Z historii gub. Kaliskiej, oprac. W. Zawadzki, w: *Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1914, 3 rok wydawnictwa*, Kalisz 1913, s. 37-59, cyt. s. 51.

Także i w Kaliszu w refleksji nad regulacją miasta ten sposób myślenia – interpretujący „klasycyzm Królestwa Polskiego” politycznie, jako obszar dobrych tradycji wynikających z autonomii politycznej – prezentował między innymi ówczesny poseł do Dumy, Alfons Parczewski¹²⁷. Z biegiem lat architektura teatru miejskiego, choć niewątpliwie wciąż atrakcyjna i z racji świetnego położenia nadal „urocza”, straciła niewątpliwie aurę nowości i nowoczesności, w której gmach rozpoczął działalność w 1900 roku.

¹²⁷ Wydaje się, że w Kaliszu fundamentalnym wydarzeniem dla tego sposobu myślenia – w sensie wykształcenia stanowisk, skonkretyzowania poglądów – był Zjazd Higieniczny w 1911 roku i towarzyszące mu w „Gazecie Kaliskiej” teksty o potrzebach miasta i nowoczesnej urbanistyce. Mowa tutaj o dyskursie planowania miast i modernizacji architektury jako polityce samo-stanowienia o sobie, z podtekstem narodowym. Waloryzowanie rozwiązań architektonicznych z lat Królestwa Kongresowego miało wymiar polityczny „dobrej tradycji” z czasów autonomii, a wpisując się w ogólnoeuropejskie dyskursy odrodzenia klasycyzmu – zyskało trwałą podbudowę ideologiczną w czasie międzywojennej odbudowy Kalisza. A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza – wydanie jubileuszowe (1886-1911)*, Kalisz 1911, s. 46; *Referaty i dziennik zjazdu higienicznego w Kaliszu*, „Zdrowie” 1911, nr 10 [cały numer]; s. 46; *Budownictwo miast*, „Świat” 1912, nr 36 [cały blok tekstów]. Na temat tej problematyki z nowszej literatury por. *Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1991*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1994; M. Popiołek, *Powojenna odbudowa ulicy Nowy Świat w Warszawie*, Warszawa 2012; S. Muthesius, *Warsaw's Poniatowski Viaduct: The World's First Elevated Urban Expressway*, „Journal Society of Architectural Historians” 72 (2013), nr 2, s. 205-220. Zob. też: K. Śmiechowski, *Searching for the better city: urban discourse during the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland*, „Praktyka Teoretyczna” 2014, nr 3 (13), online; <http://www.praktykateoretyczna.pl/czasopismo/searching-for-a-better-city/> (dostęp 1. sierpnia 2016).

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

Długi proces debatowania o potrzebie wzniesienia w mieście budynku dla teatru publicznego zwieńczył zrealizowany w latach 1896-1900 gmach projektu Józefa Chrzanowskiego. Wzniesiono go kosztem ponad 85 000 tysięcy rubli, wydanych z funduszy pożyczki magistratu z miejskiego kapitału budowlanego. Idea budowy ewoluowała w okresie gubernialnym od pomysłu inwestycji finansowanej przez miasto, przez projekt komercyjny (przedsiębiorcy) z jego udziałem, społeczny w formie towarzystwa akcyjnego, do wyłącznej inicjatywy władz. Z pieniędzy publicznych sfinansowano obiekt przeznaczony dla miejscowego środowiska elit przemysłowych i mieszczańskich, inteligencji i ziemiaństwa pod wyraźnym patronatem rosyjskich władz z osobistym zaangażowaniem gubernatora Daragana. To właśnie najprawdopodobniej jego protekcja i zainteresowanie projektem przesądziło o powodzeniu tej jedynej nowoczesnej miejskiej sceny pośród stolic gubernialnych dawnego Królestwa. Także efekt dyskusji o lokalizacji budynku pokazuje charakter tej przemiany. Podobnie jak w przypadku ratusza, w pierwszych dwóch dekadach powojennych, najczęściej mówiło się o przyszłej nowej dzielnicy na Piskorzewiu. Jednak wraz z postępującym uprzemysłowieniem tej części miasta, jak i zabudową placu Św. Mikołaja innymi budynkami publicznymi gotowe już projekty upadały. Nie bez znaczenia był drobnomieszczański i robotniczy charakter dzielnicy, miejsca targów i jarmarków, a także inwestowania wielu żydowskich mieszkańców Kalisza w nieruchomości.

W połowie lat dziewięćdziesiątych zaczęła się materializować idea wzniesienia „pałacu sztuki” jako miejsca rozwijania idei kultury elitarnej.

W głoszeniu takich poglądów szczególnie celowała prasa, z jej inteligencją, pozytywistyczną retoryką. Chrzanowski zaprojektował teatr o łóżowym, „niedemokratycznym” układzie widowni, adaptując „styl Odrodzenia” i nowoczesne rozwiązania europejskie. Jednakże zaniżony kosztorys trzeba było kilkakrotnie aktualizować, a projekt zmieniać podczas budowy, co niekorzystnie odbiło się na jego kompozycji. Zwraca też uwagę, że poza obiegowymi pochwałami dla architektury projektowanego gmachu nad opublikowanym w 1896 roku projektem właściwie nie dyskutowano w prasie; brak zupełnie jego fachowej krytyki.

Zrealizowany budynek od początku stał się miejscem krzyżowania się, współlistnienia postulatywnej wizji polskiego teatru narodowego, misji edukacyjnej, oraz imperialnej polityki, ukazującej Kalisz jako miasto nowoczesne i korzystające z rosyjskiego panowania. Była to też przestrzeń kultury spektaklu i budowania klasowej tożsamości. Pośród budynków publicznych miasta teatr zajmował odtąd kluczowe miejsce obok nowego ratusza, nieprzypadkowo stanowił też część rozległej dzielnicy parkowej i rozrywkowej. Jego architektura nawiązywała do obiegowego zestawu neorenesansowego wzornika, nie niosła aluzji narodowych, a raczej zgłaszała akces miasta i jego elit do kręgu kultury zachodnioeuropejskiej. Była to sytuacja, wskazująca na granice do jakich mogli, czy też chcieli się posunąć uczestnicy specyficznej, politycznej ugody panującej w mieście „pod patronatem” Daragana. Był też nowy teatr instytucją oddaną w dzierżawę obliczoną jeśli nie na dochód, to przynajmniej na spłatę gigantycznej pożyczki. Powodowało to wspomniane debaty wokół repertuaru, ale może stanowiło też atut w rękach przedsiębiorczego dyrektora, który umiał zaskarbić sobie względy różnych klas społecznych, ale nie był w stanie wygenerować satysfakcjonującego miasto dochodu. Wobec wpisania gmachu w szerszy kontekst różnorodnej działalności rozrywkowej, jaką warstwom średnim Kalisza oferowała dzielnica parkowa, nie zaskakuje jego funkcjonowanie w pierwszych latach dwudziestego wieku jako równocześnie „pałacu operetki”, „pałacu wrózek”, jak i „świątyni sztuki”.

Ostatnie przedstawienie odbyło się 30 lipca 1914 roku. Po wybuchu Wielkiej Wojny i zajęciu miasta przez oddziały niemieckie doszło do tragicznych a nadal niewyjaśnionych do końca wypadków, których efektem była „Katastrofa Kaliska”¹ – ograbienie i zniszczenie przez Niemców

¹ *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, red. R. Bieniecki, B. Celer, Kalisz 2014; M. A. Woźniak, *Kalisz-1914. Pogrom miasta*, Kalisz 1995 (II wyd. 2014).

historycznego śródmieścia. W odwecie za rzekome „napady” ludności na wojsko w dniach 7-22 sierpnia życie straciło około stu osób, splądrowano kaliskie „city” na wyspie staromiejskiej, a wskutek ostrzału artyleryjskiego i celowych podpałów zniszczono między innymi 426 domów mieszkalnych, 9 obiektów przemysłowych i reprezentacyjne budynki publiczne należące do miasta – spalony 7 sierpnia ratusz i podpalony dziewięć dni później teatr. Wskutek podłożonego przez Niemców ognia zniszczone zostało wnętrze widowni, scena, foyer, pomieszczenia na drugim piętrze w aneksach przy scenie oraz sala pierwszego piętra i klatka schodowa w skrzydle wschodnim. Pożar spopielił też dachy nad wszystkimi wymienionymi pomieszczeniami. Ponadto uszkodzone zostały wnętrza jednej z klatek schodowych przy foyer i zapewne część niższych kondygnacji. Konstrukcja teatru okazała się jednak solidna i ogniotrwała: oprócz dachów nie runęły żadne elementy murowane, nienaruszona pozostała też wieńcząca budynek figura „Sławy”. Elementy stropów, podkłady pod łóże i wszystkie ściany nie ucierpiały, choć zagładzie uległo kosztowne wyposażenie i wystrój budynku. W zrujnowanym i wyludnionym mieście, przez kolejne cztery wojenne lata wypalony teatr został pozostawiony swojemu losowi. Życie kulturalno-rozrywkowe zaczęło się odradzać dopiero w 1916 roku w niezniszczonym budynku Kaliskiego Towarzystwa Muzycznego, na przeciwnym, północnym skraju dzielnicy parkowej.

W nowej rzeczywistości – najpierw okupowanego, a potem wolnego już Kalisza – kreślono śmiało wizje przyszłej odbudowy i rozbudowy „najstarszego polskiego miasta”, tworzone z myślą o kreowaniu wizji historii za pomocą nowej architektury². Oprócz regulacji i modernizacji śródmieścia, poszerzenia ulic, wydania nowoczesnych przepisów budowlanych jeszcze pod niemieckimi rządami, a następnie uruchomienia akcji odbudowy na dużą skalę już po 1918 roku – kluczowymi zadaniami architektonicznymi miały być rekonstrukcje budynków publicznych. Dziewiętnastowieczny ratusz i teatr, choć w znacznym stopniu uszkodzone przez pożar, nadawały się do szybkiej odbudowy i adaptacji. Jednak już po konkursie Koła Architektów z 1915-1916 roku okazało się jasne, że zniszczenie Kalisza zostało odczytane jako szansa na to, aby zaprojektować miasto niemal zupełnie na nowo, choć w starannie dobranym osadzeniu historycznym

² Por. rozdziały dotyczące Kalisza w tomie *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w Europie pierwszej połowy dwudziestego stulecia. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. I. Barańska, M. Górzyński, Kalisz 2016; tamże dalsza bibliografia.

i wydestylowaniu „dobrych tradycji” architektury. Ambicje dotyczące nadania Kaliszowi „narodowej” – polskiej lub niemieckiej – tożsamości, rozwijane w czasie Wielkiej Wojny, wpłynęły na projekty podjęte w odrodzonym państwie polskim. Ostatecznie nowy ratusz i teatr nie miały więc być odbudowane, ale zostały zaprojektowane na nowo dla zupełnie innego zleceniodawcy – samorządnych, polskich władz miasta w II Rzeczypospolitej, reprezentujących pokolenie, dla którego formacyjnym wydarzeniem była rewolucja lat 1905-1907. Jako architektura reprezentacyjna i monumentalna, oba projekty były dla międzywojennych władz zadaniami prestiżowymi i kumulowały ambicje nowych elit – jak się z czasem okazało, były one często nierealne wobec zmiany sytuacji geopolitycznej i gospodarczej miasta³.

Odbudowę teatru na dawnym miejscu projektowano w 1918 roku, a możliwość wykorzystania wciąż stojącego budynku potwierdziła inwentaryzacja wykonana wiosną 1919 roku. „Naprzekąd, pomimo nadzwyczaj silnego ognia, czego ślady pozostały na ścianach, schody wraz z balustradami pozostały nietknięte. Również nieuszkodzone są wszystkie korytarze, klatki schodowe, przejścia oraz podkłady pod łóża i balkony” – pisano w prasie, opierając się na opinii architekta Alberta Nestrypkego⁴. Zadanie sporządzenia projektu nowego, większego gmachu teatralnego, który, opierając się na wypalonym budynku, „wchłonałby” jego strukturę, otrzymał ciesząc się dużym uznaniem Czesław Przybylski (1880-1936), twórca między innymi podziwianego przed wojną Teatru Polskiego w Warszawie, otwartego w 1912 roku⁵.

Wedle opracowanego przezeń pomysłu w latach 1919-1922 przeprowadzono metamorfozę dawnego budynku, choć wnętrza ukończono wedle projektów innych architektów dopiero w 1936 roku. Przybylski wykorzystał istniejącą strukturę widowni, korytarzy, dawnego foyer, sceny i zaplecza, obudowując je nowymi segmentami, zmieniając układ komunikacyjny i przekształcając przestrzeń parteru. Całkowicie zredefiniował architekturę zewnętrzną i kompozycję. Anihilacji uległ cały dotychczasowy wystrój, usunięto wszystkie detale elewacji, zburzono portyk, balkony,

³ Zob. Tabaka, Błachowicz, *Nowy Kaliszanie...*, s. 136-138;

⁴ *Odbudowa teatru miejskiego*, „Gazeta Kaliska” 1919, nr 87, s. 3.

⁵ Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne...*, s. 58-66; Eadem, *Problematyka architektoniczno-konserwatorska budynku Teatru...*; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Jak kaliszanie budowali teatr*, „Życie Kalisza” 2013, nr 19, s. 26; Tychże, *Jaki teatr dla Kalisza*, „Życie Kalisza” 2013, nr 20, s. 26, Błaszczuk, *Architektura teatru im. Wojciecha Bogusławskiego...*, s. 72-125.

loggie, wyburzono część skrzydeł bocznych i klatek schodowych, zwalono podkowiastą obudowę widowni i ściany sceny. Przemurowano, zamurowano bądź przekształcono większość otworów okiennych i drzwiowych. Podwyższone mury częściowo nadbudowano na dawnej strukturze, a projektant nadał całości stonowany charakter poprzez dostawienie monumentalnych portyków – eksedralnego od frontu, zamiast dawnego podjazdu i zwieńczonego tympanonem od strony rzeki, ponad zejściem do wody. Ascetyczne elewacje organizowały w nowym projekcie jedynie gzymsy kordonowe i pola otworów okiennych i drzwiowych. Zdjęte z budynku figury „Sławy” i gryfów ustawiono na placyku przylegającym do teatru od wschodu, tworząc wraz z balustradowymi przegrodami nową aranżację otoczenia budynku od strony parku. Tam też wystrój rzeźbiarski dawnego teatru dotrwał do okresu okupacji hitlerowskiej⁶. Na zewnątrz z oryginalnej aranżacji budynku nie zostało właściwie nic poza ozdobną kratą chroniącą nabrzeże.

Nowy gmach teatru miejskiego całkowicie zastąpił poprzedni budynek. Najprawdopodobniej nie rozważano nawet odbudowy teatru w pierwotnym kształcie. Reprezentacyjna i ascetyczna – a jednocześnie monumentalna – architektura klasycyzmu zaprojektowana przez Przybylskiego, wywodząca się z dyskursów „stylu 1800” mogła być uważana w latach dwudziestych za nowoczesną i właściwą dla reprezentacji patronatu nowych władz. Nieprzypadkowo kontrast między teatrem Chrzanowskiego i Przybylskiego oparty został też na celowym ‘oczyszczeniu’ formy. Niewątpliwie w 1918 roku „styl Odrodzenia” poprzedniego gmachu był już na rynku architektonicznym wyrazem nieaktualnych trendów, które teraz krytycy artystyczni, historycy czy ideolodzy architektury zwalczali coraz chętniej jako przejawy „historyzmu”, „braku własnego stylu” i „kopiowania minionych epok”, przeciwstawiając tej architekturze różnorodne tendencje⁷. Także i aranżacja wnętrz ukończonych w 1936 roku wedle projek-

⁶ A. Tabaka, M. Błachowicz, *Marmury Hitlera w kaliskim parku*, „Życie Kalisza” 2012, nr 15. Nie wiadomo jednak, co stało się z figurami „trzymającymi” lampy elektryczne, choć jedna z nich jest jeszcze widoczna na zdjęciach z początkowej fazy odbudowy [por. aneks ilustracyjny].

⁷ Z. Ostrowska-Kęłowska, *Problem historyzmu w badaniach nad architekturą wieku XIX*, w: *Myśl o sztuce. Materiały Sesji zorganizowanej z okazji czterdziestolecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, listopad 1974, Warszawa 1976, s. 75-93; P. Krakowski, *Teoretyczne podstawy architektury XIX wieku*, Kraków 1979; A. Colquhoun, *Three Kinds of Historicism*, w: *Theorizing a New Agenda For Architecture. An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*, oprac. K. Nesbitt, Nowy Jork 1996, s. 200-211; M. Górzyński, *Ze studiów nad problemem*

tów warszawskiego architekta Juliusza Żórawskiego i twórców kaliskich miała modernistyczny charakter, a przy jej realizacji konsekwentnie usunięto wszystkie zachowane jeszcze elementy dawnego wystroju: podziały ścian, ozdobne balustrady, sztukaterie. Ale w realiach zrujnowanego miasta, powojennego kryzysu i chaosu, decyzje o wielkich wydatkach inwestycyjnych w kompleksową transformację ratusza czy teatru nie mogły być przecież motywowane jedynie względami ocen estetycznej natury. Nowe były potrzeby reprezentacji, nowa struktura społeczna, nowe zamierzenia władz, które rozwijającą się jeszcze przed wojną dyskusję o „nowym klasycyzmie” z narodowymi podtekstami odczytały jako sprawne narzędzie budowania tożsamości⁸.

„Niedługo zatem będzie można powiedzieć z poetą greckim, że po tych dwóch tworach ówczesnego budowniczego kaliskiego Chrzanowskiego pozostanie *„nec locus ubi Troia fuit”*”, by zacytować raz jeszcze „Gazetę Kaliską” z 1918 roku⁹. Poczynione w tym artykule połączenie demonstrowanego latem 1918 roku pomnika cesarza Aleksandra II i gmachu teatru nie jest przecież przypadkowe. Choć wciąż na łamach „Gazety...” obecna jest dobra pamięć o gubernatorze Daraganie, to jednak teraz następują nowe czasy. Architektura gmachów publicznych Kalisza, zaprojektowanych przez Chrzanowskiego a wznoszonych dzięki patronatowi „dobrego gubernatora” jest więc nie tylko nieaktualna ze względu na przemiany w dyskursach sztuki; jest też reprezentacją minionej już epoki, w której gubernialny Kalisz był miastem poddanym władzy imperium. Ukryta jest tu świadomość, że choć nowoczesna i reprezentacyjna, to jednak architektura „stylu Odrodzenia” stanowiła część modernizacji miasta poprzez struktury władzy rosyjskiej. Gubernator Daragan dzięki swej zręcznej polityce, w realiach Królestwa Polskiego noszącej cechy liberalne, starał się przekonać, że sukces i powodzenie miasta zależą od współpracy z władzami rosyjskimi i lojalności imperium.

Era ugody i koncesji oraz kaliskich negocjacji politycznych między elitami a reprezentowaną przez Daragana władzą została już jednak przysłonięta przez zmiany w sposobie uprawiania polskiej polityki po rewolucji

historyczmu w polskiej historii architektury ostatniego półwiecza, opracowanie studialne dostępne na licencji Creative Commons, online, http://www.mgarchitecturehistorian.eu/MG_Ze%20studiow%20nad%20problemem%20historyczmu.pdf.

⁸ W. Baraniewski, *Klasycyzm a nowy monumentalizm*, w: *Klasycyzm i klasycyzmy...*, s. 233-234.

⁹ *Pomnik i teatr...* [por. przyp. nr 1]

lat 1905-1907. Być może z tej perspektywy w roku 1918 wystawny ratusz dziewiętnastowieczny nie był siedzibą władz miasta, a jedynie najniższego szczebla wykonawców rosyjskiej polityki i nie stał się nigdy miejscem samorządnej władzy, a wspinały niegdyś teatr był miejscem „skażonym” przez osobę patrona i okoliczności powstania, a potem „operetkowy” charakter; teraz zaś jak się wydaje, oczekiwano sceny o ambicjach narodowych, oddanej misji kultury elitarnej. Wojenne zniszczenia i, konkurencyjne wobec polskich, niemieckie plany odbudowy z czasów okupacji dodatkowo katalizować musiały ambicje polskich władz miasta, aby zademonstrować „polskość” Kalisza. Ostateczna zagłada obu budowli nastąpiła więc dopiero w związku z nowymi realiami politycznymi tworzenia państwa narodowego w erze powersalskiej, także poprzez polityki przestrzenne celowego wyparcia i zastępowania.

ANEKS

1

Archiwum Państwowe w Łodzi

Zespół Rząd Gubernialny Kaliski

Sygnatura 3525

O budowie teatru w mieście Kaliszu, 1894-1901

[fragmenty]

Tłumaczyła z języka rosyjskiego – Justyna Danik

Wybór materiałów – Makary Górzyński

Przekład jednolity z wersji archiwalnych, z ujednoliceniem zapisu w przypadku brudnopisów czy czystopisów modyfikowanych.

Daty wedle starego stylu (kalendarza juliańskiego)

k. 39-43

MSW

Kaliski Gubernator

Od Urzędu Gubernialnego

Wydział Administracyjny, III Stół

31 stycznia 1895 roku

nr 401

Kalisz

Dotyczy: budowy teatru w mieście Kaliszu

Do Warszawskiego Generała-Gubernatora

2 sierpnia 1894 roku w piśmie o numerze 2408 zwróciłem się do poprzednika Waszej Łaskawości z poniższymi informacjami dotyczącymi prośby o zgodę na budowę teatru miejskiego w Kaliszu, wystosowanej przez kaliski Magistrat:

W 1858 roku spłonął budynek miejscowego teatru, za który urząd miejski otrzymał odszkodowanie z ubezpieczenia w wysokości 7782 rubli pod warunkiem przeznaczenia ich na odbudowę spalonego teatru. Urząd miejski włączył tę kwotę do stałego kapitału miasta. Od tego czasu konieczność wybudowania teatru w Kaliszu była bardzo silnie odczuwalna, co prowadziło do różnych propozycji, które z tych czy z innych przyczyn nie mogły zostać należycie zrealizowane. Obecnie kaliski Magistrat zatroszczył się o zrealizowanie potrzeby posiadania teatru, którego brak wyraźnie i niekorzystnie odbija się na życiu społecznym miasta, i wznowił zabiegi związane z budową miejskiego teatru. Starając się znaleźć środki na realizację tego przedsięwzięcia, Magistrat zwrócił się ku możliwości uzyskania koniecznych na tą inwestycję środków w wysokości 35 tysięcy rubli z miejskiego kapitału budowlanego. Zakładając, że w najgorszym wypadku opłata za wynajęcie teatru poza spektaklami nie będzie przewyższać 10 rubli i że spektakle będą wystawiane jedynie przez 5-6 miesięcy w roku, oczekiwany minimalny dochód z teatru wyniesie nie mniej niż 1500 rubli. Magistrat proponuje, aby z tej sumy była odliczana rocznie kwota 650 rubli celem pokrycia pożyczki ze środków kapitału budowlanego, z równoczesną zapłatą 350 rubli procentów.

Po rozpatrzeniu tej sprawy Urząd Gubernialny w swoim postanowieniu z 27 lipca zeszłego roku w pełni zgodził się z wizją Magistratu, zarówno jeśli chodzi o pożyteczność powstania teatru dla miasta i dla rozwoju społecznego, jak i o sposób realizacji projektowanej operacji budowlanej. Przy czym, niezależnie od powyższego, jako argument przemawiający za koniecznością wybudowania wygodnego budynku teatralnego w Kaliszu Urząd Gubernialny przytoczył jeszcze i tę okoliczność, że powstanie teatru stworzy możliwość wystawiania rosyjskich spektakli, które, pomimo ich oczywistej adekwatności w związku ze sporą liczbą żyjących tu rosyjskich rodzin, dla których i w przyszłości będą stanowić niewątpliwą rozrywkę, mogą znacząco wpłynąć na przyswojenie sobie przez ludność tu urodzoną rosyjskich wartości obywatelskich i poprawniejszego użycia języka rosyj-

skiego. Jeśli zaś chodzi o zaproponowane przez Magistrat zajęcie 35 tysięcy rubli z budowlanego kapitału miasta Kalisza, który wynosi obecnie 160 tysięcy rubli, to suma ta może być bez przeszkód pożyczona ze środków wskazanego kapitału, jako że jest on w swej istocie przeznaczony „na potrzeby budowlane służące dla dobra miasta”. Taka pożyczka jest również o tyle wygodna, iż nie będzie ona zrealizowana za jednym razem w całości, ale częściami wypłacanymi w miarę pojawiania się potrzeb na przestrzeni 3-4 lat i w wysokości nie więcej niż 10 tysięcy rubli rocznie. Odnosnie zaś sporządzonego przez Magistrat wyliczenia dotyczącego spłaty pożyczki budowlanej, to Urząd Gubernialny skonstatował, iż nawet jeśli dochody z działalności teatru nie przewyższyłyby oczekiwanych przez Magistrat 1500 rubli rocznie, to można bez obaw założyć, że na uzupełnienie kapitału budowlanego będzie można przeznaczyć rocznie nie 650, a nawet 1000 rubli, rozpoczynając spłatę w czwartym roku od wypłaty pożyczki, łącznie z wypłatą 350 rubli procentów, natomiast dochody z trzech pierwszych lat stworzą zapasowy fundusz z przeznaczeniem na potrzeby remontowe teatru, do którego zostaną wliczone również nieprzewidziane dochody oraz te pieniądze, które po odjęciu obowiązkowych płatności związanych ze spłatą pożyczki pozostaną z przewidywanego dochodu z działalności teatru. Na korzyść potwierdzenia takich wyliczeń przemawia również to, że większy remont budynku teatralnego nie będzie konieczny wcześniej niż za 5-6 lat od momentu jego wybudowania.

Oprócz wszystkiego o czym wspomniano powyżej, Magistrat miasta Kalisza jest motywowany do wybudowania budynku teatralnego poprzez otrzymane odszkodowanie z ubezpieczenia, które zobowiązuje miasto do odbudowy spalonego budynku teatru, tym bardziej, że jeśli liczyć narosłe na składce ubezpieczeniowej procenty, to ich suma sama w sobie mogłaby pokryć przewidywane obecnie wydatki związane z budową teatru.

Podzielając przedstawione przez Urząd Gubernialny stanowisko i uważając ze swej strony wybudowanie w Kaliszu teatru za środki należące do miasta za wysoce pożądane i celowe, zwracałem się do poprzedniego Generała-Gubernatora z prośbą o nadanie dalszego biegu sprawie uzyskania pozwolenia na budowę teatru z zastrzeżeniem, aby potrzebna na to przedsięwzięcie suma w wysokości 35 tysięcy rubli została uzyskana w formie pożyczki z miejskiego kapitału budowlanego na 38 lat, na przestrzeni których kasa miejska z oczekiwanych dochodów z działalności teatru będzie spłacała raty pożyczki w wysokości tysiąca rubli rocznie oraz

przewidziane przez zasady rządzące kapitałem budowlanym procenty w wysokości 350 rubli rocznie.

W związku z otrzymanym w tej sprawie pismem z kancelarii z 28 września 1894 roku nr 10487 Jego Ekscelencja Generał-Feldmarszałek Hurko wyraził opinię, że obecnie nie ma konieczności wybudowania w Kaliszu teatru i przeznaczenia na ten cel znaczących środków pieniężnych, tym bardziej, że miasto to nie posiada środków na inne, o wiele bardziej palące potrzeby i dlatego też uznał za właściwe odłożenie rozstrzygnięcia kwestii budowy teatru do momentu polepszenia się stanu finansów kasy miejskiej.

Biorąc pod uwagę, iż projektowany budynek teatru w Kaliszu planuje się postawić za środki z pożyczki z oddzielnego kapitału budowlanego, przeznaczonego wyłącznie na inwestycje budowlane w tym mieście i w żaden sposób nie mającego odniesienia do ogólnych środków którymi dysponuje miasto, jako że procenty od tego kapitału nie są wnoszone do budżetu i nie mogą być wydatkowane na bieżące potrzeby miasta, „stan finansów kasy miejskiej” w danym przypadku nie może mieć żadnego znaczenia, o czym za drugim razem poinformowałem osobiście Jego Ekscelencję Generała-Feldmarszałka Hurkę, po czym zezwolił on na wznowienie starań w związku z tą sprawą.

Donosząc obecnie o tym wszystkim Waszej Ekscelencji, wraz z przedstawieniem projektu budynku teatralnego dla miasta Kalisza, zatwierdzonego przeze mnie technicznego kosztorysu i wyliczenia spłaty przedstawionej poniżej kwoty pożyczki, mam zaszczyt najpokorniej prosić o kontakt z Ministrem Spraw Wewnętrznych odnośnie wydania pozwolenia na budowę wspomnianego budynku i udzielenie na to pożyteczne i niezbędne dla miasta dzieło pożyczki w wysokości 35 tysięcy rubli z budowlanego kapitału miasta Kalisza na wskazanych wyżej warunkach.

Gubernator Daragan

Wice-gubernator Breżyński

Radny [podpis]

k. 50-52

Kancelaria Warszawskiego Generała-Gubernatora

Wydział II

25 maja 1895 roku

nr 6517

Warszawa

Do Gubernatora Miasta Kalisza
Otrzymano 30 maja 1895 roku

Po otrzymaniu Pana prośby z 31 stycznia b.r. nr 401 o pozwolenie na zaciągnięcie pożyczki z budowlanego kapitału miasta Kalisza w wysokości 35 tysięcy rubli na budowę teatru w rzeczonym mieście, Główny Naczelnik Kraju nawiązał korespondencję z Ministrem Spraw Wewnętrznych.

W związku z powyższym wspomniane Ministerstwo zawiadomiło w piśmie z 2 maja b.r. nr 4309, iż nie znajduje istotnych przeszkód aby spełnić wyłożoną prośbę, jednakże, w związku z niepewną wysokością wpływów ze spektakli i koniecznością należytego zabezpieczenia możliwości dokonywania dorocznych spłat, zaleca jako bardziej odpowiednie rozwiązanie, aby spłata rat pożyczki oraz procentów była pokrywana z ogólnych środków miasta, z wpisaniem odpowiedniej kwoty do corocznego budżetu. Jednocześnie dla dalszego ukierunkowania sprawy, którą w związku ze specjalnym przeznaczeniem kapitału budowlanego może rozstrzygnąć jedynie NAJWYŻSZE pozwolenie, Ministerstwo uznaje za konieczne, aby uprzednio do jakichkolwiek rozporządzeń mieć na uwadze szczegółowy harmonogram spłat rat i procentów od wspomnianej pożyczki, oraz to, na jaki termin można odroczyć rozpoczęcie spłaty, jeśli będzie ona dokonywana z ogólnych środków miasta.

Zawiadamiając o powyższym z rozkazu Zastępcy Generała-Gubernatora Szambelana Pietrowa, Kancelaria jednocześnie uprzejmie prosi o przedstawienie owych szczegółowych harmonogramów spłat oraz o wyrażenie stanowiska Waszej Ekscelencji odnośnie propozycji Ministerstwa.

W imieniu Szefa Kancelarii [podpis]

Starszy Urzędnik Isajewicz

k. 111-112

Wykonano 29 marca 1897 roku

MSW

Urząd Gubernialny Miasta Kalisza

III Stół Wydziału Administracyjnego

Informacja

Zgodnie ze sporządzonym przez Gubernialnego Architekta wypisem z zatwierdzonego kosztorysu na budowę w mieście Kaliszu budynku teatru,

na położenie fundamentów wyliczono wydatki w wysokości 4460 rubli 42 kopiejek, oprócz tego 178 rubli 41 kopiejek dla techników i 44 ruble 60 kopiejek na niezbędne narzędzia. Akonto tych pieniędzy, w celu przyspieszenia biegu rzeczonyj sprawy, zgodnie z wpisem do dziennika Urzędu Gubernialnego z 26 lipca 1896 roku (nr 150) wydano awansem Prezydentowi miasta Kalisza z kapitału budowlanego 500 rubli na zakup kamienia na budowę fundamentów, a zgodnie z wpisem do dziennika z 2 września 1896 roku (nr 2) przekazano tymczasowej komisji budowy teatru z tego kapitału 1500 rubli, oraz na podstawie uchwały zatwierdzonej przez Zarządzającego Gubernią asygnowano 1500 rubli, zatem łącznie 3500 rubli.

Księgowy [podpis]

Uchwała

Zgodnie z zarządzeniem Naczelnika Guberni zezwoliłem na wydanie kaliskiemu Magistratowi dla tymczasowej komisji budowy kaliskiego miejskiego teatru z kapitału budowlanego za pokwitowaniem przez Prezydenta ostatniej raty pieniędzy należnych zgodnie z kosztorysem, w wysokości dziewięciuset sześćdziesięciu rubli czterdziestu dwóch kopiejek (960 rubli 42 kopiejki), z przeznaczeniem na budowę fundamentów rzeczonyj budynku.

27 marca 1897 roku

Radny [podpis]

Wice-Gubernator [podpis]

k. 114-116

Sporządzono w Magistracie Miasta Kalisza 10 sierpnia 1897 roku

W wyniku otrzymania pisma z Urzędu Gubernialnego z 18 marca b.r. nr 808 Magistrat miasta Kalisza obradował nad kwestią, czy można by w chwili obecnej oczekiwać na korzystne rezultaty przetargu na wykonanie prac podwykonawczych przy budowie teatru, gdyby takowy był ponownie zorganizowany, i doszedł do poniższego wniosku:

Kosztorys na budowę teatru był sporządzony jeszcze w 1894 roku. Wyliczone w tym kosztorysie wydatki bazowały na cenach katalogowych na materiały budowlane obowiązujące w tamtym czasie, podobnie jeśli chodzi o stawki wynagrodzeń dla majstrów, robotników i tak dalej. W międzyczasie te ceny i stawki znacząco wzrosły.

Przyczyna wzrostu cen materiałów a także stawek dziennych dla majstrów i robotników leży przede wszystkim we wzroście, w stosunku do zeszłego roku, ilości budów prowadzonych w mieście Kaliszu, a w szczególności w powstawaniu budowanych obecnie miejskich państwowych składów wina i spirytusu. Zapotrzebowanie na materiały budowlane oraz dostawy dla tych budów jest znaczące w skali całego, niewielkiego miasta Kalisza i to ma bez wątpienia silny wpływ na wzrost wspomnianych cen oraz stawek.

W związku z powyższym Magistrat jest zdania, że rozpisanie w chwili obecnej nowego, trzeciego przetargu na wykonanie prac związanych z budową teatru nie może dać korzystnych rezultatów, a co więcej jest wysoce prawdopodobne, że przetarg ten pozostanie także nierozstrzygnięty, o czym Magistrat postanowił poinformować Urząd Gubernialny w odpowiedzi na pismo nr 808.

W imieniu Prezydenta [podpis]

Radni [dwa podpisy]

k. 187-190

MSW

Kaliski Gubernator

Od Urzędu Gubernialnego

Wydział Administracyjny, Stół III

12 września 1898 roku

nr 2967

Kalisz

Dotyczy: udzielenia z kapitału budowlanego miasta Kalisza dodatkowej pożyczki w wysokości 30 tysięcy rubli na wybudowanie i wykończenie budynku teatru w tym mieście

Do P.O. Warszawskiego Generała-Gubernatora

W rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych, zawartym w piśmie poprzedniego Warszawskiego Generała-Gubernatora z 7 lipca 1896 roku nr 7057, została wyrażona zgoda na budowę w mieście Kaliszu budynku teatru miejskiego ze środków z pożyczki w wysokości 35 tysięcy rubli,

z kapitału budowlanego należącego do miasta Kalisza, udzielonej na podstawie NAJWYŻSZEGO zatwierdzenia, wydanego w dniu 10 maja 1896 roku odnośnie propozycji Komitetu Ministrów.

Ponieważ rozpisany dwukrotnie przez kaliski Magistrat przetarg mający wyłonić podwykonawców na budowę teatru nie odbył się z powodu niestawienia się chętnych podjąć się tej budowy, oraz w wyniku znaczącego wzrostu cen materiałów budowlanych i stawek dla robotników od momentu sporządzenia kosztorysu w 1894 roku, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, o czym zostałem poinformowany w piśmie z Departamentu Gospodarczego 23 kwietnia 1897 roku nr 3735, na moją prośbę wydało rozporządzenie o budowie teatru bez angażowania podwykonawców, za to pod nadzorem specjalnie wydzielonego komitetu budowlanego.

Z uzgodnionej wysokości 35 tysięcy rubli pożyczki, jak to przedstawiono w załączonym protokole objaśniającym wspomnianego komitetu, w którym szczegółowo zostały rozpisane koszty robót, na chwilę obecną wydano sumę 34065 rubli 85 kopiejek. Tymczasem w celu zupełnego zakończenia prac związanych z wykończeniem budowy teatru należy wydać jeszcze 5950 rubli. Różnica ta spowodowana jest wzrostem cen materiałów budowlanych i stawek dla robotników w porównaniu do tych przewidywanych w kosztorysie, jak też koniecznością spełnienia wymagań Komitetu Techniczno-Budowlanego odnośnie zabezpieczenia budynku od ognia, które to wymagania wpłynęły na zwiększenie kosztów odpowiednich prac.

Niezależnie od powyższego, ponieważ w pierwotnym kosztorysie w ogóle nie były uwzględnione prace związane z wykończeniem wnętrza teatru oraz z położeniem instalacji ogrzewania i oświetlenia, kaliski Magistrat, na wniosek specjalistycznych firm, które podały swoje ceny na wykończenie budynku, prosi o pozwolenie na udzielenie kredytu w wysokości 22377 rubli 28 kopiejek, na pokrycie przewidywanych wydatków na:

- 1) Przygotowanie, dostarczenie i montaż na scenie dekoracji – 3864 ruble;
- 2) Dostawę mebli – 1374 ruble;
- 3) Prace związane z wystrojem wnętrza (tapety) wraz z materiałami – 525 rubli 78 kopiejek;
- 4) Budowę systemu ogrzewania parowego, wliczając materiały, urządzenia i robociznę – 5896 rubli 74 kopiejki;
- 5) Budowę systemu wentylacji mechanicznej, napędzanej przez silnik elektryczny, wliczając urządzenia i robociznę – 1426 rubli 83 kopiejki;

- 6) Budowę systemu oświetlenia elektrycznego, napędzanego przez silnik gazowy, wliczając urządzenia i robociznę – 9289 rubli 93 kopiejki. Łącznie 22377 rubli 28 kopiejek.

W związku z powyższym, łączna suma przewidywanych wydatków kształtuje się na poziomie 28327 rubli 28 kopiejek. Po odjęciu od niej 934 rubli 15 kopiejek, które pozostały jeszcze w kasie Magistratu z poprzednio pożyczonej sumy 35 tysięcy rubli, kwota której brakuje do ukończenia budowy teatru wynosi 27393 ruble 13 kopiejek. W związku z mogącą pojawić się jeszcze koniecznością wykonania drobniejszych prac oraz faktem, że do kwoty wydatków nie zostały doliczone techniczne 4 procenty, Magistrat prosi o udzielenie dodatkowej pożyczki na zaokrągloną kwotę 30 tysięcy rubli z tegoż kapitału budowlanego, na który obecnie składa się 107 tysięcy rubli w pożyczkach oraz gotówka, złożona na procent w Kaliskim Oddziale Banku Krajowego w wysokości 17914 rubli 28 kopiejek.

Biorąc pod uwagę, iż na ostateczne wykończenie, położenie instalacji bezpiecznego ogrzewania i oświetlenia, a także na wewnętrzne wyposażenie budynku teatru, dodatkowa pożyczka w wysokości trzydziestu tysięcy rubli jest bezwarunkowo konieczna, oraz że pożyczka ta z budowlanego kapitału miasta, którego specjalnym przeznaczeniem jest ułatwiać prowadzenie miejskich budów, będzie spłacana regularnymi ratami bez uszczerbku dla kapitału samego w sobie, ja, zgodnie z postanowieniem Urzędu Gubernialnego, uważając wniosek kaliskiego Magistratu (kopia protokołu z obrad wraz z aktami Komitetu Budowlanego w załączeniu) za w pełni zasługujący na uwagę i poparcie śmiem prosić Waszą Łaskawość i podległe Waszej Łaskawości instytucje o zgodę na udzielenie wspomnianej pożyczki w wysokości 30 tysięcy rubli na warunkach spłaty jej, wraz z procentami, w terminie 35 lat zgodnie z załączonym harmonogramem, na takiej samej podstawie, jaka była przyjęta w wypadku pierwszej pożyczki.

[dopiski odręczne]

k. 203-205

MSW

Kaliski Gubernator

Od Urzędu Gubernialnego

Wydział Administracyjny, Stół III

31 grudnia 1898 roku

nr 4129

Kalisz

Dotyczy: budowy w mieście Kaliszu teatru

Do Kancelarii Warszawskiego Generała-Gubernatora

W nawiązaniu do pisma z 29 października b.r. nr 18078, niniejszym mam zaszczyt przedstawić w załączeniu dodatkowy kosztorys na ukończenie budowy teatru, sporządzenie którego było spowodowane wzrostem cen materiałów i wymaganiami Komitetu Techniczno-Budowlanego, oraz kosztorys na wykończenie wnętrza tegoż budynku, wraz z instalacją ogrzewania, oświetlenia i systemu wentylacyjnego, zgodnie z tym, co zostało przeze mnie objaśnione w piśmie nr 2967 wraz z uwagami.

Pierwotny kosztorys, który został przedstawiony Warszawskiemu Generałowi-Gubernatorowi 31 stycznia 1895 roku w piśmie nr 401, zawierał w sobie wydatki przeznaczone jedynie na samo wzniesienie budynku, ponieważ wydatki na jego wykończenie wewnętrzne mogły być określone dopiero po postawieniu budynku i rozstrzygnięcia na drodze przetargu wartości tych prac i adaptacji, które mogą być realizowane jedynie na podstawie specjalnych oddzielnych zleceń.

Łączna kwota przedstawiona w tych dwóch dodatkowych kosztorysach to 27796 rubli 17 kopiejek, ale ponieważ w koszty instalacji elektrycznej nie zostały wliczone wydatki na centralny żyrandol i mogą pojawić się jeszcze inne drobne a nieprzewidziane wydatki, to Magistrat prosi o pożyczkę w wysokości 30 tysięcy rubli.

Przechodząc do zagadnienia spłaty pożyczki, o udzielenie której ze środków kapitału budowlanego zabiega Magistrat, to stan finansów kaliskiej kasy miejskiej uległ poprawie na tyle, że wydatek na ten cel można uważać za w pełni zabezpieczony z bieżących dochodów miasta. Zgodnie z budżetem na 1899 rok, przedstawionym Kancelarii 10 grudnia b.r. nr 3908, przewiduje się nadwyżkę dochodów miasta w wysokości 15674 rubli 34 kopiejek, która zostanie wniesiona do kapitału zapasowego. Tenże kapitał będzie powiększony jeszcze o kwotę 6491 rubli 10 kopiejek, stanowiącą część dochodu ponad przewidywany przez budżet, powstałą w wyniku sprzedaży drzewa z lasów miejskich w czasie targów, które odbyły się 16 grudnia b.r. W ten sposób kapitał zapasowy, wraz z kwotą znajdującą się w Banku Centralnym, przedstawia sobą 29614 rubli 16 kopiejek,

a łącznie z wydanymi na pożyczki 6748 rublami 75 kopiejkami dochodzi do wysokości 37 tysięcy rubli. Chociaż takiej nadwyżki dochodów, która rysuje się w obecnym budżecie miasta Kalisza, nie można oczekiwać corocznie, ponieważ nadwyżka ta jest powodowana również przez obecny brak jednoczesnych wydatków na inne poważniejsze prace budowlane w mieście, to spłata z ogólnych środków miasta terminowych płatności związanych ze wspomnianą pożyczką, czyli rat i procentów, łącznie w wysokości 1157 rubli rocznie, jest wystarczająco zabezpieczona ze środków kasy miejskiej, która zawsze będzie mieć możliwość, niezależnie od wysokości dochodów z działalności teatru, wnieść te wydatki na spłatę pożyczki do budżetu miasta bez uszczerbku dla innych wydatków na rozwój miasta.

Gubernator Daragan

k. 223-224

Warszawski Generał-Gubernator

Od II Oddziału Kancelarii

14 czerwca 1899 roku

nr 9503

Warszawa

Z NAJWYŻSZEGO rozkazu

Do Gubernatora Miasta Kalisza

CAR, jak donosi Komitet Ministrów, 21 maja b.r. wyraził NAJWYŻSZĄ zgodę na zezwolenie na pożyczkę dla miasta Kalisza w wysokości trzydziestu tysięcy rubli z należącego do tego miasta kapitału budowlanego, na ukończenie budowy i wykończenie budynku teatru z zastrzeżeniem:

- 1) aby pożyczka ta została spłacona w ciągu 35 lat zgodnie z zaproponowanym przez Magistrat Miasta Kalisza harmonogramem spłat,
- 2) aby spłata rat i procentów rozpoczęła się w 1900 roku z ogólnych środków miasta, z włączeniem wydatków na spłatę pożyczki do dorocznego budżetu na warunkach ogólnych.

O takim NAJWYŻSZYM nakazie, przekazanym przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w piśmie z 5 czerwca b.r. nr 5883 mam zaszczyt zawiadomić Pana, zgodnie z rozporządzeniem z 12 września 1898 nr 2967 o takich nakazach.

Generał-Adiutant [podpis]

k. 287-288

MSW

Prezydent Gubernialnego Miasta Kalisza

Nr 10738

17 listopada 1900 roku

Kalisz

Otrzymało 18 listopada 1900 roku

Do Gubernatora miasta Kalisza

Raport

Zgodnie z przedstawionymi w kopiach dwoma protokołami z obrad Komitetu Budowy Teatru w mieście Kaliszu z 18 września i 14 listopada b.r. został sporządzony ostateczny rozrachunek z Towarzystwem „Allgemeine Electricitets Gessellschaft Berlin” za wykonanie w teatrze instalacji oświetlenia elektrycznego oraz ogrzewania parowego, a zatem przedstawicielowi firmy Maksowi Goldsteinowi, mieszkańcowi miasta Wrocławia, należy się do wypłacenia w 1900 roku suma 7474 marek 19 fenigów, co po przeliczeniu na rosyjską walutę po kursie 46 i ½ kopiejki za markę wynosi 3.475 rubli 50 kopiejek.

Na wypłatę dla pana Goldsteina nie wystarczyło już środków z kwoty 65.000 rubli przeznaczonej na budowę teatru, która została już prawie w całości wydana na inne prace w teatrze, zatem rozliczenie to jest przewidziane ze środków uzyskanych z dobrowolnych wpłat i wynajmu teatru na spektakle organizowane przez Trzeźwość Ludową.

Jako kaucję w księgach kasy miejskiej zapisano poniższe sumy:

- a) z dobrowolnych wpłat Repphana, Simona i Steckiego 900 rubli, z których zostało już wydane na potrzeby teatru 342 ruble 89 kopiejek, pozostało jeszcze 557 rubli 11 kopiejek;
- b) z wynajmu teatru przez Komitet Opieki nad Trzeźwością Ludową, zgodnie z dokumentem z 12 czerwca b.r. nr 134 – 3200 rubli;

Łącznie 3757 rubli 11 kopiejek.

Zawiadamiając o powyższym, pokornie proszę o pozwolenie na wypłacenie Maksowi Goldsteinowi z depozytu kwoty 3475 rubli 50 kopiejek.

Przy czym pragnę dodać, że jeśli chodzi o wypłaty dla Towarzystwa „Allgemeine Electricitets Gessellschaft” odroczone na lata 1901, 1902, 1903 i 1904, będziemy w swoim czasie zawiadamiać o zamieszczeniu ich w do rocznym budżecie.

Nadworny Radca [podpis]

k. 327-330

Dziennik Obrad Kaliskiego Urzędu Gubernialnego

13 czerwca 1901 roku

III Stół Wydziału Administracyjnego

nr 166

Zatwierdzono przez Gubernatora

Wysłuchano: Magistrat miasta Kalisza w raporcie z 10 maja nr 4821 przedstawił pod rozporządzenie Urzędu Gubernialnego:

- a) protokół komitetu budowy nowego budynku teatralnego z dnia 2 maja o dodatkowym asygnowaniu ze środków kasy miejskiej 19681 rubli, koniecznych dla pełnego zaspokojenia wydatków na budowę tegoż teatru, a dokładnie na zapłatę dla majstrów za wykonane przez nich dodatkowe prace, dostawców za dostarczone przez nich materiały na te prace, oraz za położenie w budynku teatru instalacji oświetlenia elektrycznego i parowego ogrzewania;
- b) kosztorys powykonawczy za przeprowadzone prace dodatkowe, łącznie na kwotę 20056 rubli 55 kopiejek;
- c) arkusz kalkulacyjny z cenami materiałów budowlanych i stawkami za usługi;
- d) kopię swojego protokołu z obrad z 9 maja nad prośbą Komitetu o pokrycie tych wydatków ze środków kasy miejskiej – prośba o pozwolenie na wydanie z kasy miejskiej sumy 19681 rubli, z wniesieniem jej do budżetu w trzech częściach: na przyszły 1902 rok w kwocie 7681 rubli i na lata 1903-1904 po 6000 rubli.

Ze wspomnianych dokumentów wynika, że na budowę w mieście Kaliszu budynku teatralnego z NAJWYŻSZEGO pozwolenia było przeznaczone z kredytu z kapitału budowlanego miasta Kalisza, zgodnie z dwoma kosztorysami, 65 tysięcy rubli, z których wydano rzemieślnikom i dostawcom materiałów, zgodnie z przedstawionymi i zaakceptowanymi kosztorysami, 57618 rubli oraz wypłacono jako dwie pierwsze części wynagrodzenia za położenie instalacji oświetlenia elektrycznego i ogrzewania parowego, zgodnie z warunkami umowy, 7382 rubli, a należy jeszcze wypłacić, zgodnie z przedstawionymi rachunkami, majstrom za prace dodatkowe i dostawcom za materiały 11369 rubli, a za położenie instalacji oświetlenia elektrycznego i ogrzewania parowego dwie pozostałe części zgodnie z kontraktem w wysokości 8312 rubli. Jak wskazano powyżej, na zaspokojenie

wszystkich wydatków na budowę teatru miejskiego konieczne jest jeszcze 19681 rubli. Zwiększenie wydatków na budowę teatru, zgodnie z objaśnieniami komitetu budowlanego, jest spowodowane różnymi wynikłymi koniecznymi zmianami i uzupełnieniami w pracach oraz wzrostem cen niektórych materiałów, na przykład teowników, na które zamieniono przewidziane w projekcie drewniane belki, oraz cegieł i innych. Zorientowawszy się w sytuacji, członkowie urzędu miasta uznali za możliwe i nie stanowiące obciążenia dla kasy miejskiej wypłacenie z niej kwoty we wskazanej powyżej wysokości 19681 rubli, należnych na pokrycie wszystkich wydatków na budowę teatru miejskiego i proszą o pozwolenie na wypłacenie tej sumy z bieżących dochodów kasy miejskiej. Sporządzony przez Gubernialnego Architekta kosztorys powykonawczy na przeprowadzone prace dodatkowe, po sprawdzeniu go przez Zastępcę Gubernialnego Technika, okazał się być prawidłowo sporządzonym na kwotę 20056 rubli 55 kopiejek, przewyższając rzeczywiście poniesione wydatki o 375 rubli 55 kopiejek.

Informacja: Zgodnie z budżetem miasta Kalisza na bieżący 1901 rok wyliczono: 102247 rubli 44 kopiejki przychodów, 93226 rubli 51 kopiejek rozchodów i nadwyżkę w wysokości 9020 rubli 93 kopiejek. Kapitał znajdujący się na przechowaniu w Kaliskim Oddziale Banku Państwa wynosi: kapitał zapasowy – 36223 rubli 26 kopiejek, kapitał stały – po odliczeniu 60 rubli, przeznaczonych za zezwoleniem na budowę budynku dla Szkoły realnej

[...].

k. 354-357

Protokół z obrad Magistratu Gubernialnego Miasta Kalisza

Kopia

28 sierpnia 1901 roku

Uczestniczyli: Prezydent Opieliński, Wybrani Radni: Porowski, Schnerr, Majzner, Radni-sekretarze: Furmański i Gapczyński

Zgodnie z zatwierdzonymi 21 lipca 1900 roku przez Naczelnika Guberni zasadami, przekazanymi Magistratowi w piśmie z 25 lipca tegoż roku nr 2537, zarządzanie kaliskim teatrem miejskim powierzono oddzielnej teatralnej Dyrekcji, składającej się z trzech osób, wyznaczanych przez Jego Wielmożność. Obecnie wyznaczona Dyrekcja przedstawiła Magistratowi szczegółowe sprawozdanie o przychodach i rozchodach związanych z za-

rzządzaniem teatrem za okres od 1 września 1900 roku do 1 lipca bieżącego roku, wraz z należnymi potwierdzającymi je dokumentami, z których wynika, że z danych przez Nyszkowskiego przedstawień, i z przedstawień i koncertów innych osób, a także z wynajmu garderób i z ofiarowanych przez Dancigera specjalnie na ozdobienie budynku 200 rubli, uzyskano dochody w wysokości 5618 rubli 35 kopiejek.

Poniesiono natomiast następujące wydatki:

- 1) Wynagrodzenie dla technika, nadzorującego maszyny i techniczne urządzenia w budynku teatru, oraz dla stróża, dbającego o zachowanie porządku, czystości, oraz o całe mienie teatru – 630 rubli;
- 2) Na wyposażenie wewnętrzne – 1170 rubli 91 kopiejek;
- 3) Na ogrzewanie wewnętrzne – 546 rubli 50 kopiejek;
- 4) Na oświetlenie (za gaz) – 871 rubli 7 kopiejek;
- 5) Na różne drobne wydatki – 151 rubli 78 kopiejek,
- 6) Na wynagrodzenie dla bileterów i dla instytucji charytatywnych, dodatkowo wnoszone przez dających spektakle 802 ruble;

Łącznie 4172 ruble 26 kopiejek. Pozostało 1446 rubli 9 kopiejek, z których pozostawiono w kasie Dyrekcji ofiarowane przez Dancigera 200 rubli oraz 300 rubli 85 kopiejek na wypłatę wynagrodzeń i drobne wydatki, łącznie 500 rubli 85 kopiejek, zaś pozostałą kwotę 945 rubli 24 kopiejek wpłacono do kasy miejskiej w charakterze kwoty depozytowej. Biorąc pod uwagę, że wszystkie prace związane z wewnętrznym urządzeniem teatru i inne drobne wydatki były spowodowane rzeczywistą koniecznością oraz że poniesione wydatki są potwierdzone przez odpowiednie dokumenty, a wolną pozostałą kwotę w wysokości 945 rubli 24 kopiejek wpłacono do kasy miejskiej, członkowie Magistratu postanowili: przedstawione przez Dyрекcję Kaliskiego Teatru Miejskiego rozliczenie uznać za prawidłowe, zatwierdzić je i niniejszym przedstawić w załączeniu Kaliskiemu Urzędowi Gubernialnemu wraz z odnoszącymi się do niego dokumentami, prosząc o jego zatwierdzenie i pozwolenie kasie miejskiej na włączenie wpłaconej w depozyt nadwyżki w wysokości 945 rubli 24 kopiejek do zwyczajnych dochodów kasy, zgodnie z 55 artykułem budżetu na rok bieżący. Niezależnie od tego, prosimy również Urząd o pozwolenie Magistratowi na wnoszenie wpłat, poczynając od przyszłego 1902 roku, do odpowiedniego budżetu na podstawie oddzielnego artykułu.

Za zgodność z oryginałem

Prezydent miasta Kalisza [podpis]

k. 340

Warszawski Generał-Gubernator
Od II Oddziału Kancelarii
5 października 1901 roku
Warszawa

Do Kaliskiego Gubernatora,

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w piśmie z 23 września b.r. nr 8267 zawiadomiło, iż nie znajduje żadnych przeszkód, aby ze środków miasta Kalisza, na warunkach opisanych przez Pana w piśmie nr 2190, 19681 rubli zostało przeznaczonych na pokrycie nadwyżki kosztów budowy teatru miejskiego, ponad przeznaczoną na nią wcześniej kwotę 65.000 rubli.

Jednocześnie Ministerstwo prosi o zwrócenie uwagi osób za to odpowiedzialnych, iż nieprawidłowością było spowodowanie wspomnianej nadwyżki kosztów bez uprzedniego zwrócenia się z prośbą o pozwolenie na takową.

Mam zaszczyt o tym zawiadomić, aby mógł Pan poczynić stosowne rozporządzenia, jednocześnie zwracając załączniki.

W imieniu Generała-Gubernatora, Zastępca jego [podpis]
Szef Kancelarii [podpis nieczytelny]

k. 381-382

1. Dla zarządzania teatrem zostaje ustanowiona Dyrekcja, w skład której wchodzi Przewodniczący oraz dwóch członków: jeden spośród urzędników Urzędu Gubernialnego i drugi spośród obywateli miasta Kalisza, wszyscy troje są zatwierdzani przez Gubernatora.
2. Dyrekcja zarządza artystyczną stroną teatru.
3. Na niej spoczywa obowiązek zarządzania wszystkimi pracownikami teatru i prowadzenie księgi przychodów oraz rozchodów, a także prowadzenia negocjacji z impresariami, pragnącymi wynająć teatr na spektakle, koncerty, bale, rauty i inne.
4. Przewodniczący Dyrekcji może zawierać osobiście kontrakty na swoich warunkach z impresariami na spektakle, koncerty i inne na jeden wieczór.

5. Dyrekcja ma takie samo prawo odnośnie spektakli, koncertów i innych, ale na trzy wieczory.
6. Uprawnienia wskazane w paragrafach 4 i 5 mają zastosowanie tylko wtedy, jeśli gaża za wieczór nie przekracza gaży ustanowionej wcześniej przez Magistrat.
7. O warunkach dłuższych kontaktów (powyżej 3 wieczorów) i innych gażach Dyrekcja zawiadamia Magistrat.
8. Propozycji Dyrekcji Magistrat jest zobowiązany wysłuchać w ciągu dwóch dni i wraz ze swoją adnotacją przedstawić do zatwierdzenia Gubernatorowi.
9. Rachunek przychodów i rozchodów Dyrekcja teatru jest zobowiązana raportować co miesiąc Magistratowi, wnosząc do kasy miejskiej wszystkie dochody uzyskane w danym miesiącu.
10. Wszyscy członkowie Dyrekcji pełnią swoje funkcje nieodpłatnie [dopisek: ale będą mieli bezpłatny wstęp na spektakle: Przewodniczący będzie miał swój fotel w pierwszym rzędzie, a członkowie Dyrekcji w drugim].
11. Przy udzielaniu zezwoleń na spektakle, koncerty i inne Przewodniczący Dyrekcji zobowiązany jest zawiadomić o tym Magistrat i Naczelnika Policji Miasta Kalisza wraz z przekazaniem temu ostatniemu afisza dla uzyskania należnego policyjnego zezwolenia, bez którego przedstawienie nie może być dopuszczone.

2

Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw (RGIA) w Petersburgu
Tehnicosko-Stroitel'nyj Komitet MVD, f. 1293, op. 91 (rok 1895), d. 83
Projekt teatru miejskiego w Kaliszu
[fragmenty]

Tłumaczyła z języka rosyjskiego wedle brudnopisu Wiktorii Knorr – Justyna Danik

Wybór materiałów – Makary Górzyński

Daty wedle starego stylu (kalendarza juliańskiego)

Departament Gospodarczy
 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

2 maja 1895
Sankt Petersburg

Do Komitetu Techniczno-Budowlanego,

Przekazując w załączeniu stanowisko Warszawskiego Generała-Gubernatora nr 3854 wraz z załącznikami, dotyczące propozycji budowy teatru miejskiego w mieście Kaliszu, Departament Gospodarczy [Ministerstwa Spraw Wewnętrznych] ma zaszczyt najpokorniej prosić Komitet Techniczno-Budowlany o zakończenie tej sprawy oraz zwrot wysłanych dokumentów w możliwie najkrótszym czasie.

Dyrektor [podpis]

Naczelnik oddziału [podpis]

Komitet Techniczno-Budowlany
Ministerstwa Spraw Wewnętrznych
23 maja 1895

Do Departamentu Gospodarczego,

Departament Gospodarczy w piśmie z 30 kwietnia b.r. nr 3132 przesłał Komitetowi Technicznemu dane dotyczące budowy nowego budynku dla teatru miejskiego w mieście Kaliszu o rozpatrzeniu załączników [po rozpatrzeniu załączników?]

[...] Widać, że w 1858 roku [sic!] proponuje się wybudować nowy budynek teatru zamiast istniejącego. Teatr dwukondygnacyjny, obliczony na 560 osób.

Komitet Techniczno-Budowlany, rozpatrzywszy żądanie Departamentu Gospodarczego z 30 kwietnia b.r. nr 3132, dotyczące technicznych danych budowy nowej siedziby teatru miejskiego w mieście Kaliszu, ocenił teatr jako ogółem całkiem zadowalający, ale uznaje za konieczne dokonanie poniższych zmian i uzupełnień:

1. Korytarze przeznaczone dla publiczności należy pokryć sklepieniami [...] Również nad lobby należałoby zamontować niepalny sufit, podobnie jak i nad kondygnacjami łóż.
2. Z dwóch głównych klatek schodowych należy zrobić wyjścia bezpośrednio do lobby.
3. Chociaż w notatce wyjaśniającej zaznaczono, że nie planuje się położenia instalacji nadmuchu teatru, ponieważ budynek znajduje się

nad brzegiem rzeki, jednakże należy bezspornie koniecznie zbudować [...] zbiornik na zapas wody na wypadek niebezpieczeństwa.

4. Scena powinna mieć ognioodporną kurtynę. Okna w górnej części sceny powinny być zbudowane ze specjalnymi ułatwieniami dla szybkiego otwierania ich z dołu. To da możliwość stworzenia ciągu powietrza z dołu w górę na wypadek pożaru i ogień będzie miał utrudnione przeniknięcie na salę publiczności.
5. [...]
6. Fundamenty należy pogłębić do gęstej warstwy gleby.
7. Dobrze by było zmienić okna bocznych fasad tak, aby platformy bocznych klatek schodowych się w nie wpasowały.

Większa część [...] wskazana na szkicu niebieskim kolorem [...] może być osiągnięta przez niejaki uproszczenie fasad.

T.M.W.D.

26 maja 1895 roku

Przewodniczący Kosjakow

Marfiel

3

Adam Chodyński (1832-1902)

TEATR W KALISZU

„Gazeta Kaliska”, 1900, nr 164-169, przedruk dwóch ostatnich odcinków z numerów 168 i 169, towarzyszących otwarciu nowego przybytku sztuki. Tekst podaje za redakcją Stanisława Kaszyńskiego, *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej 1800-1970* (Łódź, 1972), s. 338-342 w zapisie Joanny Chojki wykonanym na potrzeby hasła *Teatr w Kaliszu, 1900-1914* [<http://www.theatre-architecture.eu/pl/db/?theatreId=459>], z podziałem wyrazów oddającym zapis w pracy Kaszyńskiego, zachowaniem skrótów i informacji dodatkowych w nawiasach kwadratowych, jednakże z pominięciem przypisów.

Gdy w roku 1892 zamknięto ostatecznie teatr w posesji p. Golińskiego, przedstawienia urządzone w sali koncertowej wprost napęłniały strachem publiczność, lękającą się nie bez słuszności do niej chodzić, bo jedno jedyne wejście, prowadzące do sali i na scenę, w razie najmniejszego popłochu mogłoby wywołać katastrofę; latem znowu, z powodu zbytniego gorąca, nie sposób było dawać tam zupełnie przedstawień. Teatr Letni w Ogródku Warszawskim, początkowo bardzo skromnie urządzony, nie

mógł również zaspokoić potrzeb publiczności, żądającej słusznie, aby teatr był przybytkiem sztuki, urządzonym według dzisiejszych wymagań, aby scena nie była po macoszemu traktowana i aby tak jak ongi świetne tradycje sceny kaliskiej i w przyszłości godnie były podtrzymywane. W tym też celu dzięki łaskawości Jego Ekscelencji Naczelnika Guberni, Koniuszego Najwyższego Dworu, radcy tajnego M. P. Daragana zawiązał się komitet, złożony z p.p. prezydenta miasta p. Maksymiliana Opielińskiego, jako przewodniczącego, inżyniera gubernialnego p. Józefa Chrzanowskiego i obywateli miasta p. Wilhelma Fuldego, Rafała Fraenkla i ówczesnego sekretarza Rządu Gubernialnego, a obecnie [1900] asesora wydziału ubezpieczeń Romana Mrozowskiego.

Komitet energicznie zakrzętnął się około sprawy budowy teatru nowego i po wypracowaniu odpowiednich planów przez p. Józefa Chrzanowskiego, już tego samego roku [wiosną 1896] przystąpiono do kopania fundamentów na miejscu, gdzie stał dawny teatr, tj. na placu przed parkiem dzikim naprzeciw cukierni Waehnera. Wyjednanie funduszu na powyższą budowę było najważniejszą i pierwszą sprawą, toteż wyjednano wkrótce z funduszu budowlanego m. Kalisza pożyczkę 64 000 rubli. Odtąd już prace budowlane mogły być prowadzone w całej pełni, do czego też się wzięto bezzwłocznie i fundamenty doprowadzono do tego stopnia, że we wrześniu 1898 roku można było kamień węgielny założyć. W akcie tym uczestniczył JE Naczelnik Guberni, komitet budowy teatru i zaproszeni obywatele miasta Kalisza. W odpowiedniej puszcze umieszczono akt fundacji teatru, spisany na pergaminie, który podpisali obecni przy tejże uroczystości, dalej numer miejscowej „Gazety Kaliskiej” i kilka monet.

Po uroczystości tej wszyscy z zacięciem przyglądali się, jak niemal codziennie mury wyciągano pod dach, jak coraz wyraźniej zarysowywały się kontury przyszłej budowli, która dzięki niezmordowanym usiłowaniom p. Józefa Chrzanowskiego w bieżącym roku [1900] w całej pełni nam się przedstawiła, a po ukończeniu wnętrza [...] nareszcie mogliśmy w całej pełni przyjrzeć się dziełu, które jest chlubą Kalisza i tych, którzy monumentalny ten gmach stworzyli. Ileż potrzeba było pracy, wytrwałości, nauki, a wreszcie talentu, ażeby gmach teatru w najdrobniejszych szczegółach tak artystycznie wykończyć, i to w naszych warunkach, ten wie tylko, który od początku do końca budowie przybytku sztuki się przyglądał i nią interesował. A więc w pierwszym rzędzie należy nam wymienić osobę, która dnia jednego nie opuściła i własną pracą głównie się przyczyniła do tego,

że gmach teatralny odpowiada nie tylko wszelkim wymogom technicznym i architektonicznym, ale że dzieło to jest wprost wspaniałe; osobą tą jest Jego Ekscelencja gubernator kaliski M. P. Daragan, któremu też głównie należy się podzięką za nowy gmach teatralny w Kaliszu.

Jak to już nadmieniałem, p. Józef Chrzanowski nie tylko wykonał plan teatru, ale każdy szczegół własną ręką rysował, kierując budową do końca, dobrawszy sobie do pomocy w budowie najzdolniejszych mistrzów w Kaliszu. Oto ich spis: 1) murarskie roboty wykonał p. Józef Piasecki, mający do pomocy poliera M. Plotte; 2) ciesielskie roboty p. A. Bogdan przy pomocy poliera I. Zielińskiego; prace sztukatorskie przypadły w udziale p. Florianowi Harnyszowi, a modelarskie p. Janowi Wojtasiakowi, umyślnie sprowadzonemu z Warszawy; 4) stolarskie roboty rozdzielili między siebie p.p. B. Helmajster i I. Kaust; 5) roboty blacharskie wykonał p. A. Frantzke; 6) roboty ślusarskie wykonali p.p. Alfred Milke, K. Wegner i W. Kulisiwicz; 7) kamieniarskie p.p. bracia W. i K. Gintro-wie; 8) malarskie p.p. Szel i W. Jasiak; 9) drenarskie p. P. Kroczyński; 10) tapicerskie p. R. Szmidt; 11) szklarskie p. J. Rott.

Z tego widzimy, że pierwszorzędne siły rzemieślnicze powołano do pracy przy budowie teatru i przyznać należy, że z zadania im powierzono go świetnie się wywiązali. Gdziekolwiek rzucić okiem, czy na korytarzach, czy w sali widzów, czy na scenie, czy pod sceną, wszędzie widzimy staranność w wykonaniu każdej nawet drobnostki, toteż nowy gmach teatralny prócz swego szczytnego przeznaczenia będzie widowym znakiem i trwałym świadectwem uzdolnienia naszych rzemieślników.

Co do funduszy na budowę nowego teatru, chodziła długi czas po mieście wersja, jakoby za spalony teatr towarzystwo asekuracyjne wypłaciło miastu 15 000 rubli. Tak jednak nie było, gdyż za spalony teatr [1858] przed dwudziestu kilku laty odebrano zaledwie 8000 rubli i fundusz ten, jako zbyt mały dla odbudowy, wówczas przelany został do ogólnych funduszy kasy miejskiej. Tak więc na budowę nowego gmachu sztuki żadnych leżących pieniędzy nie było.

A teraz postaramy się gmach powyższy opisać.

Gmach, nowo wykonany w stylu odrodzenia, zaraz na wstępie zwraca uwagę pięknym frontem o olbrzymich drzwiach oszklonych ponad podjazdem, wiodących z wspaniałego foyer na obszerny balkon, ozdobiony figurami, trzymającymi w rękach gałązki złote. Pomiędzy liśćmi umieszczono misternie kilka lampek elektrycznych, które wieczorem

jaśniejące, efektowny sprawiają widok. Gzymsy gmachu frontowego zdobią dwa gryfy, na samym zaś szczycie kopuły dachowej umieszczony został posąg Sławy.

Podjazd sam ozdobiony został trzema pięknymi metalowymi lampami. Lewa i prawa strona fasady oraz tylna strona gmachu, prócz płaskorzeźb i gipsatur, upiękzone zostały balkonami, z których roztacza się czarowny widok na park miejski i przyległy park dziki, przedzielony srebrzystą wstęgą Proсны.

Wnętrze gmachu wprost zachwyca zarówno estetyka, jak i profana. Zaraz na pierwszym kroku obszerny przedsionek bardzo gustownie został wykonany. Foyer na pierwszym piętrze jest prześliczne i urządzone tak, że z łóz 1 piętra (faktycznie 2 piętro) można przyglądać się osobom bawiącym na foyer głównym.

Obszerny bufet oświetlony 6 lampami elektrycznymi, wreszcie dwa balkony w stylu włoskim dopełniają upiększenia korytarzy. Sala widzów jest tak pięknie urządzona, że śmiało porównać ją możemy z wykwinłą bombonierką. Całe wnętrze sali, na tle bladoróżowym, upiękczonym gipsaturami, dziwnie sympatyczny wywiera urok. Pod lożami i galerią dyskretnie ukryto mnóstwo świateł elektrycznych, które wraz z prześlicznym żyrandolem o fantazyjnych kształtach, zwłaszcza przy oświetleniu, przenoszą nas myślą do jakiegoś zaczarowanego pałacu z tysiąca i jednej nocy.

Sala widzów, zbudowana amfiteatralnie, mieści na parterze 74 fotele i 154 krzesła, łóż prosceniowych jest 6, łóż 1 piętra 15; miejsc na balkonie 2 piętra numerowanych jest 48, a takich miejsc galeriowych 36; galeria nie-numerowana wygodnie pomieścić może 100 osób; razem teatr mieści, licząc po 4 krzesła w lożach, 486 osób.

Krzesła w teatrze są wygodne, wiedeńskiej roboty, z mechanicznymi siedzeniami; loże prosceniowe ozdobiono draperiami, oparcia zaś wszystkich łóż wybito pluszem kolorowym.

Oświetlenie gmachu teatralnego urządziło Allgemeine Electricität Gesellschaft z Berlina; motor zaś gazowy sprowadzony został z drezdeńskiej fabryki motorów gazowych. Wodociągi w nowym gmachu wykonała kaliska firma Alfreda Milke. Maszyny teatralne są prostej konstrukcji, lecz bardzo praktyczne. Kurtyna, najwięcej w teatrze funkcjonująca, aby się nie niszczyła, wciągana jest bez żadnego składania. Dekoracji jest sześć, a mianowicie: 3 dekoracje salonowe, wolna okolica, miasto i ulica nadwodna. Salony są francuskie, tj. zamykane, bez żadnych kulis, inne dekoracje

zostały zaopatrzone w piękne przecięcia, które można dowolnie do tylnych dekoracji dostosowywać, a przy użyciu odpowiednich przystawek można wolną okolicę zamienić na las, ogród lub wieś. Dekoracje te, nadzwyczaj efektowne, wykonała słynna pracownia dekoracji Schöffera w Berlinie.

Z powyższego opisu widzimy, że przy budowie teatru starano się przeważnie gmach wystawić własnymi siłami i jedynie te prace, których nie można było w Kaliszu skutecznie, powierzono do wykonania zagranicy.

Całość gmachu, jak już nadmieniliśmy, zarówno na zewnątrz jak i na wewnątrz, jest imponująca, i o wszelkich wygodach tak dla publiczności, jak i dla artystów pomyślano.

Szczególniej wygodnymi są garderoby dla artystów, obszerne i widne. Dla 1-rzędnych artystów przygotowane są oddzielne pokoiki.

Tyle co do teatru. Opisuując ten gmach, nie godzi się nam zapominać i o obywatelach ziemskich, i miejskich, którzy bądź to większymi, bądź mniejszymi darami przyczynili się do upiększenia gmachu teatralnego. Między darami tymi zasługują na wyróżnienie: wspaniały żyrandol, sprawiony przez ziemian kaliskich kosztem 2400 marek, oraz dwa piękne kandelabry, zdobiące front teatru, sprawione przez p. Rafała Fraenkla kosztem 700 marek.

W tej to świątyni sztuki, przybytku, który jest bezwarunkowo najpiękniejszym z gmachów kaliskich, po raz pierwszy rozbrzmiewało 24 [lipca 1900] ze sceny żywe słowo, po raz pierwszy mieliśmy sposobność przyglądania się grze pierwszorzędnym naszym artystów polskich [...]

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA I ZBIORY

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH w WARSZAWIE

DYREKCJA UBEZPIECZEŃ KRÓLESTWA POLSKIEGO 1807-1855

sygn. 3316, akta różne z lat 1844-1866, k. 128-130, dokumentacja teatru w Kaliszu

ZBIÓR KARTOGRAFICZNY

sygn. 495-215, plan Nowego Rynku w Kaliszu z projektem lokalizacji nieznanej budowli

sygn. 495-212, rzuty do projektu teatru [w Kaliszu]

ROSYJSKIE PAŃSTWOWE ARCHIWUM HISTORYCZNE [RGIA] w PETERSBURGU

ТЕХНИЧЕСКО-СТРОИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ МВД, фонд 1293

opis 91 (rok 1895), nr 83

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI

RZĄD GUBERNIALNY KALISKI

sygn. 523. O służbie J. Chrzanowskiego, architekta gubernialnego w Kaliszu, 1875-1903

sygn. 695. O służbie JE. Gubernatora kaliskiego M. P. Daragana, 1883-1906

sygn. 750. O służbie E. Oraczewskiego, pomocnika architekta gubernialnego w Kaliszu, 1885-92

sygn. 786. O służbie W. Stachlewskiego, inż. pow. konińskiego i sieradzkiego, pomocnika architekta

gubernialnego w Kaliszu, 1886-1913

sygn. 967. Ustanowienie stanowiska architekta miejskiego w Kaliszu, 1904-1906

sygn. 2510, Zbiór projektów różnych domów w Kaliszu, 1909-1910

sygn. 3125, Podanie o budowę teatru, 1885
sygn. 3525, Budowa teatru miejskiego w Kaliszu, 1894-1901
sygn. 3842, Sprawy gospodarcze miejskie, 1901-1904
sygn. 3988, 4310 Dokumentacja dzierżawy teatru miejskiego, 1901-1914
sygn. 4990, Pożyczka dla senatora M. P. Daragana na budowę domu w Kaliszu, 1904-1905

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KALISZU

KOMISARZ OBWODU I NACZELNIK OBWODU KALISKIEGO 1817-1866/7

sygn. 657, Teatr w Kaliszu, 1845-1864

SPUŚCIZNA WŁADYSŁAWA KOŚCIELNIAKA z KALISZA

sygn. 215, Zbiór pocztówek – teatr w Kaliszu

SPUŚCIZNA TADEUSZA MARTYNA z KALISZA

sygn. 1425, Odbudowa teatru – album, 1935-1936

SPUŚCIZNA WITOLDA WARDEŃSKIEGO z KALISZA

sygn. 22, Zdjęcia z odbudowy teatru miejskiego

MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

ZBIÓR IKONOGRAFICZNY I RYSUNKU POLSKIEGO

Sygn. DI 103404, DI 103715, fotografie gmachu teatru miejskiego w Kaliszu z lipca 1900 roku,
autor nieznany

MUZEUM OKRĘGOWE ZIEMI KALISKIEJ W KALISZU

DZIAŁ HISTORYCZNY

Katalog wystawy archeologicznej w Kaliszu, i zabytków sztuki urządzonej w Kaliszu w sali ratuszowej w maju i czerwcu 1900 roku, Kalisz 1900

Zbiór pocztówek, fotografii i albumów

Plan teatru miejskiego spalonego w 1914 roku, dwa rzuty i przekrój poprzeczny, sporządzone na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu wraz z projektem odbudowywanego teatru, skala 1:200

BIBLIOTEKA

Zbiór czasopism historycznych, opracowań, materiałów i prac dotyczących dziejów Kalisza

MUZEUM PAŁACU W WILANOWIE

DZIAŁ INWENTARZY, kopie ze zbiorów Technische Universität Berlin i Ofen- und Keramikmuseum Velten

Ernst March's Thonwarenfabrik, Charlottenburg b. Berlin, Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten usw. Bd 1-5. Berlin 1880-88;

Thonwarenfabrik von Ernst March und Sohne Charlottenburg. Preisliste A. Erzeugnisse aus sandsteinfarbener Masse, Berlin 1899;

Thonwaren Fabrik von Ernst March und Sohne Charlottenburg. Preisliste B. Wetterfeste Terrakotten, Berlin, Oktober 1899

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W POZNANIU, DELEGATURA W KALISZU

Kalisz. *Studium historyczno-urbanistyczne, opracowane na zlecenie Poznańskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wojewódzki Zarząd Architektury i Nadzoru Budownictwa w Poznaniu*, PPKŻ Poznań 1959, opracowanie zbiorowe pod red. T. Ruszczyńskiej, J. Nalepy, E. Linette, mps, kopia.

Karta biała ewidencji zabytków nieruchomych – teatr im. W. Bogusławskiego w Kaliszu

ROCZNIKI PRASY I CZASOPISM

Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne, 1895-1900

Gazeta Kaliska, 1893-1919

Gazeta Lwowska, 1900

Kaliski Kurjerek Robotniczy, 1905

Kaliszanin, 1871-1891

Kaliszanin Organ Narodowy Ziemi Kaliskiej, 1906

Kraj, 1880-1905

Kurjer Kaliski, 1905

Kurjer Warszawski, 1910

Obzor Kališskoj gubernii, 1875-1896

Pamiętna Książka Kalisskiej Guberni, wybrane roczniki z lat 1880-1914

Przegląd Techniczny, 1880-1900

Przegląd Wszechpolski, 1900

Robotnik. Organ PPS, 1903-1905

Tygodnik Ilustrowany, 1895-1900

Wędrowiec, 1895-1900

Zodcij, 1890-1905

Ziarno, 1900-1901

ŹRÓDŁA DRUKOWANE, WSPOMNIENIA

G. Baranovskij, *Jubilejnyj sbornik svedenij o dejatel'nosti byvsich vospitannikov Instituta Graždanskich Inženerov (Stroitel'nago Učilišča) 1842-1892*, Sankt Peteresburg 1893

G. Baranovskij, *Arhitekturnaâ enciklopediâ vtoroj poloviny XIX veka*, t. 3, *Vystavki, zreliša, sport i t. p.*, Sankt Petersburg 1903

- A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885
- W. Chromecki, *Szkic historyczny miasta Kalisza*, Kalisz 1911
- J. Dąbrowski, *Katastrofa kaliska – opowieść naocznego świadka*, Warszawa 1914
- S. Demby, *Z Warszawy, Korespondencje do miesięcznika „Slovansky Prehled” w Pradze w latach 1898-1914*, oprac. A. Piber, Warszawa 1997
- Dodatek Ilustrowany do no. 169 „Gazety Kaliskiej”*, 1900
- A. Janowski, *Wycieczki po kraju, cz. IV, Na szlaku nowej kolei. Warszawa-Łowicz-Łódź-Kalisz*, Warszawa 1903
- Kalendarz „Gazety Kaliskiej” informacyjno-adresowy na 1905 rok*, Kalisz 1904
- Kalendarz Kaliski Handlowo-Informacyjno-Literacki na rok przestępny 1912*, Kalisz 1911
- Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1914*, Kalisz 1913
- Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu. Kalendarz na rok 1907*, Kalisz 1906
- Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu. Kalendarz na rok przestępny 1908*, Kalisz 1907
- Kaliszanin. Kalendarz Ilustrowany na rok zwyczajny 1902*, oprac. W. Szatkowski, Kalisz 1901
- Kaliszanin. Kalendarz Ilustrowany na rok zwyczajny 1903*, oprac. W. Szatkowski, Kalisz 1902
- Kaliszanin. Kalendarz Ilustrowany na rok zwyczajny 1904*, oprac. W. Szatkowski, Kalisz 1903
- Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, red. R. Bieniecki, B. Celer, Kalisz 2014
- M. Lityński, *Pamiętkowy opis teatru miejskiego we Lwowie*, Lwów 1900
- B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego, t. 1*, Kielce 1913
- Z. Mączyński, *Życie towarzyskie i zawodowe architektów w Warszawie między 1906 a 1914 rokiem, oraz Wspomnienia o powstaniu i działalności pierwszej polskiej organizacji zawodowej architektów pod nazwą „Koło Architektów”, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, z. 2, s. 197-199*
- J. Michalski, *Pracą do czynu. Zbiór myśli z różnych czasów*, Łowicz 1933
- Noworocznik kaliski na rok zwyczajny 1875 który ma dni 365*, oprac. Z. Zanożyński, Kalisz 1874
- A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim, t. 3*, Warszawa 1884
- A. Parczewski, *Przed dwudziestu pięciu laty w Kaliszu, „Ziemia Kaliska” 1930, nr 2, s. 41-47*
- S. Pestkowski, *Wspomnienia rewolucjonisty*, oprac. P. Korzec, Łódź 1961
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI), 6, 1900, t. 12, Ustavy gosudarstvennogo blagoustrojstva. Stroitel’nyj ustav*, Sankt Petersburg 1900
- J. Raciborski, *Monografia Kalisza*, Kalisz 1912
- ks. Sobczyński, *Kronika Kościelna miasta Kalisza*, w druku
- A. Suligowski, *Pisma*, Warszawa 1915
- Tajne dokumenty rządu rosyjskiego w sprawach polskich. Memoryał ks. Imeretyńskiego, protokoły Komitetu Ministrów, nota Kancelaryi Komitetu Ministrów*, [red. prawd. J. Piłsudski], Londyn 1898
- 25-lecie Stowarzyszenia Rzemieślników Chrześcijan pod. wezw. św. Józefa w Kaliszu*, Kalisz 1932

SŁOWNIKI TEMATYCZNE, BIBLIOGRAFIE, PUBLIKACJE KATALOGOWE

- E. Andrysiak, *Władysław Kościelniak. Bibliografia*, Kalisz 1996
- E. Andrysiak, K. Walczak, Danuta Wańka, *Druki kaliskie XIX i połowy XX w. (1800-1945), Bibliografia*. Kalisz 2003
- Bibliografia historii Kalisza*, t. 1-4, pod. red. E. Andrysiak, Kalisz 2002-2007
- Bibliografia prasy kaliskiej 1805-2005*, oprac. E. Andrysiak, B. Celer, Kalisz 2005
- Bibliographie zur Architektur im 19. Jahrhundert. Die Aufsätze in den deutschsprachigen Architekturzeitschriften, 1789-1918*, red. S. Waetzoldt; t. 1-8, Nendeln 1977
- T. Chlebba, *Kalisz na starych pocztówkach*, Łódź 2011
- L. Grajewski, *Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i początku XX wieku (do 1918 r.)*, Warszawa 1972
- S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954
- M. Omilanowska, *Katalog Rysunków z Akt Komitetu-Techniczno-Budowlanego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu. Królestwo Polskie*, Warszawa 2003
- Polska bibliografia sztuki 1801-1944*, t. 4, *Architektura*, cz. 1, *Źródła, opracowania ogólne, historia, architekci i budowniczowie*, pod red. J. Wiercińskiej i A. Czyżewskiego, Wrocław 1991
- Polska bibliografia sztuki 1801-1944*, t. 4, *Architektura*, cz. 2, *Topografia A-Ż*, pod red. H. Faryny-Paszkiewicz, T. Grygiela, A. Marcinkowskiej-Skrabuchy, Warszawa 2001
- Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych*, Kalisz 2010
- T. Ruszczyńska, A. Sławska, Z. Winiarz (red.), *Powiat kaliski, „Katalog zabytków sztuki w Polsce”, t. 5, Województwo Poznańskie, z. 6*, Warszawa 1960
- Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, oprac. A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, Lublin 2015
- Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej, Ziemi Kaliskiej*, pod red. i oprac. E. Andrysiak, E. Polanowskiego, H. Tadeusiewicz, D. Wańki et.al, z. próbny, t. 1-3, Kalisz 1993-2007
- E. Steczek-Czerniawska, *Kalendarze kaliskie. Bibliografia*, Kalisz 1994
- D. Wańka, *Kalisz i ziemia kaliska na łamach „Gazety Kaliskiej” w latach 1893-1914. Bibliografia*, Kalisz 1998
- S. Wiech, J. Legieć, *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015

OPRACOWANIA

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- J. Burza, *Starania o samorząd miejski w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, mps pracy magisterskiej w Instytucie Historycznym UW, Warszawa 1988

- A. Szwarz, *Polskie „warstwy oświecone” w Kaliskiem po powstaniu styczniowym i ich aktywność społeczno-kulturalna (1863-1890)*, mps rozprawy doktorskiej w Bibliotece Instytutu Historycznego UW, Warszawa 1978 [cz. publikowana]

ARTYKUŁY W CZASOPISMACH I TOMACH ZBIOROWYCH

- B. Arciszewska, M. Górzyński, *Urban Narratives in the Age of Revolutions: Early Twentieth Century Ideas to Modernize Warsaw*, „*Artium Quaestiones*” 26, Poznań 2015, s. 101-148
- J. Archer, *Social Theory of Space: Architecture and the Production of Self, Culture, and Society*, „*Journal of the Society of Architectural Historians*” 64, 2005, nr 4, s. 430-433
- I. Barańska, *Kaliska wystawa archeologiczna w 1900 roku jako przejaw kształtowania się regionalnej świadomości historycznej i kulturowej*, w: *Dokonania regionalnego ruchu naukowego w Polsce. W dwudziestolecie Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej, Kalisz, 16-17 listopada 2007*, red. D. Wańka, Kalisz 2008, s. 135-154
- I. Barańska, *Informacje o architekturze, urbanistyce i infrastrukturze Kalisza zawarte w prasie kaliskiej w latach 1871-1918*, „*Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*” 13, *W kręgu badań prasoznawczych*, red. E. Andrysiak, K. Walczak, Kalisz 2013, s. 11-32
- J. Bruś-Kosińska, *Problematyka architektoniczno-konserwatorska budynku Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu*, „*Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*”, t. 10, *Artyści i literaci: w kręgu badań Edwarda Polanowskiego*, red. H. Molenda, Kalisz 2007, s. 39-51
- Eadem, *Kaliskie teatry i budowniczowie*, „*Calisia nowa*” 2010, nr 4-5-6
- A. Colquhoun, *Three Kinds of Historicism*, w: *Theorizing a New Agenda For Architecture. An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*, oprac. K. Nesbitt, Nowy Jork 1996, s. 200-211
- M. Górzyński, *Architekt Józef Chrzanowski. Przyczynek do studiów nad kulturą architektoniczną Kalisza końca dziewiętnastego wieku*, „*Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Nauk*” 12, red. I. Barańska, *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, Kalisz 2011, s. 76-96
- M. Górzyński, *Uzdrowisko w centrum przemysłowego miasta? Hydropatia w Kaliszu i budowanie „kultury atrakcji” nadgranicznej stolicy przed 1914 rokiem*, w: *Uzdrowiska w procesie modernizacji (XIX-XXI wiek)*, red. B. Płonka-Syroka, L. Czyż, A. Syroka, K. Sudoł, Wrocław 2014, 165-182
- M. Górzyński, *Urban Planning and Municipal Governance in a Period of Rapid Change: a Russian Poland's Frontier Town at the Turn of the Twentieth Century*, „*Journal of the Society of Architectural Historians*”, t. 76 (2017), nr 3, w druku.
- H. Ch. Hoffman, *Theater und Oper in der deutschen Stadt*, w: *Die deutschen Stadt im 19. Jahrhundert*, Munchen 1974
- J. Karpowa, *Dziewiętnastowieczne pomniki na północno-zachodnich rubieżach Imperium Rosyjskiego: idee, losy, artyści*, tłum. D. Konstantynów, w: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego (1772-1915)*, red. D. Konstantynów, P. Paszkiewicz, Warszawa 1994, s. 177-194
- J. Kieniewicz, *Polski los w imperium rosyjskim jako sytuacja kolonialna*, w: *Idem, Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008, s. 244-262
- P. Korzec, *Kalisz w latach rewolucji 1905-1907*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 3, Poznań 1962, s. 357-396
- W. Kościelniak, *Cztery kaliskie teatry*, „*Ziemia Kaliska*” 1983, nr 19

- L. Lameński, *Dzieje dwóch konkursów na projekt nowego teatru w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (24) 1979, z. 3, s. 267-297
- B. Latour, A. Yaneva, *Give me a Gun and I will Make All Buildings Move. An ANT's View of Architecture*, red. R. Geiser, A. Yaneva, *Explorations in Architecture: Teaching, Design, Research*, Basel 2008, s. 80-89
- Z. Michalczyk, *Dawny gmach filharmonii w Warszawie świątynią sztuki narodowej*, w: *Siedziby teatrów, teatrzyków, oper, filharmonii-historia i architektura*, red. D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, Bydgoszcz 2008, s. 59-71
- S. Muthesius, *Warsaw's Poniatowski Viaduct: The World's First Elevated Urban Expressway*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 72, 2013, nr 2, s. 205-220
- K. Nowacki, *O budowie teatru miejskiego w Krakowie*, „Pamiętnik Teatralny” (24) 1975, z. 2, s. 228-260
- Cz. Ohryzko-Włodarska, *Akta do dziejów Kalisza w Archiwum Łódzkim*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. Gieysztor, t. 3, Poznań 1962, s. 397-439
- M. Omilanowska, *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2004, nr 3-4, s. 351-373
- Z. Ostrowska-Kęłowska, *Problem historyzmu w badaniach nad architekturą wieku XIX*, w: *Mysł o sztuce. Materiały Sesji zorganizowanej z okazji czterdziestolecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1974*, Warszawa 1976, s. 75-93
- G. Pirozkova, *SISTEMA ISTOČNIKOV STROITEL'NOGO ZAKONODATEL'STVAROS-SIJSKOJ IMPERII V XIX-NAČALE XX VV.*, „Istoričeskie, filozofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul'turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki” 2009, nr 2 (3), s. 68-72
- Postcolonial Galicia: Prospects and Possibilities*, red. K. Klaps, J. Surman, „Historyka” 42, 2012
- M. Rampley, *Art History and the Politics of Empire: Rethinking the Vienna School*, „Art Bulletin” 2009, nr 4, s. 446-462
- J. Raszewska, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793-1939*, „Rocznik Kaliski” 2, 1969
- M. Rolf, *A Continuum of Crisis? The Kingdom of Poland in the Shadow of Revolution (1905-1915)*, w: *The Russian Revolution of 1905 in Transcultural Perspective. Identities, Peripheries, and the Flow of Ideas*, red. F. Fischer v. Weikersthal, F. Grüner, S. Hohler, F. Schedewie, R. Utz, Bloomington 2013, s. 159-174
- J. Sętowski, *Losy pomnika Aleksandra II w Częstochowie 1889-1917*, „Almanach Częstochowy” 1998, s. 89-99
- D. Skórczewski, *Wobec eurocentryzmu, dekolonizacji i postmodernizmu. O niektórych problemach teorii postkolonialnej i jej polskich perspektywach*, „Teksty Drugie” 2008, nr 1-2, s. 33-55
- J. Sobczak, *Polskie fascynacje młodym cesarzem Mikołajem II. Geneza jego wizyty warszawskiej we wrześniu 1897 roku i próba polsko-rosyjskiej „ugody”*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1996, nr 1
- M. Strzałko, *Dzieje rezydencji w Kościelcu*, „Kronika Wielkopolski” 2002, nr 4, s. 96-114
- A. Szwarc, *Rewolucja 1905 roku na ziemiach polskich. Refleksje o historiografii i postawach inteligentnych elit*, „Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej im. Aleksandra Gieyszтора” 2006, nr 1, s. 25-36
- A. Tabaka, *Dwieście kufrów dekoracji. Kilka uwag o <smaku prowincjonalnym>*, w druku

- A. Tabaka, *Teatr modernistów*, „Calisia nowa” 2014, nr 4-6, s. 8-10
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Biznes w marmurze i granicie*, „Życie Kalisza” 2009, nr 42
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Teatralne skandale*, „Życie Kalisza” 2010, nr 30
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *W kaliskim monopolu spirytusowym*, „Życie Kalisza” 2010, nr 37
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Cukiernie, kawiarenki, tancerki*, „Życie Kalisza” 2011, nr 24
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Hotelowe luksusy*, „Życie Kalisza” 2011, nr 29
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Rozwój Kalisza – marzenia i rzeczywistość*, „Życie Kalisza”, 2011, nr 33, s. 13
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Marmury Hitlera w kaliskim parku*, „Życie Kalisza” 2012, nr 15
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Jak kaliszanie budowali teatr*, „Życie Kalisza” 2013, nr 19, s. 46
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Pan Friemann nie ma szczęścia do Kalisza*, „Życie Kalisza” 2013, nr 6
- A. Tabaka, M. Błachowicz, *Jaki teatr dla Kalisza*, „Życie Kalisza” 2013, nr 20, s. 46
- A. Tabaka, J. Bruś, *Modernizacje Kalisza. Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego i tzw. Dom Braci Kowalskich przy ul. Śródmiejskiej 35*, w: *Modernizmy. Architektura nowoczesności w Drugiej Rzeczypospolitej*, t. 4, Województwa poznańskie i łódzkie, w druku

WYDAWNICTWA KSIĄŻKOWE

- P. Anders, *Kalisz i okolice. Przewodnik*, Poznań 1980
- Architecture and Design in Europe and America 1750-2000*, red. A. Harrison-Moore, D. C. Rowe, Routledge 2006
- Architekt-budowniczy-mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN, Warszawa 24-25 XI 2004*, red. H. F. Paszkiewicz, M. Omilanowska, J. Sito, Warszawa 2007
- Architektura teatralna w Polsce*, red. D. Buchwald, M. Jarzyna, P. Morawski, Warszawa 2011
- D. Bachmann-Medick, *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012
- I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz 2002
- B. Bergdoll, *European Architecture 1750-1890*, Oxford-New York 2000
- Die Besetzung des oeffentlichen Raumes. Politische Plaetze, Denkmaler und Strassenamen im europaeischen Vergleich*, red. R. Jaworski, P. Stachel, Berlin 2007
- K. Beylin, *Dni powszednie Warszawy w latach 1880-1900*, Warszawa 1967
- Beyond Everydayness: Theatre Architecture in Central Europe*, red. I. Kovačević, Prague 2010
- R. Blobaum, *Rewolucja: Russian Poland, 1904-1907*, Nowy Jork 1995
- M. Błachowicz, A. Tabaka, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010
- D. Błaszczyk, *Juliusz Żórawski: przerwane dzieło modernizmu*, Warszawa 2010
- D. Błaszczyk, *Architektura teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu. Architecture of the Wojciech Bogusławski Theatre In Kalisz*, Kalisz 2016
- Ł. Biskupski, *Miasto atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku: kino w systemie rozrywkowym Łodzi*, Warszawa 2013
- J. Bruś-Kosińska, *Budynki teatralne Kalisza*, Kalisz 2007

- J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech. Próba ujęcia*, przeł. M. Kreczowska, wstęp M. Brahmer, Warszawa wyd. 1991
- M. Carlson, *Places of Performance: The Semiotics of Theatre Architecture*, Nowy Jork 1989
- B. Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz 2010
- Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863-1915. Szkice do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999
- A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa-Kraków 1999
- A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Kraków 2006
- P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium rosyjskim*, Poznań 2004
- A. M. Drexlerowa (red.), *Kultura miejska w Królestwie Polskim, cz. 1, 1815-1875*, Warszawa. Kalisz-Lublin-Płock, Warszawa 2001
- Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977
- N. F. Fiłatov, *Niżnij Novgorod. Architektura XIV-pocz. XX w.*, Niżny Nowogórod 1994
- L. Gandhi, *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, Poznań 2008
- A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin-Radzyń Podlaski 2006
- M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz 2014
- E. Grabowski, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskiem*, Odbitka z „*Ekonomisty*”, Warszawa 1914
- Gradoostroitel'stvo Rossii serdeiny XIX-nacala XX veka*, red. E. I. Kiriczenko, t. 2, *Goroda i novye tipy poselenij*, Moskwa 2003
- B. Grzegorzczak, *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1770 roku do schyłku XIX wieku*, Wrocław 2000
- M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005
- Historie Polski w XIX wieku*, t. 3, *Historie polityczne*, cz. 2, oprac. zbiorowe, S. Wiech, T. Gąsowski, Warszawa 2013
- E. Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, oprac. E. Hobsbawm, T. O. Ranger, Cambridge 1983
- H. Christoph Hoffmann, *Die Theaterbauten von Fellner und Helmer*, Monachium 1966
- G. Hoffmann, *Architektur für die Nation? Der Reichstag und die Staatsbauten des Deutschen Kaiserreichs 1871-1918*, Kolonia 2000
- Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia pod redakcją Ryszarda Czapulis-Rastenis*, t. 1-6, Warszawa 1978-1991
- A. Kaczmarek, *Dzieje kaliskich ulic*, t. 1, Kalisz 2002, t. 2, Kalisz 2012
- Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. K. Walczak, E. Andrysiak, Kalisz 2006
- S. Kaszyński, *Dzieje sceny kaliskiej 1800-1914*, Łódź-Wrocław 1962
- S. Kaszyński, *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej 1800-1970*, Łódź 1972
- S. Kieniewicz, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008

- A. Kirył, A. Sosna: *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2005
- Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1991*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1994
- B. Konarska-Pabiniak, *Teatry prowincjonalne w Królestwie Polskim (1863-1914)*, Płock 2006
- W. Kościelniak, *Zabytki architektury Kalisza*, Kalisz 1987
- W. Kościelniak, K. Walczak, *Kronika Kalisza*, Kalisz 2002
- W. Kościelniak, *Leksykon kaliski*, Kalisz 2008
- W. Kościelniak, *Wędrówki po moim Kaliszu*, Kalisz 2010
- P. Krakowski, *Wątki znaczeniowe w architekturze XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace z historii sztuki*, z. 11, 1973
- P. Krakowski, *Teoretyczne podstawy architektury XIX wieku*, Kraków 1979
- C. Krawczak, *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975
- B. Król-Kaczorowska, *Antoni Sacchetti dekorator romantyczny. Działalność w latach 1829-1845*, Warszawa 1959
- B. Król-Kaczorowska, *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy*, Warszawa 1971
- B. Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748-1975*, Warszawa 1986
- S. Kruk, *Życie teatralne Lublina (1782-1918)*, Lublin 1982
- Kulturpolitik und Theater: die kontinentalen Imperien in Europa im Vergleich*, red. P. Ther, Monachium 2012
- Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego 1772-1915*, red. D. Konstantynow, P. Paszkiewicz, Warszawa 1994
- B. Kunicki, *Ballady kaliskie ilustrowane przez Władysława Kościelnika*, Kalisz 1991
- K. Lippold, *Berliner Terrakottakunst des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2010
- H. Magirius, *Die Semperoper zu Dresden. Entstehung, Kunstlerische Ausstattung, Ikonographie*, Lipsk 2000 [I wyd. 1985]
- A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, Warszawa 1994
- MVD Rossii: enciklopediâ*, red. W. N. Niekrasow, Moskwa 2002
- A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1988
- B. I. Mironow, *Social'naâ istoriâ Rossiiperioda Imperii*, Sankt Petersburg 2003
- Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950*, red. D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa 1998
- M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986
- T. I. Nikołajewa, Viktor Šreter. Ieronim Kitner, Sankt Petersburg 2007
- Odbudowy i modernizacje miast historycznych w Europie pierwszej połowy dwudziestego stulecia. Naród, polityka, społeczeństwo*, red. I. Barańska, M. Górzyński, Kalisz 2016
- M. Olga-Bieńka, *Od zenitu do zmięchu: teatr warszawski 1880-1919*, Warszawa 2015
- M. Omilanowska, *Architekt Stefan Szyler 1857-1933*, Warszawa 2008

- Osiemnaście wieków Kalisza, t. 1-3, red. A. Gieysztor, Poznań 1960-1962
- J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, red. W. Molik, tłum. I. Drozdowska Broering, J. Kałużny, A. Peszke, K. Śliwińska, Poznań 2013
- Z. Pałat, *Architektura a polityka. Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011
- A. Parczewski, *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego Miasta Kalisza – wydanie jubileuszowe (1886-1911)*, Kalisz 1911
- P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915*, Warszawa 1991
- P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego, 1721-1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999
- K. Piskala, W. Marzec, *Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2013
- E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979
- E. Polanowski, *Życie literackie Kalisza 1870-1907*, Warszawa 1987
- M. Popiołek, *Powojenna odbudowa ulicy Nowy Świat w Warszawie*, Warszawa 2012
- J. Purchla, *Teatr i jego architekt/Theater und sein Architekt*, tłum. S. Dzida, Kraków 1993
- Reviving the Renaissance: The Use and Abuse of the Past in Nineteenth-Century Italian Art and Decoration*, red. R. Pavoni, Cambridge 1997
- Rewolucja 1905-1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosła, S. Wiech, Kielce 2005
- M. Rolf, *Imperiale Herrschaft im Weichsland: Das Königreich Polen und das Russische Imperium (1864-1915)*, Oldenbourg 2015; wyd. polskie *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864-1915)*, tłum. W. Włoskowicz, Warszawa 2016
- R. G. Robin Jr, *The Tsar's Viceroy: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, Londyn 1987
- W. Rusiński, *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983
- A. Rynkowska, *Ulica Piotrkowska*, Łódź 1970
- Siedziby teatrów, teatrzyków, oper, filharmonii – historia i architektura*, red. D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, Bydgoszcz 2008
- B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831-1864)*, Warszawa 1964
- D. Skórczewski, *Teoria – literatura – dyskurs. Pejzaż postkolonialny*, Lublin 2013
- A. Ian Smith, *The essence of Victorian opera: the unheroic, and the heroic middle-class tastes and mores*, Queenston-Lampeter 2014
- G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin 2004
- K. Stefański, *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2003
- K. Stefański, *Architektura historyzmu na ziemiach polskich*, Łódź 2005
- K. Stefański, *Teatr w Kaliszu*, Kalisz 1936
- Studia do dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840-1914)*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1970
- J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997

- A. Suligowski, *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, Warszawa 1903
- J. Szuliński, *Teatr miejski we Lwowie*, Warszawa 2002
- A. Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej 1864-1905*, wyd. Warszawa 1996
- Teatr polski w latach 1890-1918*, t. 4, *Zabór rosyjski*, red. T. Sivert, Warszawa 1988
- Teatr Wielki w Warszawie. Gmach*, Warszawa 1983
- Theatre architecture of the late 19th century in Central Europe*, red. J. Purchla, Kraków 1993
- E. M. Thompson, *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2014 [wyd. oryg. 2000]
- A. Tomaszewicz, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998
- A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864-1914*, Łódź 2010
- Unifikacja za wszelką cenę? Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, red. A. Szwarc, P. Wiczorkiewicz, Warszawa 2002
- K. Walczak, *Czasopisma kaliskie XIX i początków XX wieku. Studium bibliologiczne*, Kalisz 2005
- K. Walczak, *Adam Chodyński. Historyk Kalisza*, Kalisz 2010
- K. Walczak, E. Andrysiak, E. Obała, *Józef Radwan (1858-1936). Polityk, wydawca, działacz społeczny*, Kalisz 2014
- T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863-1914*, Dekalb 1996
- T. R. Weeks, *Vilnius between Nations 1795-2000*, Dekalb 2015
- S. Wiech, *Warszawscy generałowie-gubernatorzy o sytuacji społeczno-politycznej Królestwa Polskiego. Raporty Albiedyńskiego i Szuwałowa z lat 1881 i 1896*, Kielce 2007
- S. Wiech, *„Dyktatura serca” na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. Dzieje kariery wojskowo-urzędniczej Piotra Albiedyńskiego (1826-1883)*, Kielce 2010
- S. Wiech, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*, Kielce 2010
- M. Wiraszka, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008
- M. A. Woźniak, *Kalisz-1914. Pogrom miasta*, Kalisz 1995 (II wyd. 2014)
- A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807-1858*, Wrocław 2006
- H. Zielske, *Deutsche Theaterbauten bis zum zweiten Weltkrieg. Typologisch-historische Dokumentation einer Baugattung*, Berlin 1971
- M. Zgórnjak, *Wokół neorenesansu w architekturze XIX wieku. Podstawy teoretyczne i realizacje*, wyd. 2, Kraków 2013.
- J. Żywicki, *Urzednicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, Lublin 2010

STRONY INTERNETOWE, REPOZYTORIA I PUBLIKACJE W INTERNECIE (DOSTĘP VIII 2016)

- E. A. Annenkov, *NARODNYJDOM IMPERATORA NIKOLAÂ II V SANKT-PETERBURGE*,
<http://www.tonchu.org/almanakh/almanakh-na-pamyat-buduschemu-2014/narodnyy-dom-imperatora/>
- W. Baraniewski, *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, (2004), wersja elektroniczna na portalu CULTURE. PL: http://www.culture.pl/baza-sztuki-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/miedzy-opresja-a-obojetnoscia-architektura-w-polsko-rosyjskich-relacjach-w-xx-wieku
- I. Barańska, *Dlaczego się Kalisz nie rozprzestrzenił? Problemy rozwoju przestrzennego Kalisza w końcu XIX i na początku XX wieku*, odczyt wygłoszony 30 listopada 2010 na promocji albumu *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych* w Kaliszu, wersja tekstowa dostępna na stronach internetowych Archiwum Państwowego w Kaliszu: <http://www.archiwum.kalisz.pl/aktualnosci/56>
- Europeana, <http://www.europeana.eu/portal/pl>
- Federacja Bibliotek Cyfrowych, <http://fbc.pionier.net.pl/>
- M. Górzyński, *Ze studiów nad problemem historyzmu w polskiej historii architektury ostatniego półwiecza*, opracowanie studialne dostępne na licencji Creative Commons, online, http://www.mgarchitecturehistorian.eu/MG_Ze%20studiow%20nad%20problemem%20historyzmu.pdf
- M. Górzyński, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu. Historia, władza i komercja w przestrzeni kultury popularnej*, „Kultura popularna” 2014, nr 3, s. 46-61; wersja elektroniczna jest wersją pierwotną: http://kulturapopularna-online.pl/abstracted.php?level=4&id_issue=872300&dz=s6
- Istoriâ arhitektury Irkutska*, <http://www.art-i-fakt.ru/page/staty4.html>
- Inwestycje Kaliskie, dział „Historia miasta”, forum internetowe, <http://www.inwestycje.kalisz.pl/viewforum.php?f=13>
- V. Jerofiejew, *Samarskij teatr dramy*, <http://историческая-самапа.pdf>
- Polona – Cyfrowa Biblioteka Narodowa, <https://polona.pl/>
- Stary Kalisz.pl. Miasto ze wszystkich w Polsce najstarsze, <http://www.stary.kalisz.pl/>
- K. Śmiechowski, *Searching for the better city: urban discourse during the Revolution of 1905 in the Kingdom of Poland*, „Praktyka Teoretyczna” 2014, nr 3 (13), online; <http://www.praktykateoretyczna.pl/czasopismo/searching-for-a-better-city/>
- Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddział w Kaliszu, <http://www.tonz.kalisz.pl/index.php/tonz-w-kaliszu>
- Wirtualne Muzeum Architektury Teatralnej, <http://www.theatre-architecture.eu/pl/db.htm>
- Wirtualne Muzeum Fotografii Kalisza, <http://www.muzeumfotografiikalisza.pl/4/96/6#>
- Zdaniû teatru – 120 let!*, materiały wystawy jubileuszowej o gmachu teatru w Niżnym Nowogrodzie, <http://drama.nnov.ru/news/?ItemID=22591>
- „Życie Kalisza”, wersje elektroniczne artykułów historycznych M. Błachowicza i A. Tabaki, <http://www.zyciekalisza.pl/index.php?str=82>

STRESZCZENIE

Makary Górzyński

DZIEWIĘTNASTOWIECZNY TEATR MIEJSKI W KALISZU

Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium

Przedmiotem książki jest próba rekonstrukcji procesu projektowania, budowy i funkcjonowania w przestrzeni społecznej architektury drugiego gmachu teatru miejskiego w Kaliszu, zbudowanego w latach 1896-1900. Wychodząc od dyskusji na temat potrzeb miasta i inwestycji magistratu, jaka wywiązała się po odzyskaniu przez Kalisz statusu stolicy nadgranicznej guberni rosyjskiej w Królestwie Polskim (1867), praca przedstawia różnorodne pomysły dotyczące budowy stałego teatru w kolejnych dekadach. Najważniejszym z nich okazał się projekt powstały dopiero w latach dziewięćdziesiątych dziewiętnastego wieku, przy udziale i zainteresowaniu kaliskiego gubernatora (w latach 1883-1902), Michała Piotrowicza Daragana. Książka przybliży kulisy powstania gmachu teatru miejskiego, sposób jego finansowania i zabiegi miejscowych władz o zatwierdzenie projektu przez administrację rosyjską w Warszawie i Petersburgu. Autor w oparciu o źródła archiwalne, zachowane dokumenty urzędowe, prasę z epoki i bogaty materiał ikonograficzny prowadzi rekonstrukcję procesu budowy tego jedyne w Królestwie Polskim przełomu wieków reprezentacyjnego teatru zbudowanego przez miasto. Przedmiotem opisu jest również sam proces projektowania budynku przez architekta gubernialnego Józefa Chrzanowskiego i zrekonstruowanie formy oraz struktury pierwotnej tego spalonego w 1914 roku gmachu.

Jako „pałac sztuki” czy „świątynia sztuki”, otwarty latem 1900 roku kaliski teatr należał do najważniejszych lokalnych inwestycji przełomu stuleci i szybko stał się jednym z symboli Kalisza, nadgranicznego miasta, które od 1902 roku zaczęło się niezwykle szybko rozwijać za sprawą budowy linii kolejowej do Warszawy. Projekt budowy teatru, podobnie jak i wcześniejszy gmach nowego ratusza, był

istotnym narzędziem polityki gubernatora Daragana i miejscowych elit. Część problemowa książki zawiera wieloaspektowe analizy roli tej inwestycji wobec polityk kulturowych, sprawowania imperialnej władzy Cesarstwa Rosyjskiego nad Prośną, jak i zmiennych relacji między promowaniem „kultury wysokiej” i „kultury popularnej”. Dla kogo był przeznaczony nowy gmach kaliskiego teatru? Jakie interesy, a może gry polityczne wiązały się z jego budową? Jak przestrzeń teatru współtworzyła kulturę doznań spektakli – i do jakich refleksji prowokowała ludzi z początku zeszłego wieku? Reprezentacyjna architektura budowli, zaprojektowana w oparciu o wzorce włoskiej sztuki nowożytnej, została przeanalizowana w pracy z perspektywy społecznej, kulturowej i jako narzędzie budowania reprezentacji klasowej.

Poszukując odpowiedzi na pytania o charakter i funkcję tej architektury, podłoże wyboru formy i stylu wobec standardów teatrów miejskich tego czasu, autor przedstawia nieznane wcześniej materiały i proponuje interpretację, które mogą być interesujące nie tylko dla badaczy kultury architektonicznej około 1900 roku, historyków budynków teatralnych czy najszerzej ujmując, historyków dziewiętnastego wieku, ale także dla szerokiego grona czytelników zainteresowanych fascynującym okresem „Belle Epoque” na ziemiach polskich.

Praca dostarcza również materiału do refleksji nad międzywojenną odbudową Kalisza po zniszczeniach tragicznego sierpnia 1914 roku, stawiając pytanie o powody, dla których nadające się do rekonstrukcji gmachy ratusza i teatru zostały zastąpione zupełnie nowymi budowlami w realiach odrodzonego państwa polskiego.

SUMMARY

Makary Górczyński

THE NINETEENTH CENTURY MUNICIPAL THEATRE IN KALISZ: Architecture and Cultural Politics on the Peripheries of the Empire

In the following book Author offers a case study of a discussion, design process and finally architecture and the ceremonial opening of the Kalisz's second municipal theatre, built from 1896 to 1900. Of particular interest in this study are discourses of modernization through new public buildings, examination of close relationships between the architecture of the 1900 theatre and its unique urban setting. Author examines also the importance of this forgotten project (the building was burned down in 1914 and no longer exists in its original form) for the local politics of culture, both from Imperial and national (Polish) perspective, referring to notions of "high/national" vs "popular/low" culture that fueled the public sphere debates in Kalisz when the new building opened its gates.

The borderline Polish town of Kalisz acted in the years 1867-1914 as the capital of the westernmost governorate of the Russian Empire – Kalisz Province in the so called Russian Poland (Polish Kingdom). At the turn of the twentieth century it was a small city, with population reaching 20 000 inhabitants. The town governed by Russian Governor Michail Daragan (1883-1902 in office) served as a place for negotiations between the new, industrial- and trade-backed elites, blue collar intelligentsia representatives and imperial authorities. Among key issues of the debate conducted in the 1870s were improvements in the city's infrastructure and urban space, to list the new town hall, public schools or the new theatre building only. Especially the theatre was a frequent topic for local middle class and authorities seeking not only for a new, modern architecture to replace the older municipal theatre (burned down in 1858) but also presenting several ideas on how public investments would have stimulated growth of the new Kalisz's environs.

From this point of view, both the new town hall and the theatre were perceived for many as objects that should form the new urban centre. Economy, urban modernity or politics of national (Russian or Polish) culture also entered the scene, forming an intriguing network of perceptions, ideas and projects that linked the theatre project with the future development of Kalisz and local politics.

Finally, the municipal theatre was included in the public investments campaign of late 1890s. The building opened its gates in late July of 1900. It was Daragan's personal lobbying that made construction possible, despite high costs and instability of the contemporary municipal budget. The new theatre, located next to the promenade of Josephine Avenue and a spacious public gardens, was designed in a style described as a "modern Renaissance" and resembled spatial programme of the contemporary European theatres, symbols of the bourgeois society. The project was prepared by the governorate head technician Józef Chrzanowski (in office from 1875 to 1903), graduate of the Institute of Civil Engineers in Saint Petersburg. In his design he utilized internationally popular stylistic patterns based on the Early Modern Italian palatial and villa architecture. His design was in many ways similar to the École des Beaux-Arts productions of public buildings designs. The building was also equipped with modern facilities like electric lightning, central heating and ventilation, plumbing or fireproof construction with convenient staircases and corridors.

The new theatre was frequently portrayed as a "temple of art," "temple of the Muses" or "the palace of Arts." From the other point of view, social reformers criticized building intended for elites that lacked cheaper seats, arguing that the auditorium was designed according to class distinctions instead of a more democratic arrangement. In their view the theatre should first and foremost serve intellectual purposes, promoting the national Polish literature and drama instead of operettas or comedies that dominated the Kalisz's scene. This conflict has been present since the opening performance, connected with the visit of the Warsaw general-governor count Alexander Imeretynski, who admired stability of the Russian governance in Kalisz, linking local progress with the Imperial rule over the colony. Hence, Daragan's policies in Kalisz are under consideration in this book, stressing the role of the new theatre as a tool of imperial governance over Polish town.

РЕЗЮМЕ¹

Макары Гужиньски

ГОРОДСКОЙ ТЕАТР КАЛИША В XIX ВЕКЕ

Архитектура и культурная политика на периферии империи

Настоящая книга является попыткой реконструкции процесса проектирования, постройки и социального функционирования архитектуры второго здания городского театра в Калише, построенного в 1896-1900 гг. Исходя из заметок по обсуждению насущных городских проблем и вложений городского магистрата, которые появлялись в местной прессе после получения Калишом заново статуса столицы пограничной российской губернии в бывшем Царстве Польском (в 1867 году), настоящая работа рассматривает разные идеи по постройке постоянного здания театра в последующие десятилетия. Самой важной из этих идей оказался проект, созданный уже в девяностые годы XIX века, благодаря заинтересованности и попечительству калишского губернатора, Михаила Петровича Дарагана, который занимал эту должность в 1883-1902 гг. Книга пытается пролить свет на происходившие события за кулисами строительства здания городского театра, способы его финансирования и попытки местных властей получить согласие российской администрации в Варшаве и в Петербурге на реализацию этого проекта. Автор, опираясь на архивные источники, сохранившиеся официальные документы, прессу той эпохи и богатый иконографический материал, реконструирует процесс создания единственного в Привислинском крае начала XX века видного театра, построенного на городские средства. Предметом описания также является и сам процесс проектирования здания для театра губернским архитектором Юзефом Хшановским и попытка отыскать форму и первоначальную структуру этого здания, споровшего в 1914 году.

¹ Z języka polskiego przełożyła Justyna Danik.

Летом 1900 года в Калише был открыт театр, он же «дворец искусств» или «храм искусств», явившийся важнейшим вкладом местных властей в благоустройство на рубеже XIX-XX веков. Городской театр быстро стал одним из символов Калиша, пограничного города, который динамично развивался после окончания строительства железной дороги в Варшаву в 1902 г. Проект постройки театра, как и предыдущего здания ратуши, был важным инструментом политики губернатора Дарагана и местных элит. Проблемная часть книги содержит многоаспектные попытки анализа роли этого проекта в контексте культурной политики, проводимой имперской властью в городе над Просной, и меняющихся отношений между продвижением «высокой культуры» и «популярной культуры». Для кого было предназначено новое здание калишского театра? Какие интересы, а, возможно, и политические игры были связаны с его постройкой? Как пространство театра создавало культуру восприятия спектаклей и на какие размышления наводило людей в начале прошлого века? В этой работе величественная архитектура здания, отсылающая к современному итальянскому искусству, подвергается анализу с социальной и культурной точек зрения, а также в аспекте классовой репрезентации.

Автор настоящей работы рассматривает вопросы, касающиеся характера и функции этой архитектуры, основы выбора формы и стиля для театра в Калише по сравнению с другими городскими театрами того времени. Автор также представляет ранее неизвестные материалы и предлагает интерпретации, которые будут интересны не только исследователям архитектурной культуры начала XX века, историкам театральных зданий и специалистам по истории XIX века, но и широкой группе читателей, интересующихся периодом «Прекрасной эпохи» на территории Польши.

Материалы работы также дают повод поразмышлять о реконструкции Калиша в межвоенный период после его разрушения во время трагического августа 1914 года, поднимая вопросы о причинах, по которым в возрождённой Польше подходящие для реконструкции здания ратуши и театра были заменены совершенно новыми постройками.

I. PROBLEMATYKA BADAWCZA, TEMAT, CELE I METODY OPRACOWANIA

1. Gmach teatru miejskiego w Kaliszu po częściowym spaleniu w sierpniu 1914 roku, widok z mostu wiodącego z Alei Józefiny do parku. Eksponowane elewacje północna i zachodnia. Pocztówka z lat I wojny światowej. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G121.*

I. PROBLEMATYKA BADAWCZA, TEMAT, CELE I METODY OPRACOWANIA

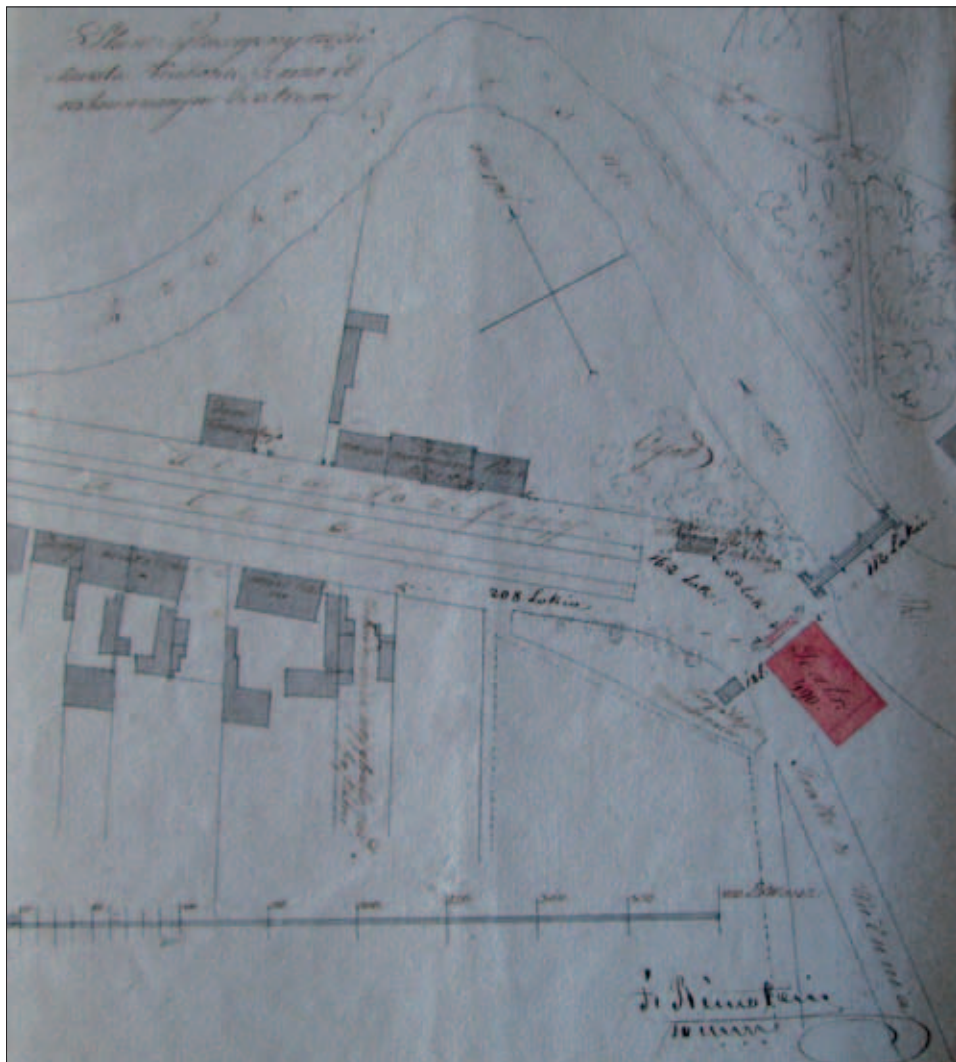
2. Widok budynku teatru od północy – z parku miejskiego – na końcowym etapie prac wykończeniowych, fragment fotografii z lata 1900 roku, wycinek autora. / *Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikoniczny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103715.*

I. PROBLEMATYKA BADAWCZA, TEMAT, CELE I METODY OPRACOWANIA

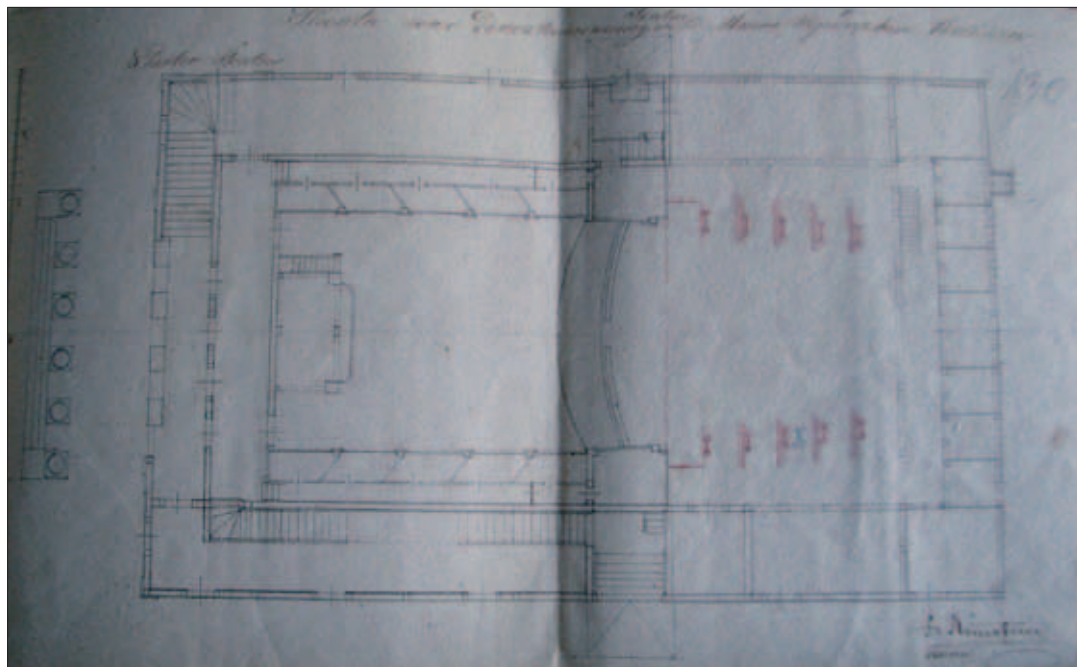
3. Szczętkowo zachowana fotografia teatru miejskiego w Kaliszu w widoku od północnego-wschodu, wykonana z cypla parku miejskiego między 1902 a 1914 rokiem. Na pierwszym planie tafla wód rzeki Prosny, w głębi po lewej budynek teatru, po prawej zaś zarysy zabudowy Alei Józefiny. / *Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej APK), Spuścizna Władysława Kościelniaka, sygn. 215f.*

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

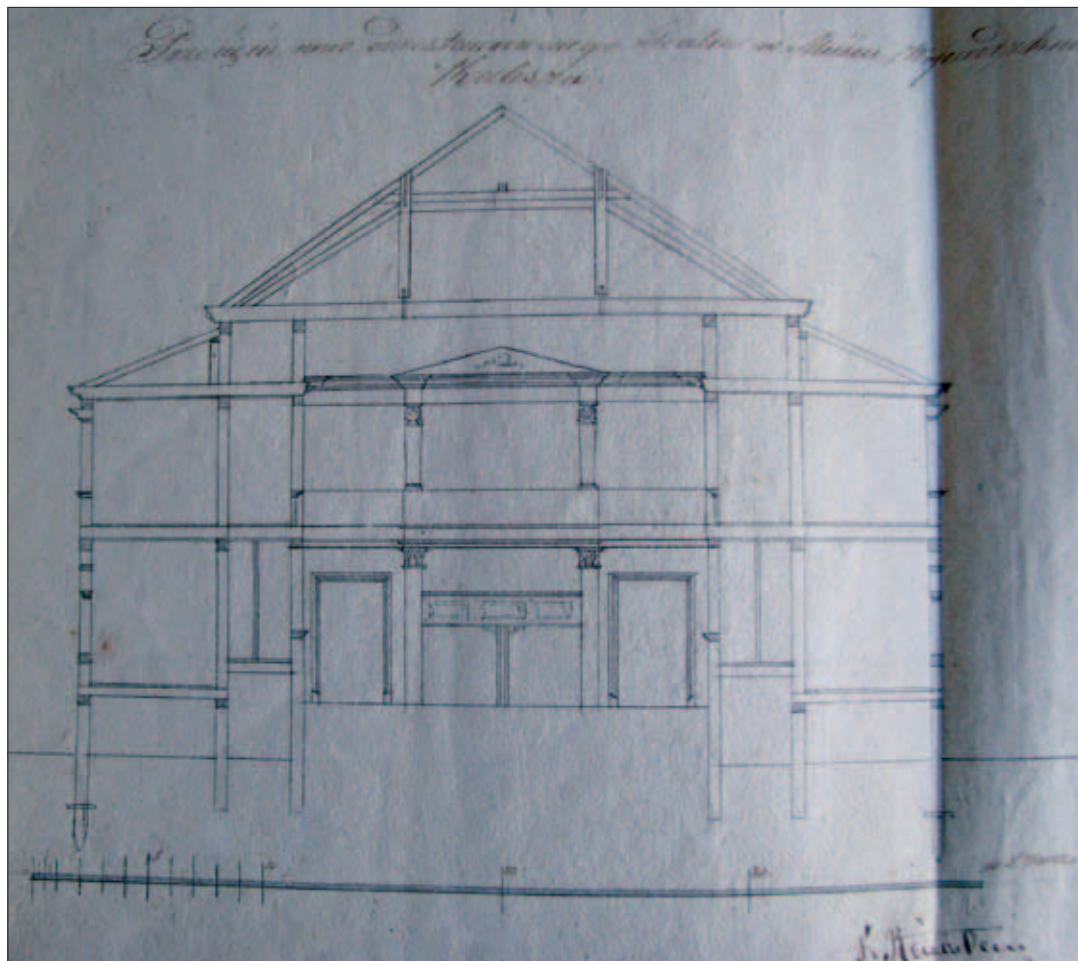
4. Plan sytuacyjny teatru miejskiego w Kaliszu, sporządzony w 1846 roku przez architekta Franciszka Reinsteina. Widoczna zabudowa Alei Józefiny, kanał rzeki Prosny, fragment parku. Kolorem czerwonym oznaczono gmach teatru, przebudowanego w 1835 roku wedle projektów Reinsteina na zlecenie miasta. / *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 128.*

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

5. „Planta nowo odrestauowanego teatru w Mieście Wojewódzkim Kaliszu”, 1846, rys. Franciszek Reinstein, rzut parteru teatru miejskiego. / AGAD, *Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855*, sygn. 3316, k. 129.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

6. „Przekrój nowo odrestaurowanego teatru w Mieście Wojewódzkim Kaliszu”, 1846, rys. Franciszek Reinstein, przekrój poprzeczny na wysokości łoża cesarskiej. / AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 130.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

7. Widok teatru i restauracji parkowej w Kaliszu, reprodukcja litografii z zakładów M. Fajansa w Warszawie wedle ryciny Stanisława Barcikowskiego, opisane jako „Widok na park i teatr w Kaliszu”, fragment. / E. Stawecki, S. Barcikowski, „Album Kaliskie”, Warszawa 1858, nr 16.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

8. Wycinek mapy okolic Kalisza z 1859 roku („Plan des Environs de Kalisz leve sous les ordres du Capitaine de l'État, Major Bergenstrolé”), ukazujący miasto lokacyjne na wyspie wraz z przedmieściami. Czerwonym okręgiem zaznaczono lokalizację „teatru zjazdowego”. / Archiwum Państwowe w Łodzi, (dalej APŁ), zbiór kartograficzny, sygn. 403.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

9. Fragment planu pomiarowego nieruchomości i zabudowy miasta Kalisza z 1878 roku, autorstwa geometry przysięgłego Ottomara Wollego („Plan dzisiejszego miasta Kalisza, sekcja 3”). Widoczne miasto lokacyjne na wyspie, w centrum Rynek Główny, na północny-wschód odeń Plac św. Józefa ze skwerem i budynkami urzędu gubernialnego oraz kościołem św. Józefa. Na północ od tegoż Plac Zamkowy z cerkwią św. Apostołów Piotra i Pawła. Widoczne najważniejsze przedmieścia: od północy Tyniec, Chmielnik, na północnym zachodzie Piskorzewie, na południu Wrocławskie Przedmieście i rejon Czaszek oraz Wydorów. Na południe od miasta lokacyjnego wyspa dawnej Rembowskiżczyzny z Aleją Józefiny, traktem wrocławskim i wieluńskim. Na wschód od miasta dzielnica parkowa w ramionach Proсны i jej kanałów po regulacji z lat czterdziestych dziewiętnastego wieku. Czerwonymi punktami oznaczono dyskutowane w końcu stulecia warianty lokalizacji nowego gmachu teatru miejskiego. / *Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory kartograficzne, online (Polona), sygn. ZZK 167.*

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

10. Reprodukacja fotografii Stanisława Zewalda z około 1881 roku (?), przedstawiającej prawdopodobnie uroczystości państwowe z okazji koronacji cara Aleksandra III, odbywające się na Placu św. Mikołaja w Kaliszu. Widoczna przestrzeń placu i pierzeja północno-wschodnia z fabryką Schnerrów i zabudowaniami pomocniczymi, w tle po prawej miasto lokacyjne i bryła kościoła św. Mikołaja. Na tym placu w latach 70. dziewiętnastego stulecia rozważano lokalizację ratusza lub teatru i budowę nowej dzielnicy śródmiejskiej / MOZK, *Dział Historii*.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

11. Widok gmachu straży ogniowej i policji na Placu św. Mikołaja w Kaliszu, fotografia z około 1890 roku, naklejona na karton, z obramowaniem i podpisem „Kalisz” oraz odręcznymi adnotacjami pod zdjęciem. Na pierwszym planie widoczny most w ciągu ulicy Kanoniczkiej ze szpicą pułku dragonów rosyjskich, w tle po lewej zabudowa pierzei południowo-zachodniej placu, w centrum bryła budynku straży i policji. Gmach ten powstał wedle projektów Józefa Chrzanowskiego w latach 1887-1889. W 1890 roku Eugeniusz Oraczewski sporządził projekt jego rozbudowy o teatr miejski, niezrealizowany. Obecnie nie istnieje. / Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F.96634.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

12. Jarmark na konie w Kaliszu, reprodukcja fotografii z 1896 roku, przedstawiającej północno-zachodnią część Placu św. Mikołaja, widoczny targ koński i urywająca się zabudowa w centrum zarys budynku odwachu wojskowego. / *Tygodnik Ilustrowany* 1896.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

13. Fotografia z około 1890 roku, widok promenady spacerowej w Alei Józefiny, od mostu trybunalskiego w stronę ogrodu publicznego. / Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F96609.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

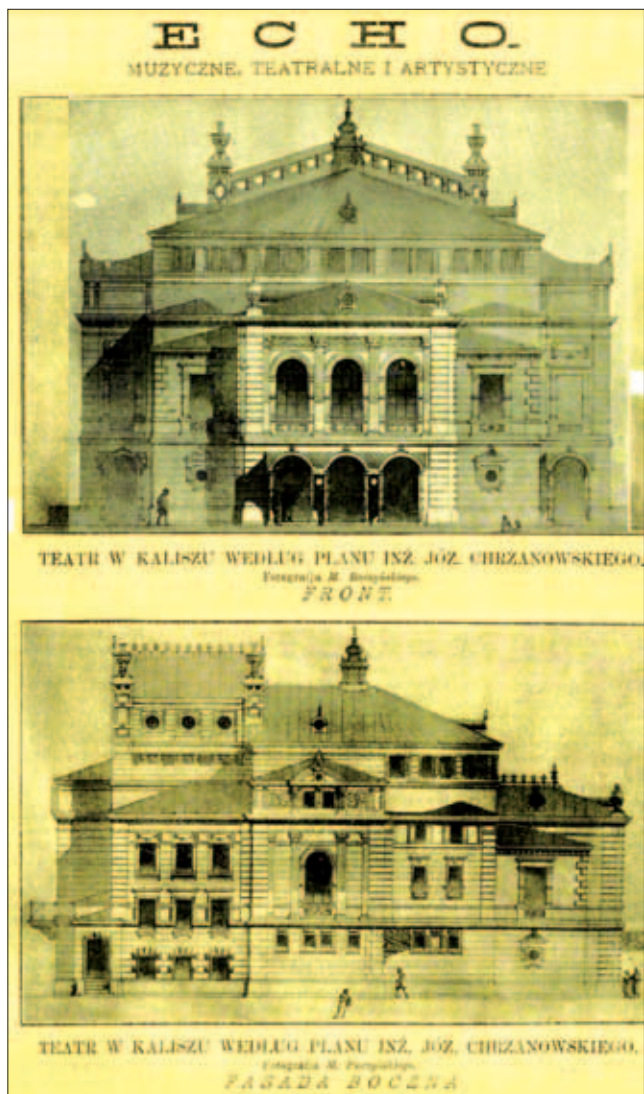
14. Ogród miejski w Kaliszu został w latach 1880-1900 gruntownie przebudowany ze środków miejskich i zbiorów publicznych, na podstawie działań Komitetu Parkowego przy magistracie, wedle koncepcji Edmunda Jankowskiego, przy udziale gubernatora Michała Piotrowicza Daragana. Częścią regulacji ogrodu była przebudowa układu drogowego, budowa oranżerii, cieplarni, tarasów widokowych, sztucznych ruin, budowa nowego parku na terenach za spalonym w 1858 roku teatrem i ustawienie rzeźb rodzajowych. Na reprodukcji widok jednej z nich – tzw. „Sandalarki”, zamówionej w fabryce Ernst March Tonwarenfabrik w Charlottenburgu koło Berlina. Pocztówka, na podstawie zdjęcia z około 1900 roku. / MOZK, *Dział Historii*, sygn. MOZK/H/5532.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

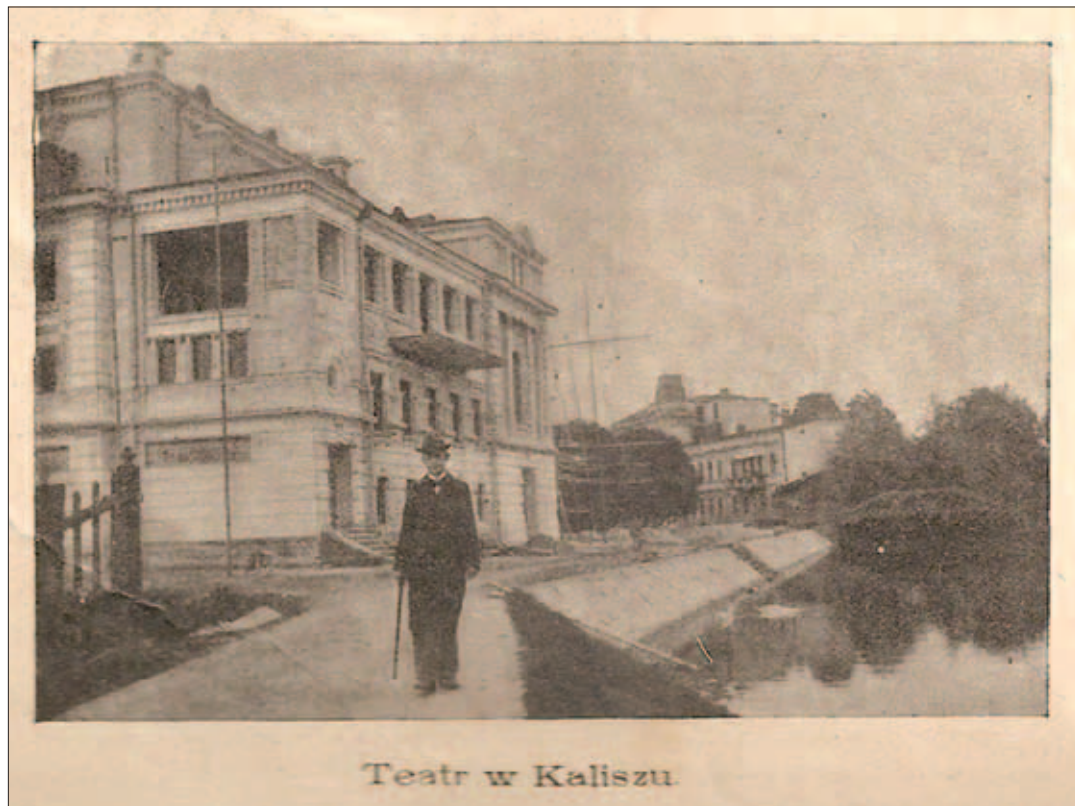
15. Widok rzeki Prosny od mostu z Alei Józefiny do parku w kierunku wschodnim, w oddali widoczne łazienki kąpielowe. Po prawej stronie tereny przyszłej, nowej części parku, otwartej wraz z teatrem w 1900 roku. Reprodukacja zdjęcia z około 1890 roku. / *Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F.96609.*

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

16. Reprodukcyjne fotografii M. Raczyńskiego, przedstawiających rysunkowe wizualizacje projektu teatru miejskiego w Kaliszu autorstwa Józefa Chrzanowskiego, widok fasady frontowej i bocznej (północnej), opublikowane w roku 1896. / *Echo Muzyczne, Artystyczne i Teatralne* 1896.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

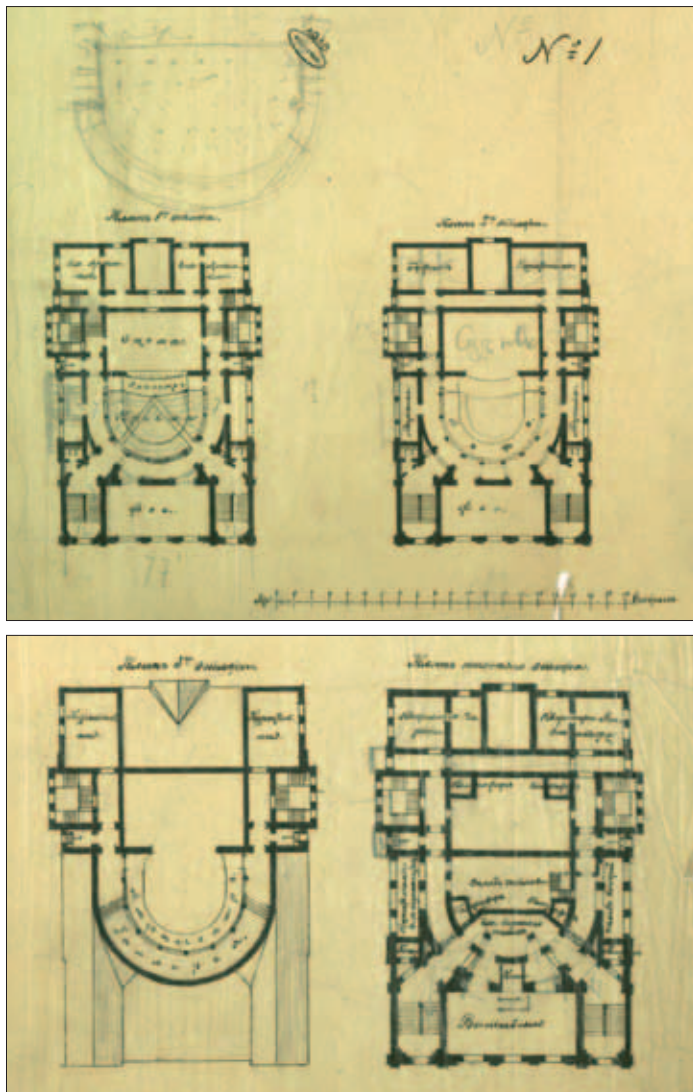
17. Gazetowa reprodukcja fotografii z podpisem „Teatr w Kaliszu” z lata 1898 roku, z widocznym budynkiem teatru miejskiego w budowie. Od strony północnej i wschodniej zdjęto już rusztowania, gotowe są elewacje, brak jednak nadal balustrad balkonów i loggi oraz ozdobnej kraty przy rzece. W tle widoczna zabudowa Alei Józefiny i most do parku, tzw. most teatralny. / *Wędrowiec* 1899.

II. HISTORIA POWSTANIA NOWEGO GMACHU TEATRU W KALISZU NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

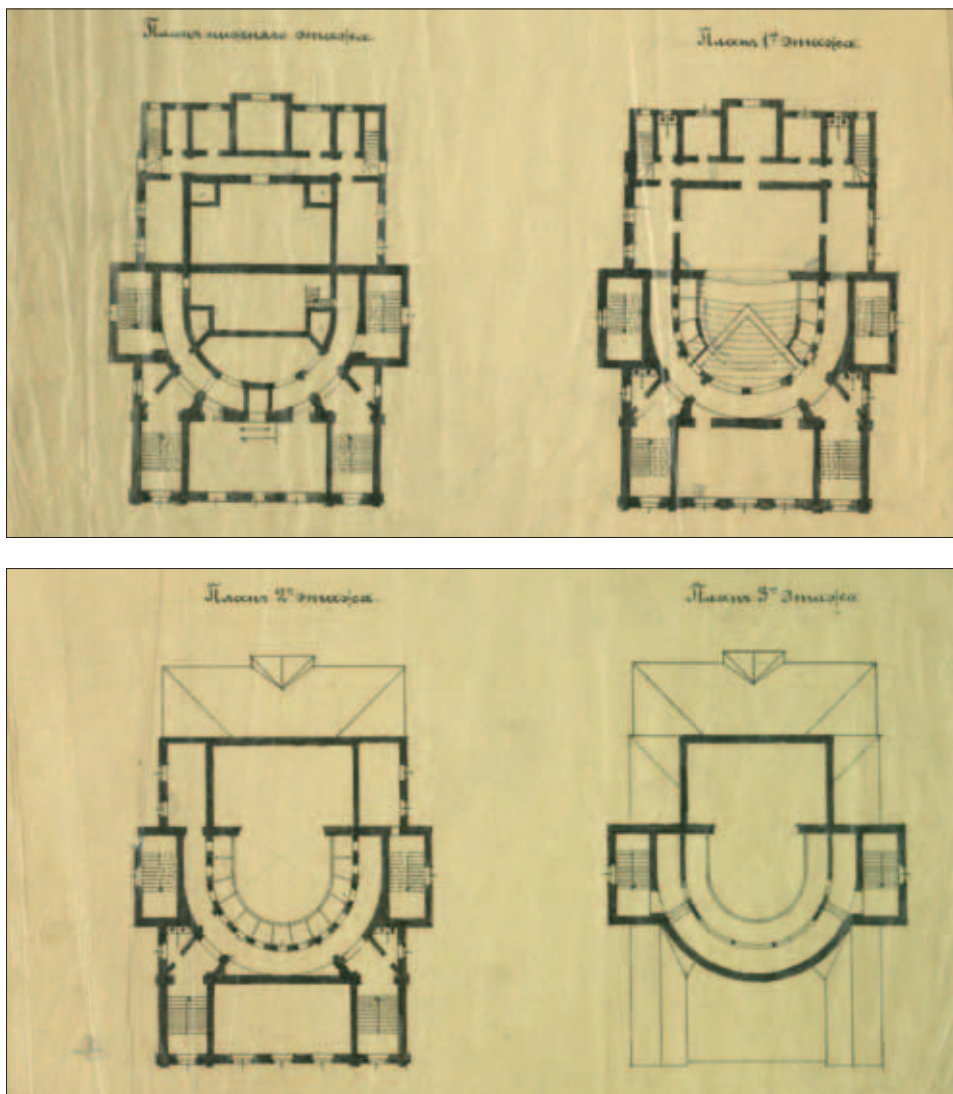
18. Nowy teatr miejski w Kaliszu na krótko przed otwarciem, widok fotograficzny z lipca 1900 roku, wykonany z mostu teatralnego. Trwają jeszcze prace porządkowe wokół budynku, odbijającego się w wodach Prosny. / Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103404.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

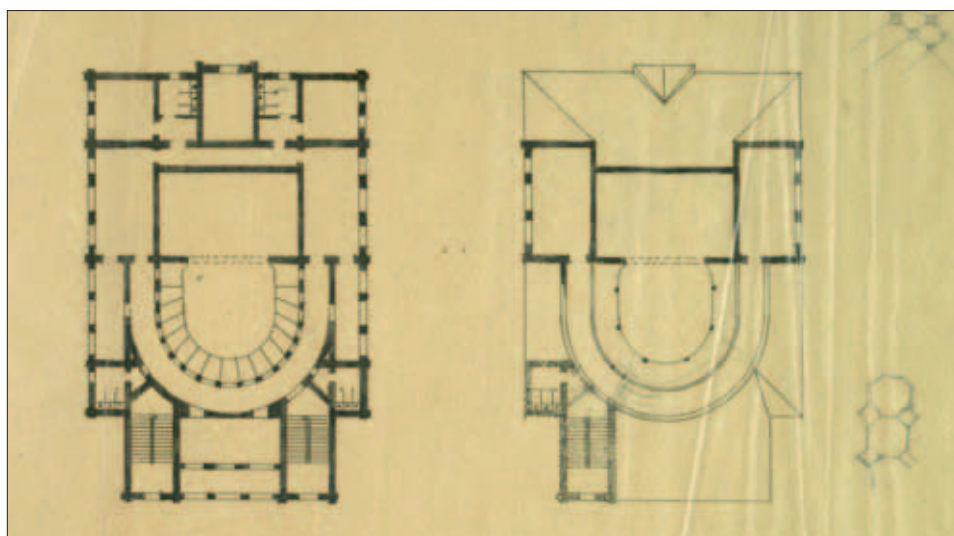
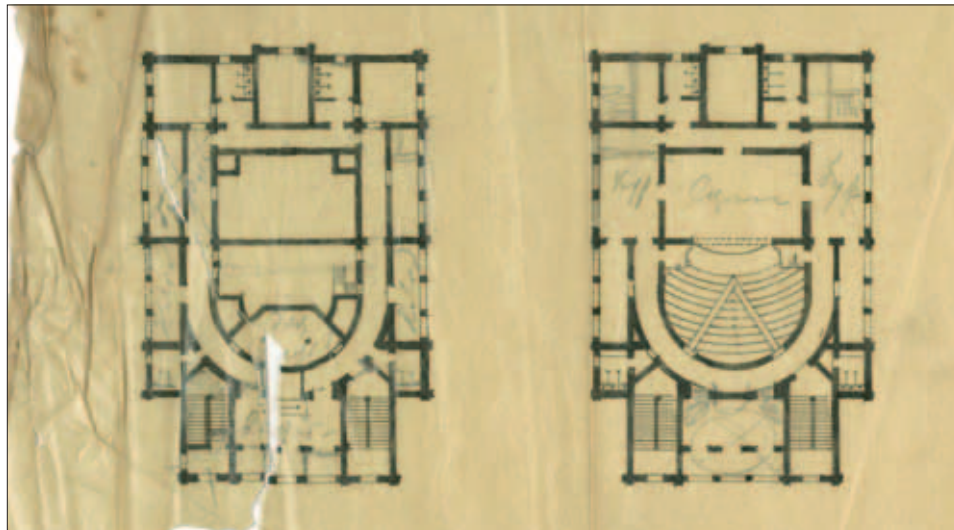
19. Nietadowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty budynku teatralnego, rysunki tuszem na kalce, dopiski ołówkiem. Podpisy w języku rosyjskim, podziałka. Arkusz No 1. W zbiorach archiwalnych zaklasyfikowane jako rzuty do projektu teatru w Kaliszu. W niniejszej książce jako wariant nr 1 etapu wstępnego. / AGAD, zbiór kartograficzny, 495-212, arkusz 1. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

20. Niedatowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty 4-kondygnacyjnego budynku teatralnego, prawdopodobnie materiały do projektu teatru kaliskiego. Wariant No 1a. / AGAD, zbiór kartograficzny, 495-212, arkusz 2. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

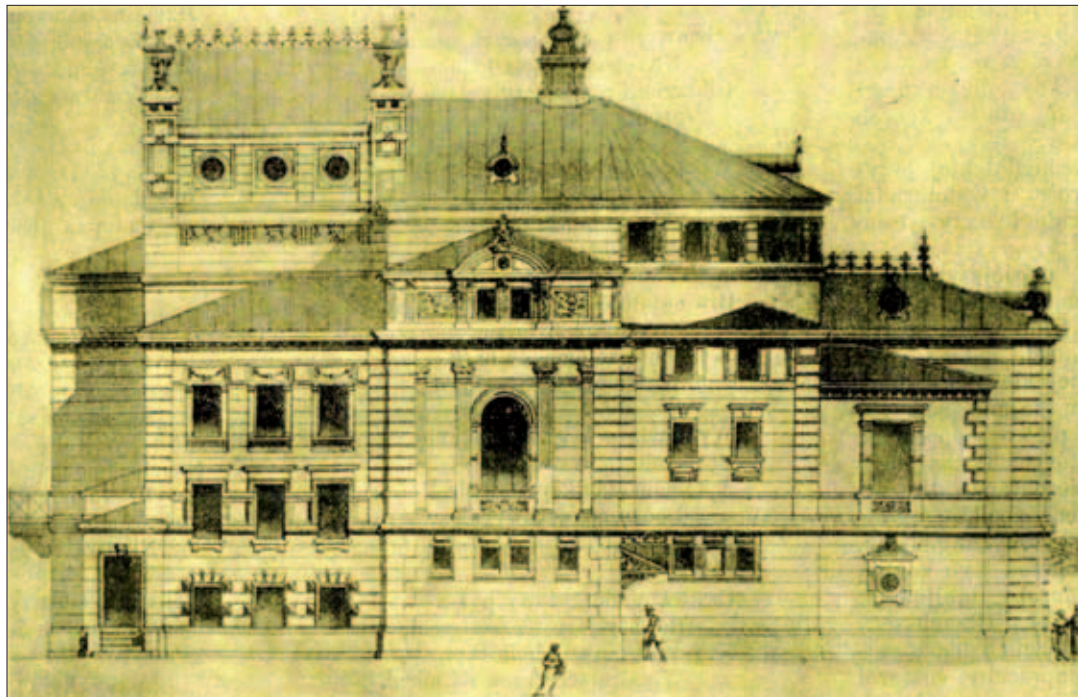
21. Nienotowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty 4-kondygnacyjnego budynku teatralnego, prawdopodobnie materiały do projektu teatru kaliskiego. Wariant No 2. / AGAD, *zbiór kartograficzny*, 495-212, arkusz 3. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

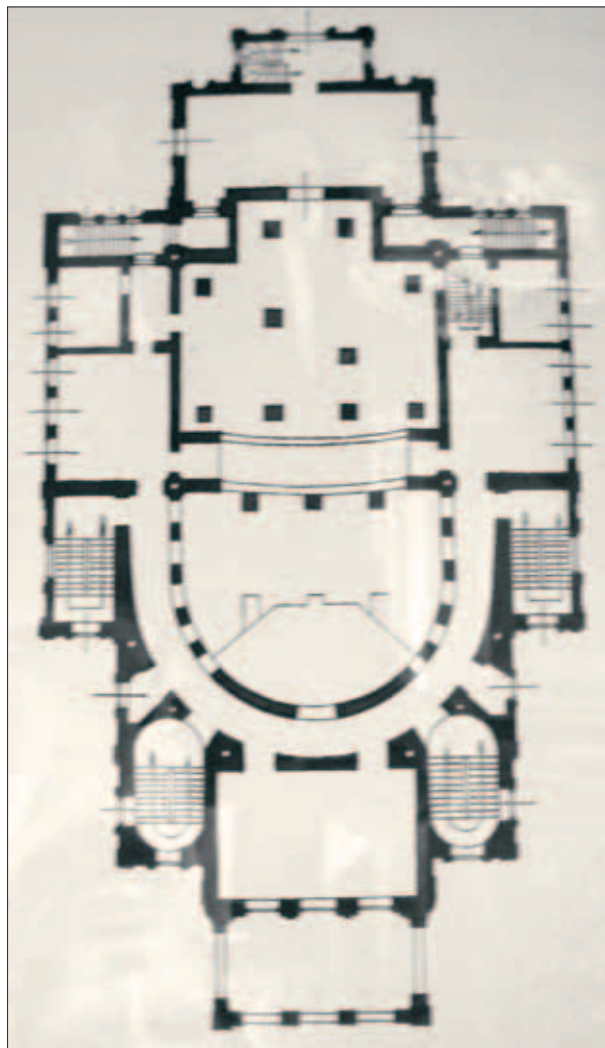
22. Józef Chrzanowski, kaliski architekt gubernialny, rysunek wizualizacyjny fasady teatru miejskiego w Kaliszu, opublikowany 1896, powstały zapewne w 1894 roku. / *Tygodnik Ilustrowany* 1896.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

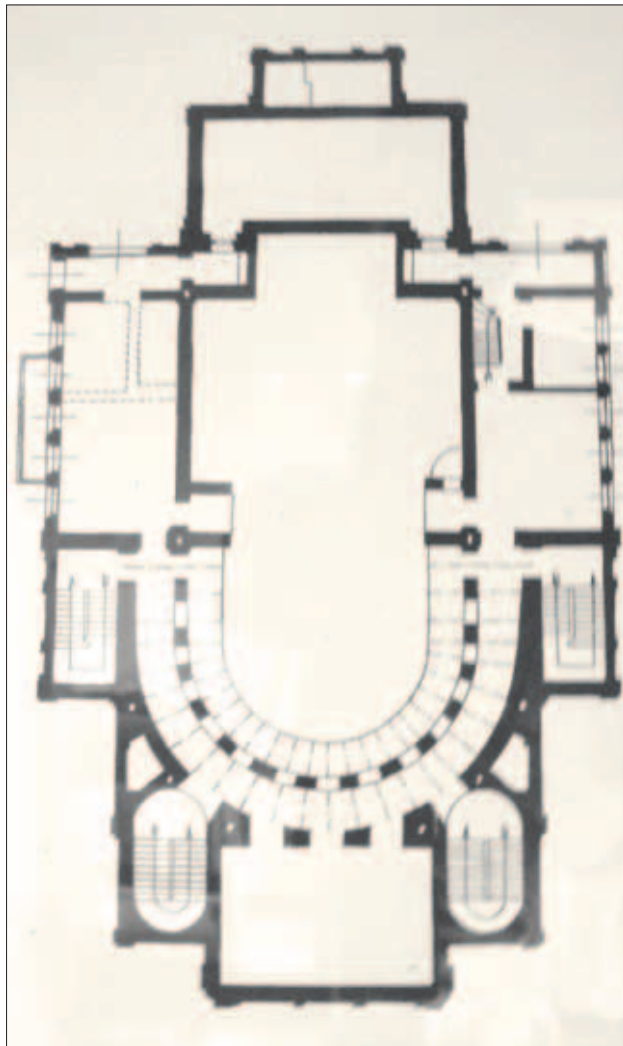
23. Józef Chrzanowski, kaliski architekt gubernialny, rysunek wizualizacyjny bocznej elewacji teatru miejskiego w Kaliszu, opublikowany 1896, powstały zapewne w 1894 roku. / *Echo Muzyczne, Artystyczne i Teatralne* 1896.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

24. Rzut rekonstrukcyjny parteru i pierwszego piętra (rysunek łączony, kondygnacje analogiczne) gmachu teatralnego otwartego w 1900 roku, eksponowany na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1925 roku. Widoczny podjazd, westybul, eksedrałny korytarz połączony z 4 klatkami schodowymi, pomieszczenia dodatkowe, zaplecze techniczne, pomieszczenia pod sceną i widownią i dwie dodatkowe klatki schodowe w części wschodniej. Od wschodu (na górze) segment dobudowany w latach 1901-1902, przylegający do zascenia / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/71*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

25. Rzut rekonstrukcyjny drugiego piętra teatru kaliskiego, jak w reprodukcji nr 24. Widoczne foyer na wysokości drugiej kondygnacji, widownia, scena, galeria i pomieszczenia wokół sceny. / MOZK, *Dział Historii*, sygn. MOZK/H/71.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

26. Przekrój poprzeczny przez gmach na wysokości proscenium, rekonstrukcja z 1925 roku (jak przy reprodukcjach 24-25). / *Dział Historii, sygn. MOZK/H/71.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

27. Fotografia teatru miejskiego sprzed otwarcia, lato 1900 roku. / Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103404.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

28. Nowy teatr miejski w Kaliszu na krótko przed otwarciem, widok elewacji północnej, lipiec 1900 roku. Choć układ funkcjonalny jest nadal czytelny w bryle, tak wyraźne jest niefortunne „spłaszczenie” kompozycji wskutek zmian w projekcie realizacyjnym. / Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103715.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

29. Zestawienie ukazujące różnice między projektem opublikowanym w 1896 roku w prasie, a wersją zrealizowaną do 1900 roku. / Montaż MG z reprodukcji nr 28 i 22.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

30. Architektura teatru kaliskiego, detale: ryzalit frontowy, zwieńczenie ryzalitu klatki schodowej, lukarny. / *Montaż wycinków z fotografii nr 27.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

31. Zbliżenie na rozwiązanie kompozycyjne ryzalitu północnej klatki schodowej, widoczne jasnokamienne malowanie elewacji w kontraście z ciemnobrązową stolarką okienną. Kapitele pilastrów i płyciny ornamentalne z pracowni Floriana Harnysza. Nad oknem doświetlającym schody lampa elektryczna od AEG. / Fragment fotografii z reprodukcji nr 28.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

32. Architektura teatru kaliskiego, detale: obramienia okienne, ryzalit klatki schodowej, skrzydło techniczne przy scenie, płycina w 'fartuszkach', boniowania. / Montaż wycinków fotografii nr 27.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

33. Ciąg dalszy zbliżeń na detale. Metaloplastyka: motyw ogni wiecznych/latarnie sławy, na zwieńczeniach szczybów wentylacyjnych nadscenia, balkon z balustradą na wzorach osiemnastowiecznych (kratki regencyjne, liście akantu), kraty w oknach parteru, obudowy ochronne dachu, lampa podjazdu, krata przy rzece od Alfreda Milkego. / Wycinki fotografii nr 27.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

34. Zbliżenie na fragment nadszcenia i ostatniej kondygnacji widowni, z figurą Viktorii (Sławy) z fabryki Charlottenburskiej (1899). / *Wycinek fotografii nr 27.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

35. Rzeźby Viktorii wedle J.Ch. Raucha, fotografia z katalogu firmy E. Marcha. / Ernst March's Thonwarenfabrik, Charlottenburg b. Berlin, Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten usw. Bd 1-5. Berlin 1880-88; Reprodukcia ze zbiorów Ofen- und Keramikmuseum w Velten.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

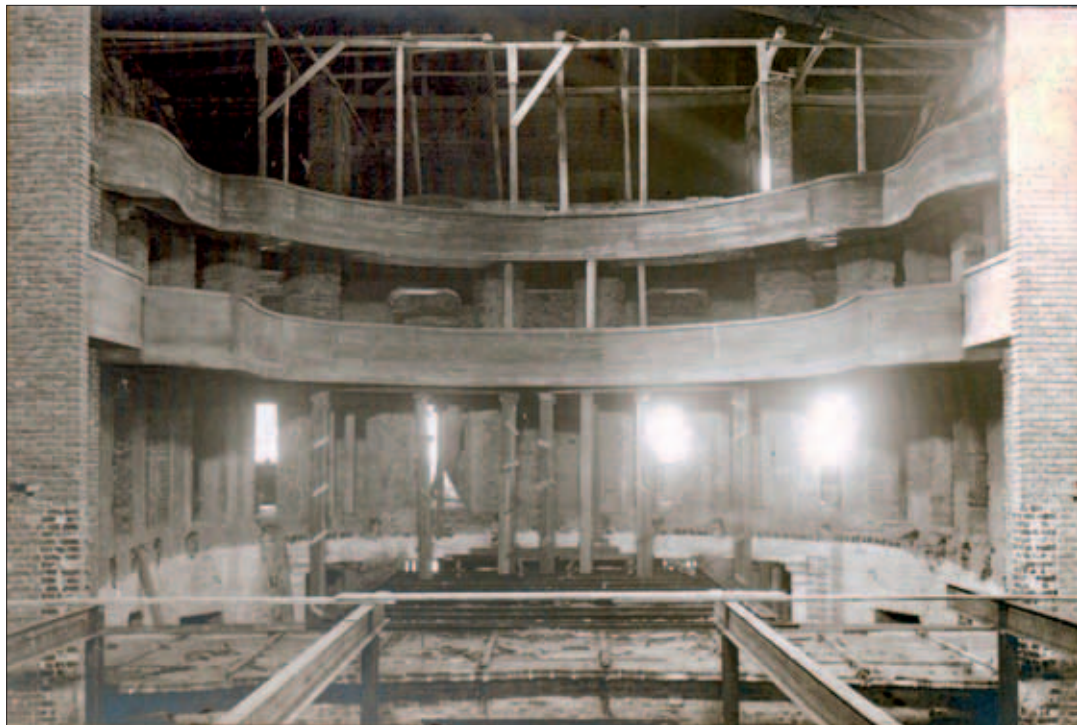
36. Detale: rzeźby na tarasie przy foyer, 'trzymające' lampy elektryczne. / Wycinek fot. 28.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

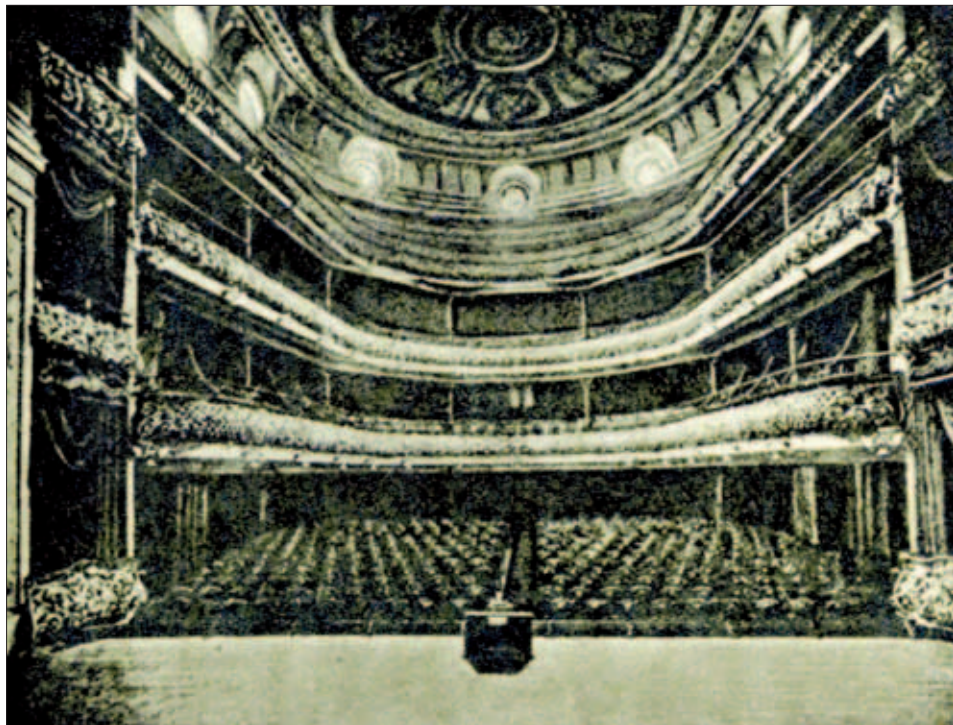
37. Unikatowa fotografia z około 1935 roku, przedstawiająca przejście z widowni do południowo-zachodniej klatki schodowej [flankującej segment z foyer] na wysokości pierwszego piętra. Widoczna zachowana balustrada metalowa schodów i elementy pierwotnego (?) wystroju – pilaster, gzymsy, kolorowe pola malowania ścian. Widoczny proces przebudowy/odbudowy teatru, z dostawieniem nowych segmentów (wykute przejście, zmieniony kształt klatki schodowej). / *APK, Spuścizna Tadeusza Martyna, sygn. 1425, s. 6.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEĆ ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

38. Fotografia z okresu budowy nowych wnętrz teatru w latach 1935-1936, wykonana zapewne przez architekta Witolda Wardęskiego, widok ze sceny na widownię. Adaptacja pierwotnych murów teatru z wstawieniem nowych balkonów, na dole widoczna przestrzeń obecnego westybulu i foyer pod widownią. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-4.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

39. Nie są niestety znane żadne fotografie wnętrza kaliskiego teatru sprzed spalenia w 1914 roku, ale w charakterze ilustracji 'zastępczej' występuje tu widownia Teatru Nowości w Warszawie (otwartego w 1901 roku) o podobnych wymiarach. Reprodukacja zdjęcia z epoki. / B. Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748-1975*, Warszawa 1986.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

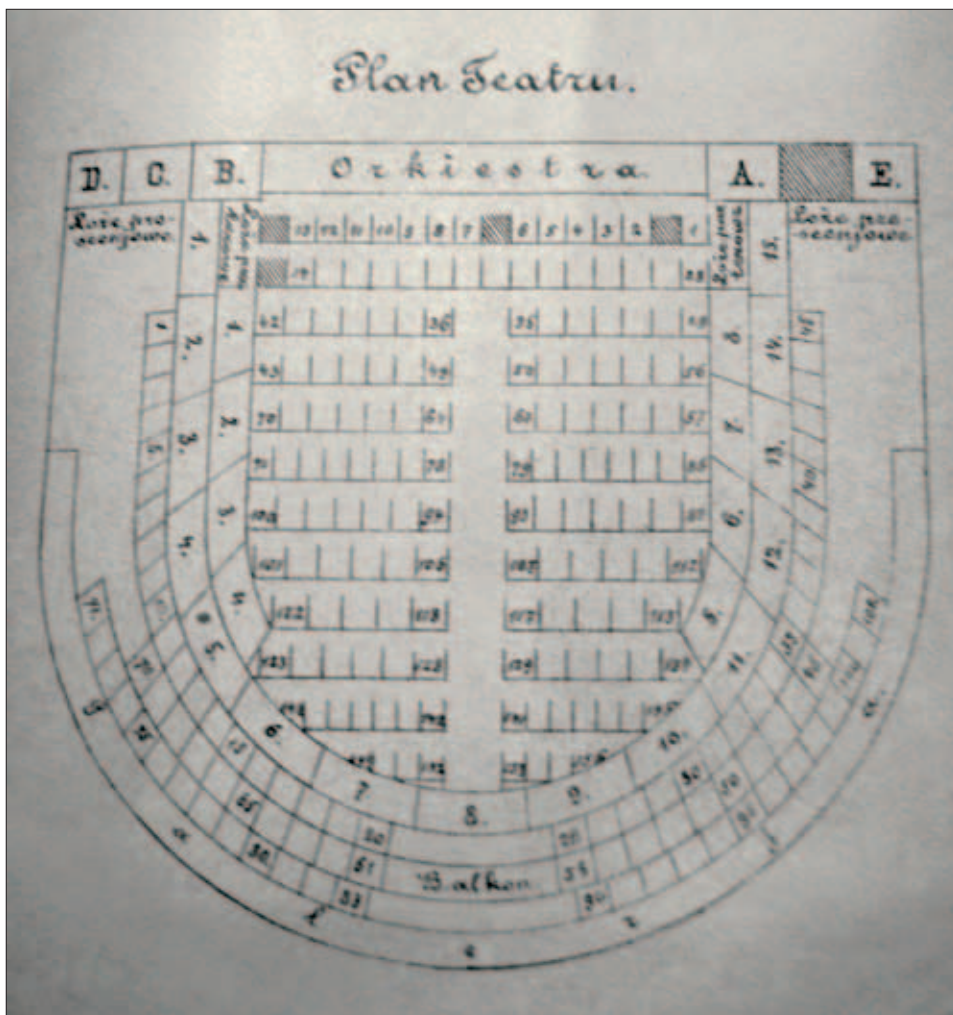
40. Wycinek reprodukcji fotografii nr 37, detale oryginalnego wystroju – balustrady schodów, podziały architektoniczne ścian, tynkowane i malowane. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-3.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

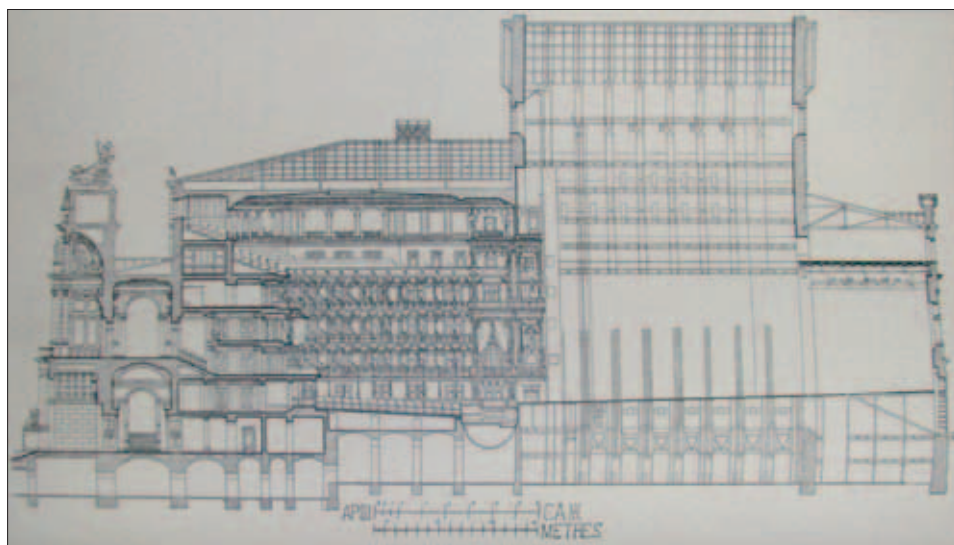
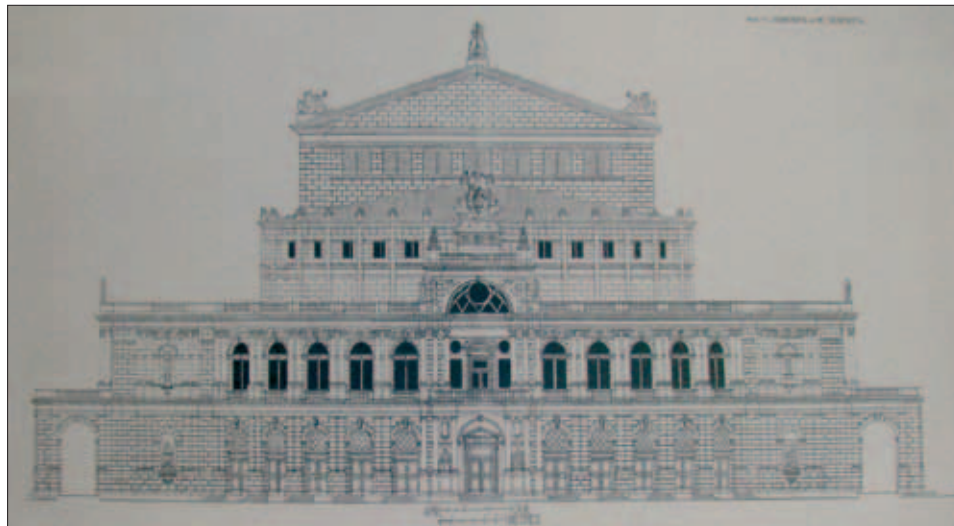
41. Wnętrze dawnego foyer spalonego w 1914 roku teatru, już po zakończeniu 'oczyszczenia' z pierwotnego wystroju architektonicznego. Fotografię wykonano około 1935 roku w trakcie prac adaptacyjnych. Widok ściany południowo-wschodniej foyer na wysokości pierwszego i drugiego piętra. Czytelne oryginalne mury z przemurowaniami i skuciami, z wciąż zachowanymi śladami pilastrów i fasety. Po lewej widoczna szyna żelazna podestu dawnych, neorokokowych schodów łączących drugie piętro bezpośrednio z foyer. / APK, *Spuścizna Witolda Wardęskiego*, sygn. 22-2.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

42. Schematyczny plan widowni teatru kaliskiego wedle wydawnictwa z epoki. / *Kaliszanin Kalendarz Kaliski na 1902 rok, Kalisz 1902.*

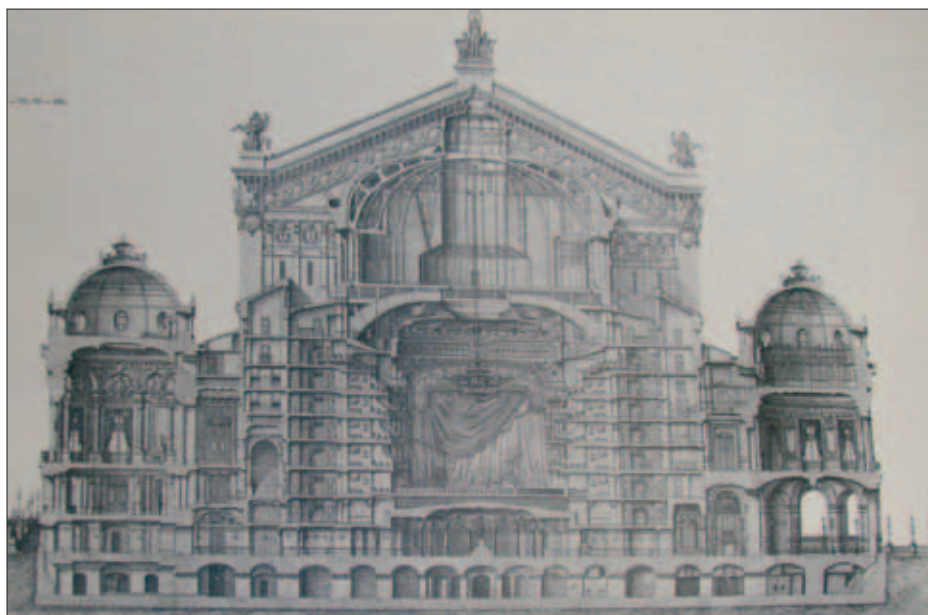
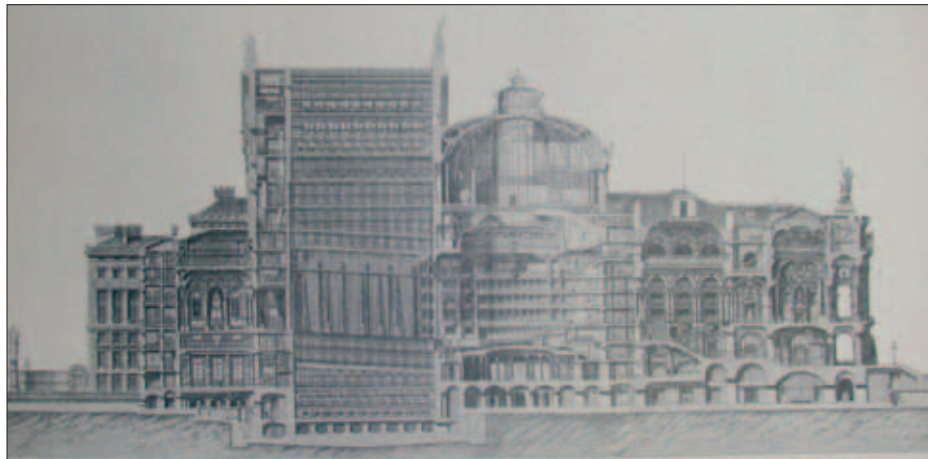
III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

43. Tło porównawczo-historyczne. Elewacja główna Opery Drezdeńskiej projektu zespołu Semperów. / G. Baranovskij, *Arhitekturnaâ ènciklopediâ vtoroj poloviny XIX veka*, t. 3, *Vystavki, zreliša, sport i t. p.*, Sankt Petersburg 1903 [dalej: *Baranovskij 1903*].

44. Opera Drezdeńska, przekrój podłużny. / *Baranovskij 1903*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

45. Opera Paryska proj. zespołu Charlesa Garniera, otw. 1875, przekrój podłużny. Niewątpliwy wzór stołecznego, monumentalnego teatru operowego, z racji pozycji Paryża i kultury francuskiej wyznaczający wzorzec kulturowy teatru burżuazyjno-dworskiego około 1900 roku. / *Baranovskij* 1903.

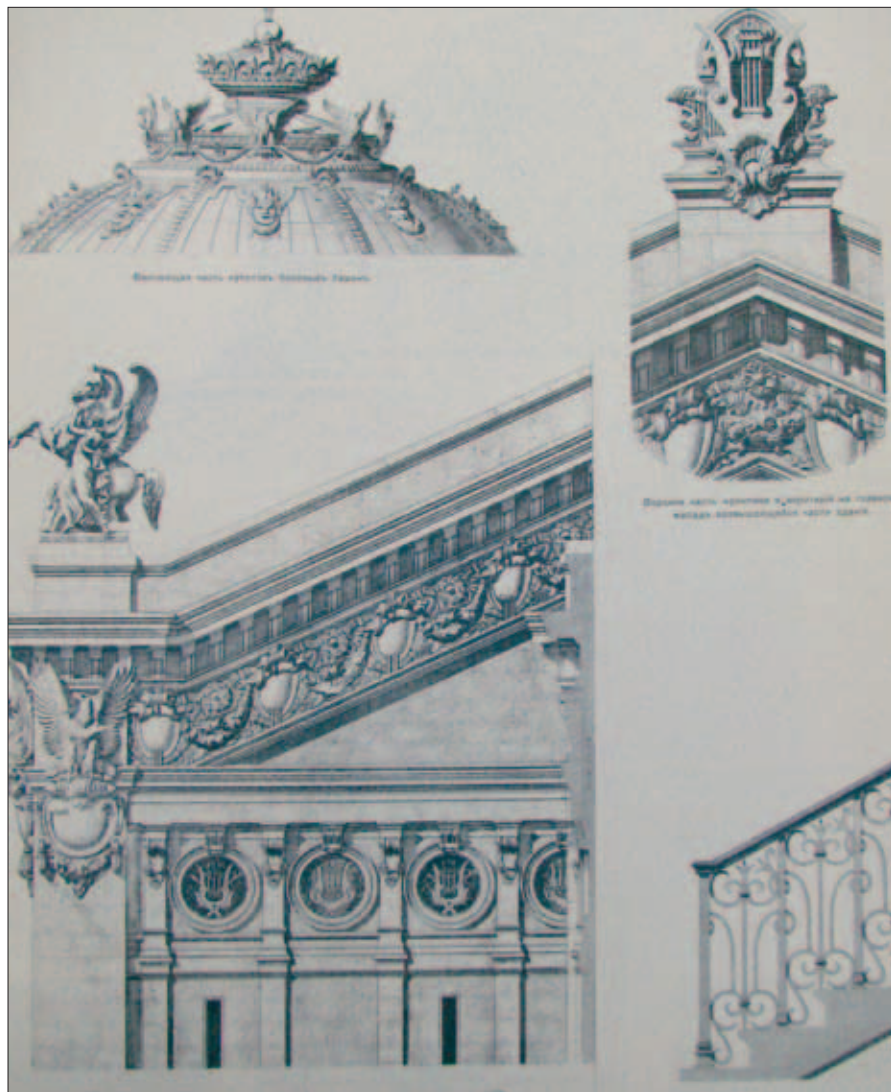
46. Opera Paryska, przekrój poprzeczny. / *Baranovskij* 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

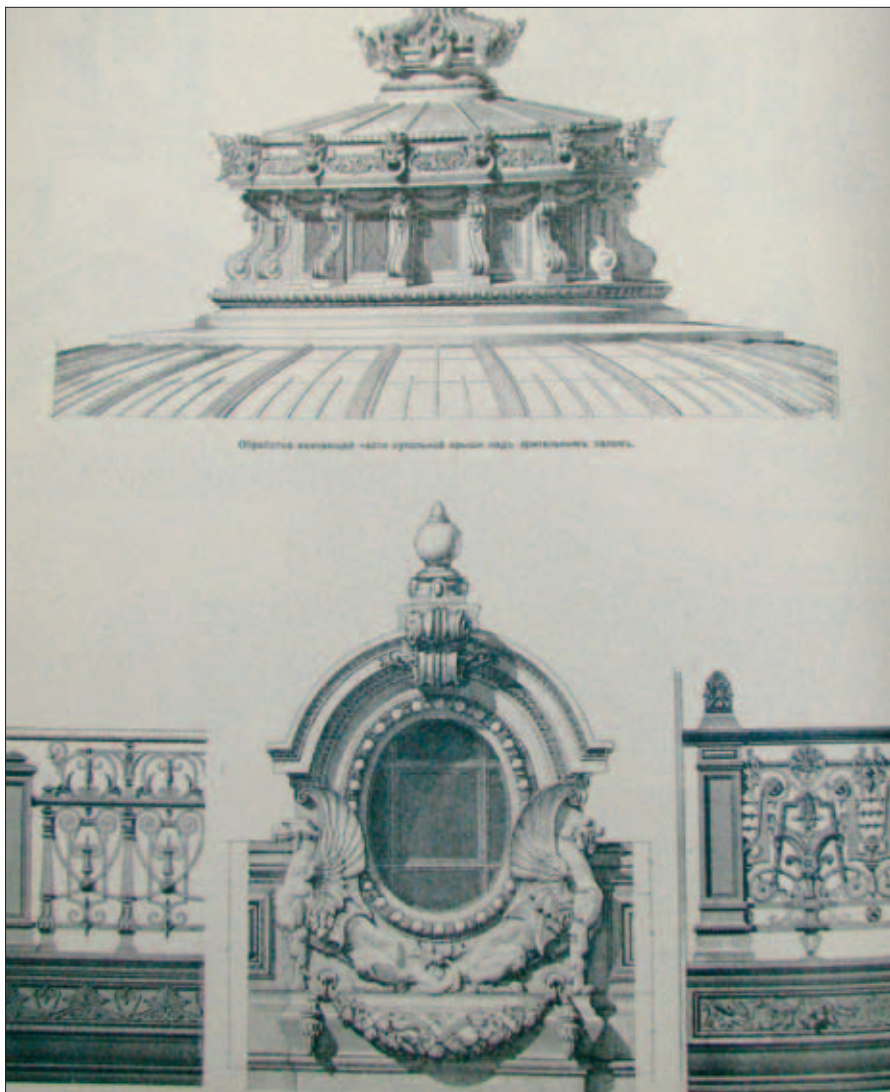
47. Opera Paryska, detal rysunkowy elewacji od Placu Opery. / Baranovskij 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

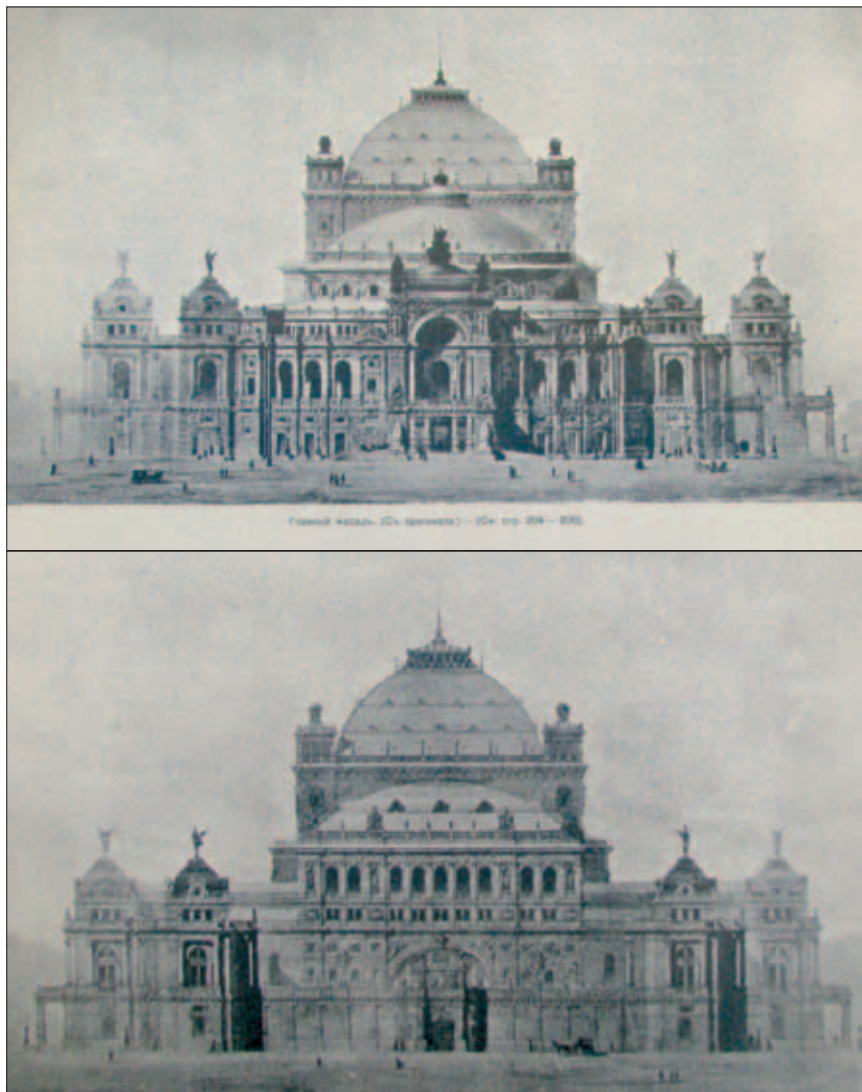
48. Opera Paryska, rysunkowe detale opracowania architektonicznego. / Baranovskij 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

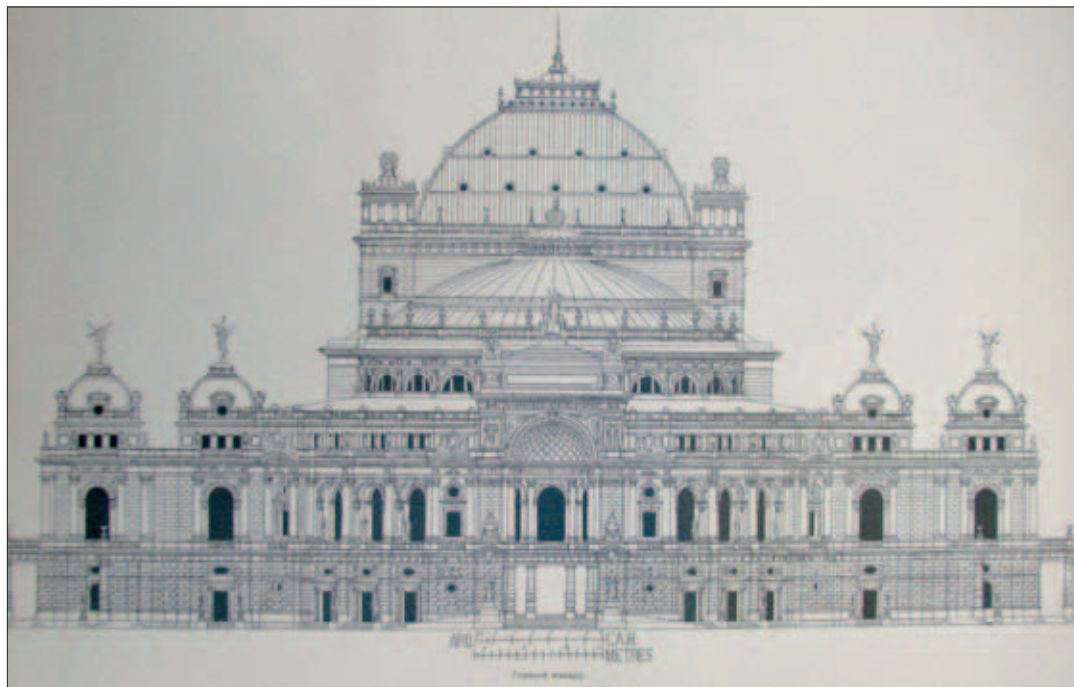
49. Jak wyżej. Zwraca uwagę podjęcie niektórych z tych elementów w projekcie teatru kaliskiego. / *Baranovskij* 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

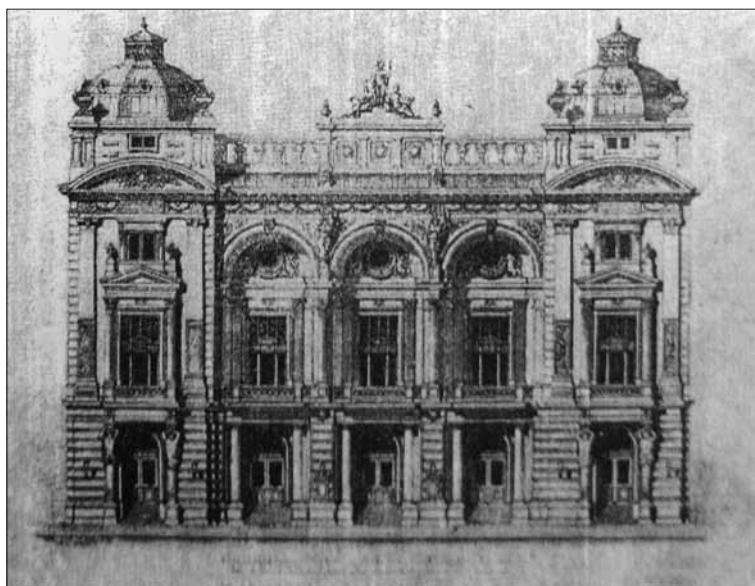
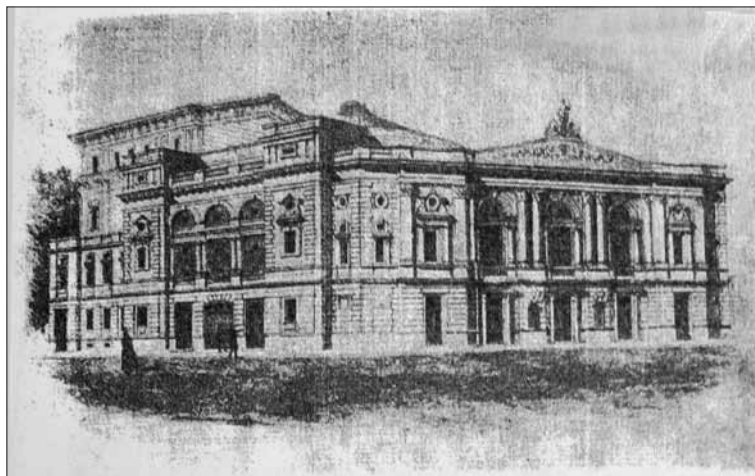
50. Z projektu teatru Opery Cesarskiej dla Sankt Petersburga, wizualizacje elewacji głównej i tylnej projektu Wiktora A. Szrettera, 1896 rok / *Baranovskij* 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

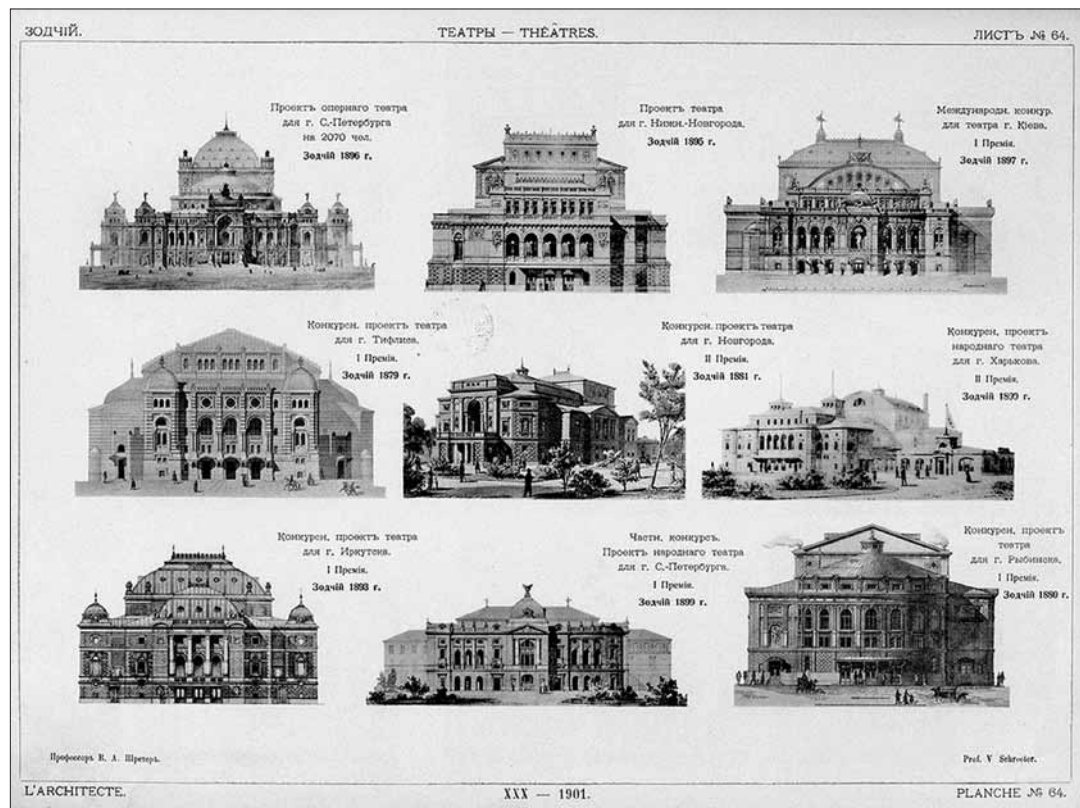
51. W. A. Szretter, rysunek elewacji głównej do projektu Opery Cesarskiej w Sankt Petersburgu, niezrealizowanej, 1896 rok. / *Baranovskij* 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

52. Reprodukce projektów konkursowych teatru zimowego w Lublinie, wizualizacja rysunkowa II nagrody na górze (Stefan Szyller, Antoni Jasińczyk-Jabłoński i Hieronim Ossuchowski) oraz fasada z I nagrody (Karol Kozłowski). / Reprodukacja za: S. Kruk, *Życie teatralne Lublina (1782-1918)*, Lublin 1982.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBC ÓWCZESNYCH DOŚWIDCZEŃ EUROPEJSKICH

53. Zestawienie różnych rysunków projektowych teatrów dla miast rosyjskich z lat 1879-1899. Od góry, od lewej: Opera Petersburska (1896), Niżny Nowogród, teatr miejski (1895), Kijów, teatr miejski (1897), Tyfilis, teatr miejski (1879), Nowogród, teatr miejski (1881), Charków, Dom Ludowy (1899), Irkuck, teatr miejski (1893), Petersburg, Dom Ludowy (1899), Rybińsk, teatr miejski (1880). / Zoddij 1901.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

54. Pocztówka z około 1900 roku, z widokiem teatru miejskiego w Samarze proj. Michała Cziczagowa z lat osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku. / *Wikimedia Commons*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

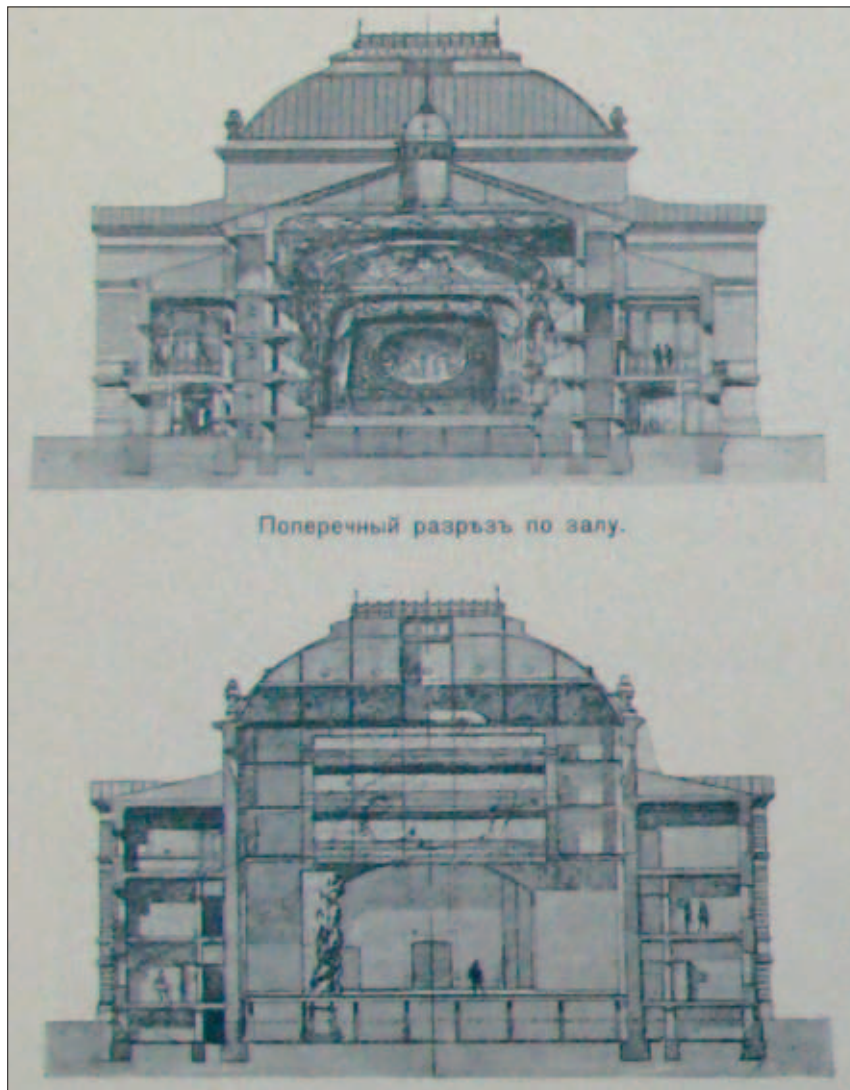
55. Poczтівka z około 1900 roku, widokiem teatru miejskiego w Niżnym Nowogrodzie projektu W. A. Szrettera z lat dziewięćdziesiątych dziewiętnastego wieku. / *Wikimedia Commons*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

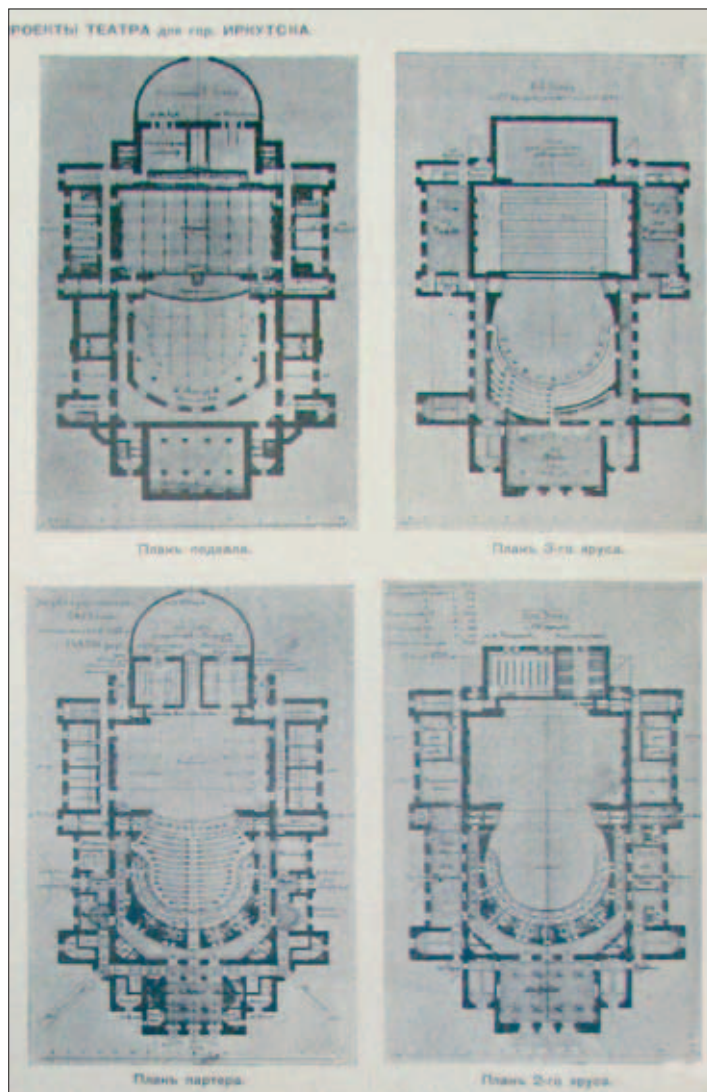
56. Teatr miejski w Irkucku, fasada, wedle projektu konkursowego W. A. Szrettera z 1894 roku. / *Zodcij* 1901.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

57. Teatr miejski w Irkucku, przekroje poprzeczne przez widownię i scenę, proj. W. A. Szretter. / *Baranovskij* 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

58. Teatr miejski w Irkucku, rzuty kondygnacji, proj. W. A. Szretter. / Baranovskij 1903.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

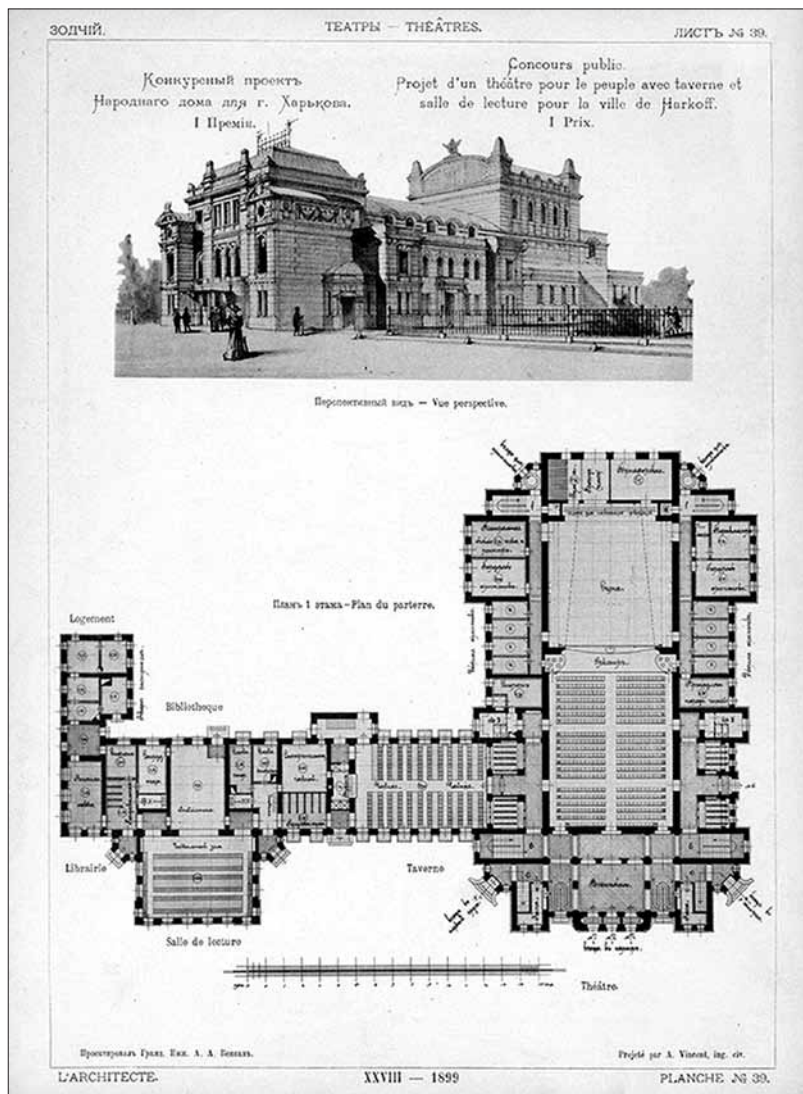
59. Teatr miejski w Irkucku, fotografia z ok. 1900 roku. / *Wikimedia Commons*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

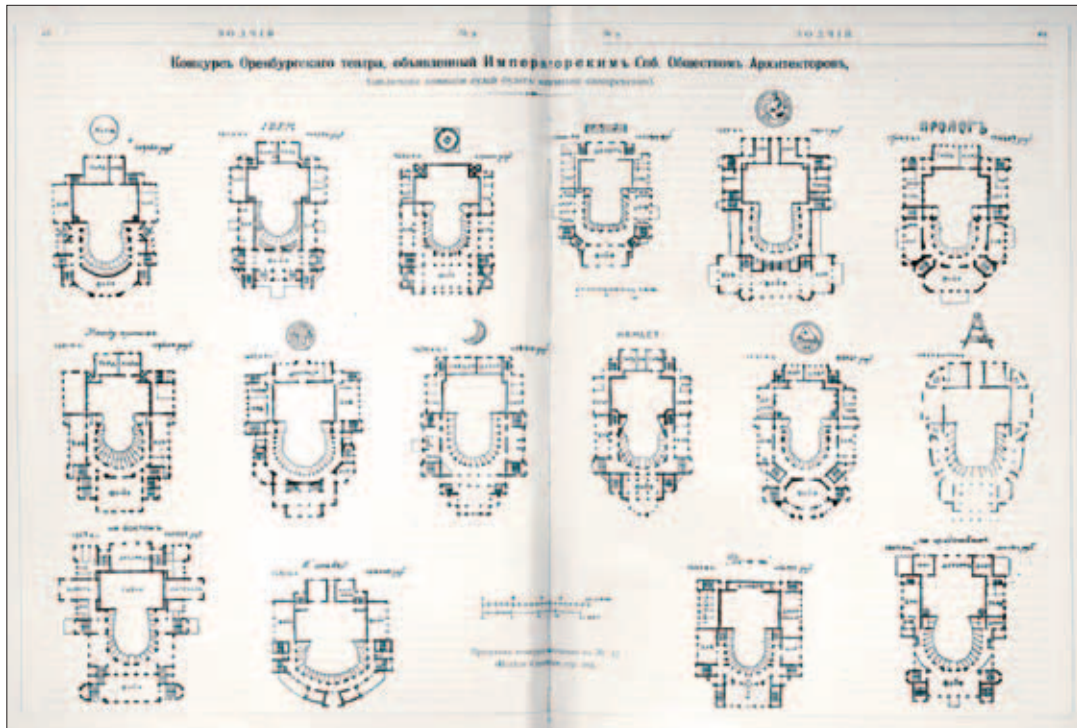
60. Nowy teatr rosyjski (tzw. 'drugi teatr miejski') w Rydze, proj. August Reinberg, fotografia z ok. 1900 roku. / *Zodcij* 1904.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

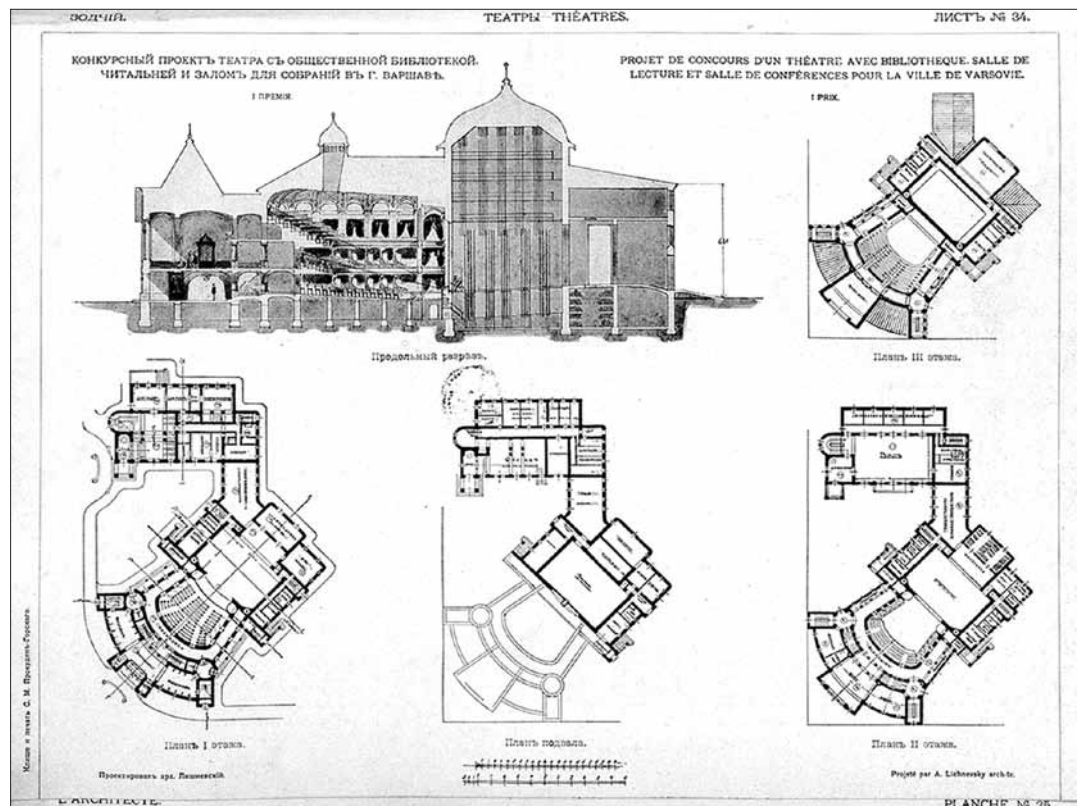
61. Projekt Domu Ludowego w Charkowie, I nagroda konkursowa, widok wizualizacji i rzut parteru z teatrem, czytelnia, pomieszczeniami obsługi i restauracją, 1899 rok, zrealizowany ze zmianami. Domy Ludowe stanowiły nowe, interesujące zadanie architektoniczne w Rosji ok. 1900 roku. / Zodcij 1899.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

62. Zestawienie szkiców rzutów teatru operowego nadesłanych na konkurs Cesarskiego Stowarzyszenia Architektów w Sankt Petersburgu, 1897. / *Zodcij* 1897.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBC ÓWCZESNYCH DOŚWIDCZEŃ EUROPEJSKICH

63. Zwycięski projekt konkursowy Teatru Rosyjskiego i Domu Rosyjskiego w Warszawie, na rogu ulic Pięknęj i Alej Ujazdowskich, 1905, niezrealizowany. / *Zodcij* 1905.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

64. Widok teatru miejskiego w Krakowie, projektu Jana Zawiejskiego, otwartego w 1893 roku, fotografia z ok. 1900 roku. / *Wikimedia Commons*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

65. Fasada Teatru Polskiego w Poznaniu, projektu Stanisława Hebanowskiego, otwartego w 1875 roku, stan obecny. / *Wikimedia Commons*.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

66. Teatr miejski w Białej (Bielitz, ob. Bielsko-Biała), proj. Emila von Förstera, budowa 1889-1890; fotografia współczesna. / *Makary Górzyński.*

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

67. Teatr Wielki Fryderyka Sellina w Łodzi przy ulicy Aleksandrowskiej, projektu Adolfa Zeligsona, otwarty w 1901 roku, fotografia z epoki. Obecnie nie istnieje. / Fotopolska.eu.

III. ARCHITEKTURA TEATRU MIEJSKIEGO, JEJ PROJEKTOWANIE I CHARAKTERYSTYKA WOBEC ÓWCZESNYCH DOŚWIADCZEŃ EUROPEJSKICH

68. Teatr miejski w Brombergu (Bydgoszczy), zbudowany w latach 1895-1896 wedle projektu Heinricha Christiana Seelinga, fotografia z lat międzywojennych. Obecnie nie istnieje. / *Wikimedia Commons*.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

69. Michał Piotrowicz Daragan, gubernator kaliski w latach 1883-1902. / *Kaliszanin Kalendarz Kaliski na rok 1902.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

70. Aleksander Bagration Imeretyński, generał-gubernator warszawski w latach 1897-1900. / *Wikimedia Commons*.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

71. Zdjęcie grupy jubileuszowej Ogniowej Straży Ochotniczej w Kaliszu, opublikowane w 1904 roku, a wykonane w końcu dziewiętnastego stulecia. Od lewej siedzą: architekt gubernialny Józef Chrzanowski, przemysłowiec Wilhelm Fulde, przemysłowiec Emil Repphan, wydawca i drukarz Bronisław Hindemith. Od lewej stoją: Gustaw Rudolf, przedsiębiorca i właściciel teatrzyków ogródkowych Neuman Goliński, lekarz Edward Dreszer, przedsiębiorca i właściciel firmy rzeźbiarsko-sztukatorskiej Floryan Harnisz, Fabian Goliński, Ferdynand Kuttner. Na portretach od lewej: były dyrektor straży i prezydent Kalisza Mieczysław Grąbczewski, na środkowym portrecie założyciel straży i właściciel hotelu Wiedeńskiego w Kaliszu Robert Pusch, na prawym portrecie przemysłowiec Oswald Schnner, były dyrektor straży. / *Tygodnik Ilustrowany* 1904.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

72. Pomnik cara Aleksandra II w Kaliszu, zbudowany wedle projektu Józefa Chrzanowskiego z brązowym popiersiem Matwieja Czyżowa, odsłonięty w 1900 roku przez gubernatora Daragana i księcia Imeretyńskiego przed gmachem Sądu Okręgowego w Alei Józefiny, na zamknięciu osi ulicy Sukienniczej. Widok od północy, fotografia z ok. 1900 roku, autorstwa znanego kaliskiego fotografa, Wincentego Borettego. / *Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Fototeka TonZP, sygn. 4 835R.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

73. Widok pomnika i okolicznej zabudowy w kierunku zachodnim, wykonany od północnego-wschodu, ok. 1910 roku, pocztówka. / MOZK, *Dział Historii*.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

74. Teatr miejski widziany z dachów kamienic przy Alei Józefiny, w otoczeniu dzielnicy parkowej i nowego parku (obecnie tereny cmentarza Armii Radzieckiej). Poczтівka na bazie fotografii z około 1900 roku. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Poczтówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G139.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

75. Gmach ratusza kaliskiego, wzniesiony na Głównym Rynku w latach 1887-1891 wedle projektu Józefa Chrzanowskiego i Eugeniusza Oraczewskiego, zniszczony w 1914 roku, nie istnieje. Fotografia Wincentego Borettiego. / Reprodukacja użyta przez Mariusza Hertmanna ze zbiorów rodziny Liszewskich w Kaliszu.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

76. Pałac Aleksandra i Elizawiey hrabiów Belzig von Kreutz w majątku donacyjnym Kościelec Kolski zbudowany w latach ok. 1888-1890 wedle projektów Józefa Chrzanowskiego i Eugeniusza Oraczewskiego, z grupami rzeźbiarskimi z pracowni Rotha w Kaliszu oraz plafonami freskowymi autorstwa kaliskiego malarza Augusta Bertelmanna, zachowany, istniejący ze zmianami jako Zespół Szkół Plastycznych w Kole z siedzibą w Kościelcu. Odbitka fotografii z 1910 roku. Po lewej widoczny pomnik pierwszego donatariusza Kościelca jako dóbr rządowych, generała Gwalberta Cypriana von Kreutz. / *Archiwum prywatne Aleksandra van Assendelft.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

77. Kalisz, mapa stanu zabudowy na rok 1900, opracowanie Autora. Kolorem żółtym oznaczono zabudowę mieszkaniowo-usługową, czerwonym budynki rządowe i miejskie, fioletowym fabryki, różowym obiekty sakralne, brązowym wille, granatowym koszary. Zaznaczenia jasnozielone – ogrody niepubliczne. Ciemnozielone – ogrody publiczne. Widoczna dzielnica parkowa z gmachem nowego teatru na zamknięciu Alei Józefiny i nową częścią parku z przystanią wioślarską. / *Opracowanie autora.*

DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI
KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

Dodatek Ilustrowany
Do № 169 „GAZETY KALISKIEJ“

[illegible]

niusz Najwyższego Dworu ródki biskupa M. P. Ignacego, który w czasie 17-letniego nietych nemi pokoyu, nieustannie prawił dla siebie i innych

[illegible][illegible]

W ciągu wiekowiecistych, dzięki J.H. Gubernatow, powstała w moim rozumie i gubierniu idea instytucji, prowadzącej politycznych, bez których dalszy ciąg by się nie mała. Instytucje, które miały w swoim opłakaniu, dalsi studiów porównawczych i krytycznych, dalsi wspomnień o politykach, prawnikach i szkołach elementarnych.

[illegible][illegible]

realizacji, który w szczególności może stać się planem wyłączeniowym.

Jakże nie wspomnieć o naszym parku Pałastku, który w czasie Jędrzejnów prawdziwiego opłotku, gdzie wznosiła się nowa budowla na kamieniu, gwałtownie klęskła, strona dla dzieci, całej, prosiłszy także, wzmocnić wzmocnić a kamień główny licznik i zafundować t. n. parku nowego, podający nasz szlak hotel w rozpisie minikierów, nowych, wieloletnich, nowych...

Od lat kilka, możemy spotkać do Kallera liczne grupy turystów zagranicznych, aby skorzystać z przewidzianych, w swoim rodzaju, atrakcji sztuki produkcyjnej.

Na wiosnę zaplanowane zostały dwa nowe seminarium: tydzień i miesiąc.

W galerii w tym samym okresie czasu, przechodząc między: rzeźbami i witrażami w Łazyny, w Katedrze Nowej, Współczesny budowlany dla świata powstawał i kony powstawał, dom sztuki (Katedra) w mieście Kłobucka przeobrażał się w studio plastyczne, arka powstawała, nagrobki, jak i niegdyś, dla miły studentów i koneserów wchodziły w białej wydobywającej miedzi spoczęła powstawała, w Sieradzu przeobrażała się w studium plastyczne, arka powstawała, wydobywano z niej: studentów, wypracowań studentów artystycznych, w Włocławku przeobrażała się w studium, otwierała się, dom arki powstawał i t. d.

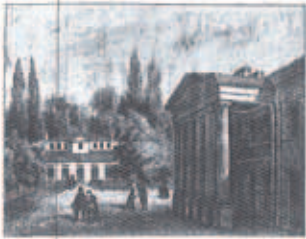
[illegible][illegible]

J. E. Gubernator Kaliski.

[illegible]

⁷⁾ Skądże się brało, żeby Jacek Kłossowski, znanymi już z ówczesnych wojennych przestępstw.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

Testy stary w Kaliszu.

Teatr nowy w Kaliszu.

Republika profile dr Józefa Gwinnego Księcia Interakcyjnego, to dzieło wyraża się w zdaniu: "Książka 3. E. (Gwinnego) (Dziękuję) za jego pracę i trud, przy konstruowaniu sprawy historycznej książki, umożliwia, aby praca i poświęcenie autora była jego składową częścią. Wskazuję (Gwinnego) w Polu Książki."

Uczestnie w tym spisie zasięgi J. E. M. P. Iwanaga może być w niej częściowo czynie widzieć, że, jak, węgry dla naszego państwa Nacjonalistycznego w latach swoich przysposobiony.

[illegible]

W dniu dzisiejszym właśnie upięka 25 lat, jak p. Józef Chruszczewski powołany na stanowisko Intendenta gubernialnego, przybył do nas.

Andrzej Chruszowski, Instytut Nauk Politycznych

stego Katedra. Urodzony 4.12.1944 roku w Tule, po ukończeniu studiów polubił pracę w dziedzinie nauk przyrodniczych. W roku 1968 skończył Instytut Inżynierów Szwajcarii. Od 1.1970 Inżynier Chemikowski z wydziału górnictwa i hutnictwa w Katedrze. W czasie 25-letniego pobytu w naszym mieście, Inżynier Chemikowski zdobył wiele znaczących sukcesów, jak również miał i spory udział w życiu społecznym i politycznym.

[illegible]

Dość w dniu 20-ego. Jego polityka w swoim mieście szkodliwa i wyrażeniowi Chomskiemu wroczona dyktando.

Flavioz Winiński

Bank Państwa

Redaktor	Wydawn. Marek Radwan.
----------	-----------------------

Anterior neuropathic

W. Andrew Gandy, Managing Director

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

80. Widok teatru miejskiego od strony nieruchomości Koryckich, od południowego-zachodu. Fotografia z 1904 roku, opublikowana w albumie pamiątkowym z Kalisza, wydany na rzecz Damskiego Oddziału Rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Kaliszu. / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/2051/23.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

Teatr w Kaliszu.

81. Fotografia przedstawiająca ujęcie rozbudowanego w latach 1901-1902 gmachu teatru, z jeszcze nieotynkowaną dobudówką przy zasceniu. / A. Janowski, *Wycieczki po kraju*, t. 4, *Na szlaku nowej kolei: Warszawa-Łowicz-Łódź-Kalisz*, Warszawa 1903.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

82. Pocztówkowe „pozdrowienie z Kalisza”, zdjęcie wykonane między 1902 a 1914, z nową częścią teatru już po otynkowaniu. / Ferrer Collection.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

83. Malowniczy widok gmachu teatru, wykonany z ogrodu miejskiego między 1902 a 1914, z ujęciem bryły od północnego-wschodu. Wyeksponowana elewacja północna i nowe skrzydło z osobnym wejściem. / Reprodukacja za: *Kalisz Czasem Malowany*, online.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

84. Ujęcie fotograficzne wykonane po sierpniu 1914 roku przez zakład Raczyńskiego w Kaliszu, z widokiem gmachu spalonego teatru od strony parku, od wschodu. / *APK, Spuścizna Tadeusza Martyna, sygn. 34.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

85. Perspektywa widokowa na teatr z nowej części parku, otwartej równocześnie z siedzibą sceny. Aleja łączyła teatr z przystanią wioślarską. / *Ferrer Collection*.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

86. Nieistniejąca przystań letnia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego (dawniej Kaliskiego Oddziału Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących), projektu Józefa Chrzanowskiego, zbudowana w latach 1898-1900, widok z Łęgu Rypinkowskiego, od południowego-wschodu. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztyków Działu Zbiorów Specjalnych, Kolekcja Eligiusza Kor-Walczaka.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

87. Malowniczy widok na Prosnę i kaliską dzielnicę parkową, w tle po lewej teatr miejski, w centrum zabudowa Alei Józefiny i dach kościoła pofranciszkańskiego. Fotografia z lat 1902-1914. / *Zbiory Mirosława Kupczyka.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

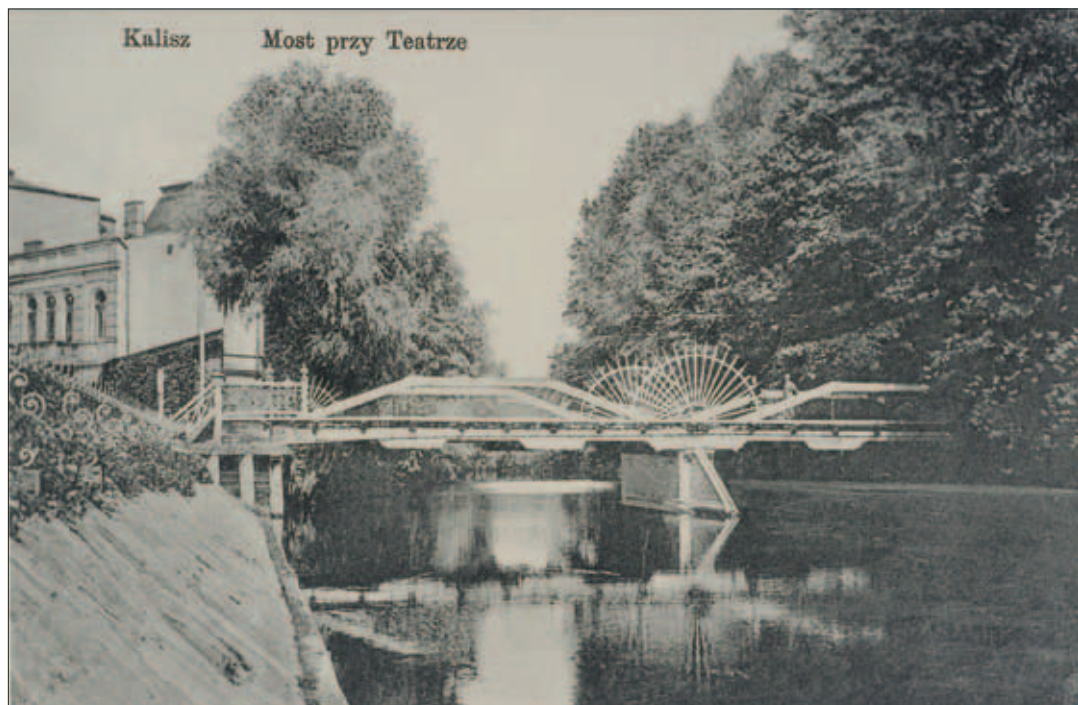

Kalisz. Ogródek przy Restauracji Wiślarskiej.

FERRER

88. Unikalne zdjęcie, przedstawiające przystań wioślarską i pawilon restauracyjny „Przystań” od strony parku, po lewej widoczny słup latarni miejskiego oświetlenia gazowego. Obiekty nieistniejące. Fotografia ok. 1905. / Ferrer Collection.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

89. Most teatralny, łączący Aleję Józefiny i teatr z tzw. „wielkim parkiem”, czyli najstarszą częścią ogrodu publicznego. Pocztówka sprzed 1914 roku. / *Biblioteka Narodowa, zbiory fotografii i pocztówek, online (Polona), sygn. Poczt. 20684.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

90. „Pozdrowienie z Kalisza” z popularnymi motywami z miasta i parą mieszkańców podkaliskich wsi w strojach ludowych. / *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddział Kalisz, zbiory online.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

91. „Kalisz”, pocztówka wieloobrazkowa z dopisanym tekstem pozdrowień; na reprodukcjach od góry ratusz i teatr. / Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G283.

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

92. Widok Alei Józefiny w Kaliszu od pomnika Aleksandra II w stronę teatru miejskiego, zdjęcie z około 1912-1914 roku. Widoczna nowa zabudowa bulwaru, w tym wielkomiejska kamienica Reinów z kinem „Oaza” w podwórzu (po prawej, obok Sądu Okręgowego). / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/351.*

IV. DLA KOGO „PAŁAC SZTUKI”? ARCHITEKTURA I POLITYKI KULTUROWE NA PERYFERIACH IMPERIUM

93. Śródmieście Kalisza około 1914 roku, rekonstrukcja zabudowy w opracowaniu Autora, legenda jak przy poprzedniej mapie, nr 77. Widoczne zmiany w rejonie Alei Józefiny i nowy park (tzw. park wystawowy z 1912 roku, proj. Franciszka Szaniora). Oznaczenia na planie: 1 – teatr miejski; 2 – kinematograf „Oaza”, 3 – stereoglob na ul. Sukienniczej, 4 – Teatr Letni Wypiszczyków, 5 – cukiernia parkowa, 6 – restauracja i ogród rozrywkowy „Przystań”, 7 – dawny teren Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów i cyrków letnich z posesją Daragana przy teatrze, 8 – dawny Hotel Polski z kinem, 9 – wrotnisko Casino, następnie Palace Theatre Junoda, 10 – Stowarzyszenie Rzemieślników Chrześcijan im. Św. Józefa, 11 – Kaliskie Towarzystwo Muzyczne. / *Opracowanie autora.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

94. Teatr po zniszczeniach wywołanych podpaleniem przez wojska niemieckie w sierpniu 1914 roku, pocztówka z okresu I wojny światowej. Widoczne spalone foyer i widownia, ale świetnie zachowane pozostałe elementy i architektura zewnętrzna. / *Kolekcja Mirosława Kupczyka.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

95. Rozbiórka części teatru miejskiego, początek przebudowy i rozbudowy wedle projektu Czesława Przybylskiego, fotografia z około 1919 roku. / Reprodukacja za „Stary Kalisz.pl”, online.

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

96. Wnętrze widowni w czasie odbudowy, około 1935 roku. Widoczne mury dawnego teatru (do drugiego piętra) i nowa nadbudowa. Zachowano układ balkonów (ale bez łóż) i łóż prosceniowych. / APK, *Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-3.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE
• DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

97. Zdjętą z teatru rzeźbę Victorii „Sławy” ustawiono na skwerze przy wschodniej elewacji odbudowanego teatru, gdzie dotrwała do okresu okupacji hitlerowskiej. Jej dalsze losy pozostają nieznane. / *Fotografia ze zbiorów Macieja Błachowicza, reprodukcja.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

Gryf z elewacji teatru Józefa Chrzanowskiego.
Zbiory prywatne Magdaleny Greberskiej

98. Podobny los jak Victorię rauchowską czekał figury dwóch gryfów. W latach międzywojennych stały się częścią aranżacji wschodniego tarasu między teatrem a przekształconym parkiem. Zniknęły w czasie ostatniej wojny światowej. / Ze zbiorów Magdaleny Greberskiej, reprodukcja użyta przez Macieja Błachowicza.

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

99. Częściowo zachowała się natomiast krata ozdobna, oddzielająca taras teatralny od Prosny. Choć uszkodzona i wymagająca renowacji, jest bodaj jedynym elementem, jaki w otoczeniu teatru nie zmienił się od lata 1900 roku. / *Fotografia M. Górzyński.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

100. Zdjęcie z okresu przebudowy gmachu wedle projektów Czesława Przybylskiego, dokumentujące proces transformacji wschodniej dobudówki z lat 1901-1901, którą adaptowano do nowego projektu. / APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-1.

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

101. Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu współcześnie, widok od strony starej części ogrodu miejskiego. / *Fotografia M. Górzyński.*

V. KATASTROFA 1914 ROKU I WYPARCIE • DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

102. Współczesna fotografia lotnicza kaliskiego śródmieścia. W panoramie dawnej wyspy staromiejskiej widoczny międzywojenny gmach ratusza, a na górze zdjęcia teatr, w którego murach znajdują się pozostałości gmachu otwartego latem 1900 roku. / Ze zbiorów firmy: Fotograf Babina 4 w Kaliszu.

Spis reprodukcji

1. Gmach teatru miejskiego w Kaliszu po częściowym spaleniu w sierpniu 1914 roku, widok z mostu wiodącego z Alei Józefiny do parku. Eksponowane elewacje północna i zachodnia. Pocztówka z lat I wojny światowej. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G121.* 195
2. Widok budynku teatru od północy – z parku miejskiego – na końcowym etapie prac wykończeniowych, fragment fotografii z lata 1900 roku, wycinek autora. / *Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103715.* 196
3. Szczątkowo zachowana fotografia teatru miejskiego w Kaliszu w widoku od północnego-wschodu, wykonana z cypla parku miejskiego między 1902 a 1914 rokiem. Na pierwszym planie tafla wód rzeki Proсны, w głębi po lewej budynek teatru, po prawej zaś zarysy zabudowy Alei Józefiny. / *Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej APK), Spuścizna Władysława Kościelniaka, sygn. 215f.* 197
4. Plan sytuacyjny teatru miejskiego w Kaliszu, sporządzony w 1846 roku przez architekta Franciszka Reinsteina. Widoczna zabudowa Alei Józefiny, kanał rzeki Proсны, fragment parku. Kolorem czerwonym oznaczono gmach teatru, przebudowanego w 1835 roku wedle projektów Reinsteina na zlecenie miasta. / *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 128.* 198
5. „Planta nowo odrestaurowanego teatru w Mieście Wojewódzkim Kaliszu”, 1846, rys. Franciszek Reinstein, rzut parteru teatru miejskiego. / *AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 129.* 199
6. „Przecięcie nowo odrestaurowanego teatru w Mieście Wojewódzkim Kaliszu”, 1846, rys. Franciszek Reinstein, przekrój poprzeczny na wysokości łoża cesarskiej. / *AGAD, Dyrekcja Ubezpieczeń Królestwa Polskiego 1807-1855, sygn. 3316, k. 130.* 200
7. Widok teatru i restauracji parkowej w Kaliszu, reprodukcja litografii z zakładów M. Fajansa w Warszawie wedle ryciny Stanisława Barcikowskiego, opisane jako „Widok na park i teatr w Kaliszu”, fragment. / *E. Stawecki, S. Barcikowski, „Album Kaliskie”, Warszawa 1858, nr 16.* 201
8. Wycinek mapy okolic Kalisza z 1859 roku („Plan des Environs de Kalisz leve sous les ordres du Capitaine de l’Etat, Major Bergenstrole”), ukazujący miasto lokacyjne na wyspie wraz z przedmieściami. Czerwonym okręgiem zaznaczono lokalizację „teatru zjazdowego”. / *Archiwum Państwowe w Łodzi, (dalej APL), zbiór kartograficzny, sygn. 403.* 202

9. Fragment planu pomiarowego nieruchomości i zabudowy miasta Kalisza z 1878 roku, autorstwa geometry przysięgłego Ottomara Wollego („Plan dzisiejszego miasta Kalisza, sekcja 3”). Widoczne miasto lokacyjne na wyspie, w centrum Rynek Główny, na północny-wschód odeń Plac św. Józefa ze skwerem i budynkami urzędu gubernialnego oraz kościołem św. Józefa. Na północ od tegoż Plac Zamkowy z cerkwią św. Apostołów Piotra i Pawła. Widoczne najważniejsze przedmieścia: od północy Tyniec, Chmielnik, na północnym zachodzie Piskorzewie, na południu Wrocławskie Przedmieście i rejon Czaszek oraz Wydorów. Na południe od miasta lokacyjnego wyspa dawnej Rembowskiżczyzny z Aleją Józefiny, traktem wrocławskim i wieluńskim. Na wschód od miasta dzielnica parkowa w ramionach Prośny i jej kanałów po regulacji z lat czterdziestych dziewiętnastego wieku. Czerwonymi punktami oznaczono dyskutowane w końcu stulecia warianty lokalizacji nowego gmachu teatru miejskiego. / *Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory kartograficzne, online (Polona), sygn. ZZK 167.* 203
10. Reprodukacja fotografii Stanisława Zewalda z około 1881 roku (?), przedstawiającej prawdopodobnie uroczystości państwowe z okazji koronacji cara Aleksandra III, odbywające się na Placu św. Mikołaja w Kaliszu. Widoczna przestrzeń placu i pierzeja północno-wschodnia z fabryką Schnerrów i zabudowaniami pomocniczymi, w tle po prawej miasto lokacyjne i bryła kościoła św. Mikołaja. Na tym placu w latach 70. dziewiętnastego stulecia rozważano lokalizację ratusza lub teatru i budowę nowej dzielnicy śródmiejskiej / *MOZK, Dział Historii.* 204
11. Widok gmachu straży ogniowej i policji na Placu św. Mikołaja w Kaliszu, fotografia z około 1890 roku, naklejona na karton, z obramowaniem i podpisem „Kalisz” oraz odrębnymi adnotacjami pod zdjęciem. Na pierwszym planie widoczny most w ciągu ulicy Kanonickiej ze szpicą pułku dragonów rosyjskich, w tle po lewej zabudowa pierzei południowo-zachodniej placu, w centrum bryła budynku straży i policji. Gmach ten powstał wedle projektów Józefa Chrzanowskiego w latach 1887-1889. W 1890 roku Eugeniusz Oraczewski sporządził projekt jego rozbudowy o teatr miejski, niezrealizowany. Obecnie nie istnieje. / *Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F.96634.* 205
12. Jarmark na konie w Kaliszu, reprodukcja fotografii z 1896 roku, przedstawiającej północno-zachodnią część Placu św. Mikołaja, widoczny targ koński i urywająca się zabudowa w centrum zarys budynku odwachu wojskowego. / *Tygodnik Ilustrowany 1896.* 206
13. Fotografia z około 1890 roku, widok promenady spacerowej w Alei Józefiny, od mostu trybunałskiego w stronę ogrodu publicznego. / *Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F96609.* 207
14. Ogród miejski w Kaliszu został w latach 1880-1900 gruntownie przebudowany ze środków miejskich i zbiorów publicznych, na podstawie działań Komitetu Parkowego przy magistracie, wedle koncepcji Edmunda Jankowskiego, przy udziale gubernatora Michała Piotrowicza Daragana. Częścią regulacji ogrodu była przebudowa układu drogowego, budowa oranżerii, cieplarni, tarasów widokowych, sztucznych ruin, budowa nowego parku na terenach za spalonym w 1858 roku teatrem i ustawienie rzeźb rodzajowych. Na reprodukcji widok jednej z nich – tzw. „Sandalarki”, zamówionej w fabryce Ernst March Tonwarenfabrik w Charlottenburgu koło Berlina. Pocztówka, na podstawie zdjęcia z około 1900 roku. / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/5532.* 208
15. Widok rzeki Prośny od mostu z Alei Józefiny do parku w kierunku wschodnim, w oddali widoczne łaźienki kąpielowe. Po prawej stronie tereny przyszłej, nowej części parku, otwartej wraz z teatrem w 1900 roku. Reprodukacja zdjęcia z około 1890 roku. / *Biblioteka Narodowa, zbiory pocztówek i fotografii, online (Polona), Album fotografii Kalisza, sygn. F.96609.* 209
16. Reprodukacje fotografii M. Raczyńskiego, przedstawiających rysunkowe wizualizacje projektu teatru miejskiego w Kaliszu autorstwa Józefa Chrzanowskiego, widok fasady frontowej i bocznej (północnej), opublikowane w roku 1896. / *Echo Muzyczne, Artystyczne i Teatralne 1896.* 210

17. Gazetowa reprodukcja fotografii z podpisem „Teatr w Kaliszu” z lata 1898 roku, z widocznym budynkiem teatru miejskiego w budowie. Od strony północnej i wschodniej zdjęto już rusztowania, gotowe są elewacje, brak jednak nadal balustrad balkonów i loggi oraz ozdobnej kraty przy rzece. W tle widoczna zabudowa Alei Józefiny i most do parku, tzw. most teatralny. / *Wędrowiec* 1899. 211
18. Nowy teatr miejski w Kaliszu na krótko przed otwarciem, widok fotograficzny z lipca 1900 roku, wykonany z mostu teatralnego. Trwają jeszcze prace porządkowe wokół budynku, odbijającego się w wodach Prośny. / *Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103404.* 212
19. Niedatowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty budynku teatralnego, rysunki tuszem na kalce, dopiski ołówkiem. Podpisy w języku rosyjskim, podziałka. Arkusz No 1. W zbiorach archiwalnych zaklasyfikowane jako rzuty do projektu teatru w Kaliszu. W niniejszej książce jako wariant nr 1 etapu wstępnego. / *AGAD, zbiór kartograficzny, 495-212, arkusz 1. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.* 213
20. Niedatowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty 4-kondygnacyjnego budynku teatralnego, prawdopodobnie materiały do projektu teatru kaliskiego. Wariant No 1a. / *AGAD, zbiór kartograficzny, 495-212, arkusz 2. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.* 214
21. Niedatowane i nieopisane co do lokalizacji rzuty 4-kondygnacyjnego budynku teatralnego, prawdopodobnie materiały do projektu teatru kaliskiego. Wariant No 2. / *AGAD, zbiór kartograficzny, 495-212, arkusz 3. Dla czytelniejszej prezentacji rozcięty na dwie reprodukcje.* 215
22. Józef Chrzanowski, kaliski architekt gubernialny, rysunek wizualizacyjny fasady teatru miejskiego w Kaliszu, opublikowany 1896, powstały zapewne w 1894 roku. / *Tygodnik Ilustrowany* 1896. 216
23. Józef Chrzanowski, kaliski architekt gubernialny, rysunek wizualizacyjny bocznej elewacji teatru miejskiego w Kaliszu, opublikowany 1896, powstały zapewne w 1894 roku. / *Echo Muzyczne, Artystyczne i Teatralne* 1896. 217
24. Rzut rekonstrukcyjny parteru i pierwszego piętra (rysunek łączony, kondygnacje analogiczne) gmachu teatralnego otwartego w 1900 roku, eksponowany na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1925 roku. Widoczny podjazd, westybul, eksedrały korytarz łączony z 4 klatkami schodowymi, pomieszczenia dodatkowe, zaplecze techniczne, pomieszczenia pod sceną i widownią i dwie dodatkowe klatki schodowe w części wschodniej. Od wschodu (na górze) segment dobudowany w latach 1901-1902, przylegający do zascenia / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/71.* 218
25. Rzut rekonstrukcyjny drugiego piętra teatru kaliskiego, jak w reprodukcji nr 24. Widoczne foyer na wysokości drugiej kondygnacji, widownia, scena, galeria i pomieszczenia wokół sceny. / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/71.* 219
26. Przekrój poprzeczny przez gmach na wysokości proscenium, rekonstrukcja z 1925 roku (jak przy reprodukcjach 24-25). / *Dział Historii, sygn. MOZK/H/71.* 220
27. Fotografia teatru miejskiego sprzed otwarcia, lato 1900 roku. / *Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103404.* 221
28. Nowy teatr miejski w Kaliszu na krótko przed otwarciem, widok elewacji północnej, lipiec 1900 roku. Choć układ funkcjonalny jest nadal czytelny w bryle, tak wyraźne jest niefortunne „spłaszczenie” kompozycji wskutek zmian w projekcie realizacyjnym. / *Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiór Ikonograficzny i Rysunku Polskiego, sygn. DI 103715.* 222
29. Zestawienie ukazujące różnice między projektem opublikowanym w 1896 roku w prasie, a wersją zrealizowaną do 1900 roku. / *Montaż MG z reprodukcji nr 28 i 22.* 223
30. Architektura teatru kaliskiego, detale: ryzalit frontowy, zwieńczenie ryzalitu klatki schodowej, lukarny. / *Montaż wycinków z fotografii nr 27.* 224

31. Zbliżenie na rozwiązanie kompozycyjne ryzalitu północnej klatki schodowej, widoczne jasnokamienne malowanie elewacji w kontraście z ciemnobrazową stolarką okienną. Kapitele pilastrów i płyciny ornamentalne z pracowni Floriana Harnysza. Nad oknem doświetlającym schody lampa elektryczna od AEG. / *Fragment fotografii z reprodukcji nr 28.* 225
32. Architektura teatru kaliskiego, detale: obramienia okienne, ryzalit klatki schodowej, skrzydło techniczne przy scenie, płycina w 'fartuszkach', boniowania. / *Montaż wycinków fotografii nr 27.* 226
33. Ciąg dalszy zbliżeń na detale. Metaloplastyka: motyw ognia wiecznych/latarnie sławy, na zwieńczeniach szybów wentylacyjnych nadscenia, balkon z balustradą na wzorach osiemnastowiecznych (kratki regencyjne, liście akantu), kraty w oknach parteru, obudowy ochronne dachu, lampa podjazdu, krata przy rzece od Alfreda Milkego. / *Wycinki fotografii nr 27.* 227
34. Zbliżenie na fragment nadscenia i ostatniej kondygnacji widowni, z figurą Viktorii (Sławy) z fabryki Charlottenburskiej (1899). / *Wycinek fotografii nr 27.* 228
35. Rzeźby Viktorii wedle J.Ch. Raucha, fotografia z katalogu firmy E. Marcha. / *Ernst March's Thonwarenfabrik, Charlottenburg b. Berlin, Sammlung photographischer Abbildungen von Vasen, Kandelabren, Fontanen, Taufstein, Statuen, Bauornamenten usw. Bd 1-5. Berlin 1880-88; Reprodukcyj z zbiorów Ofen- und Keramikmuseum w Velten.* 229
36. Detale: rzeźby na tarasie przy foyer, 'trzymające' lampy elektryczne. / *Wycinek fot. 28.* 230
37. Unikatowa fotografia z około 1935 roku, przedstawiająca przejście z widowni do południowo-zachodniej klatki schodowej [flankującej segment z foyer] na wysokości pierwszego piętra. Widoczna zachowana balustrada metalowa schodów i elementy pierwotnego (?) wystroju – pilaster, gzymsy, kolorowe pola malowania ścian. Widoczny proces przebudowy/odbudowy teatru, z dostawieniem nowych segmentów (wykute przejście, zmieniony kształt klatki schodowej). / *APK, Spuścizna Tadeusza Martyna, sygn. 1425, s. 6.* 231
38. Fotografia z okresu budowy nowych wnętrz teatru w latach 1935-1936, wykonana zapewne przez architekta Witolda Wardęskiego, widok ze sceny na widownię. Adaptacja pierwotnych murów teatru z wstawieniem nowych balkonów, na dole widoczna przestrzeń obecnego westybulu i foyer pod widownią. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-4.* 232
39. Nie są niestety znane żadne fotografie wnętrz kaliskiego teatru sprzed spalenia w 1914 roku, ale w charakterze ilustracji 'zastępczej' występuje tu widownia Teatru Nowości w Warszawie (otwartego w 1901 roku) o podobnych wymiarach. Reprodukcyj zdjęcia z epoki. / *B. Król-Kaczorowska, Teatry Warszawy. Budyńki i sale w latach 1748-1975, Warszawa 1986.* 233
40. Wycinek reprodukcji fotografii nr 37, detale oryginalnego wystroju – balustrady schodów, podziały architektoniczne ścian, tynkowane i malowane. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-3.* 234
41. Wnętrze dawnego foyer spalonego w 1914 roku teatru, już po zakończeniu 'oczyszczenia' z pierwotnego wystroju architektonicznego. Fotografię wykonano około 1935 roku w trakcie prac adaptacyjnych. Widok ściany południowo-wschodniej foyer na wysokości pierwszego i drugiego piętra. Czytelne oryginalne mury z przemurowaniami i skuciami, z wciąż zachowanymi śladami pilastrów i fasety. Po lewej widoczna szyna żelazna podestu dawnych, neorokokowych schodów łączących drugie piętro bezpośrednio z foyer. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-2.* 235
42. Schematyczny plan widowni teatru kaliskiego wedle wydawnictwa z epoki. / *Kaliszanin Kalendarz Kaliski na 1902 rok, Kalisz 1902.* 236
43. Tło porównawczo-historyczne. Elewacja główna Opery Drezdeńskiejsz projektu zespołu Semperów. / *G. Baranovskij, Arhitekturańa ěnciklopediã vtoroj poloviny XIX veka, t. 3, Vystavki, zrelia, sport i t. p., Sankt Petersburg 1903 [dalej: Baranovskij 1903].* 237
44. Opera Drezdeńskiejsz, przekrój podłużny. / *Baranovskij 1903.* 237

45. Opera Paryska proj. zespołu Charlesa Garniera, otw. 1875, przekrój podłużny. Niewątpliwie wzór stołecznego, monumentalnego teatru operowego, z racji pozycji Paryża i kultury francuskiej wyznaczający wzorzec kulturowy teatru burżuazyjno-dworskiego około 1900 roku. / <i>Baranovskij 1903.</i>	238
46. Opera Paryska, przekrój poprzeczny. / <i>Baranovskij 1903.</i>	238
47. Opera Paryska, detal rysunkowy elewacji od Placu Opery. / <i>Baranovskij 1903.</i>	239
48. Opera Paryska, rysunkowe detale opracowania architektonicznego. / <i>Baranovskij 1903.</i>	240
49. Jak wyżej. Zwraca uwagę podjęcie niektórych z tych elementów w projekcie teatru kaliskiego. / <i>Baranovskij 1903.</i>	241
50. Z projektu teatru Opery Cesarskiej dla Sankt Petersburga, wizualizacje elewacji głównej i tylnej projektu Wiktora A. Szrettera, 1896 rok / <i>Baranovskij 1903.</i>	242
51. W. A. Szretter, rysunek elewacji głównej do projektu Opery Cesarskiej w Sankt Petersburgu, niezrealizowanej, 1896 rok. / <i>Baranovskij 1903.</i>	243
52. Reprodukcyjne projekty konkursowych teatrów zimowego w Lublinie, wizualizacja rysunkowa II nagrody na górze (Stefan Szyller, Antoni Jasierczyk-Jabłoński i Hieronim Ossuchowski) oraz fasada z I nagrody (Karol Kozłowski). / <i>Reprodukcja za: S. Kruk, Życie teatralne Lublina (1782-1918), Lublin 1982.</i>	244
53. Zestawienie różnych rysunków projektowych teatrów dla miast rosyjskich z lat 1879-1899. Od góry, od lewej: Opera Petersburska (1896), Niżny Nowogród, teatr miejski (1895), Kijów, teatr miejski (1897), Tyfilis, teatr miejski (1879), Nowogród, teatr miejski (1881), Charków, Dom Ludowy (1899), Irkuck, teatr miejski (1893), Petersburg, Dom Ludowy (1899), Rybińsk, teatr miejski (1880). / <i>Zodcij 1901.</i>	245
54. Pocztówka z około 1900 roku, z widokiem teatru miejskiego w Samarze proj. Michała Cziczagowa z lat osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku. / <i>Wikimedia Commons.</i>	246
55. Pocztówka z około 1900 roku, widokiem teatru miejskiego w Niżnym Nowogrodzie projektu W. A. Szrettera z lat dziewięćdziesiątych dziewiętnastego wieku. / <i>Wikimedia Commons.</i>	247
56. Teatr miejski w Irkucku, fasada, wedle projektu konkursowego W. A. Szrettera z 1894 roku. / <i>Zodcij 1901.</i>	248
57. Teatr miejski w Irkucku, przekroje poprzeczne przez widownię i scenę, proj. W. A. Szretter. / <i>Baranovskij 1903.</i>	249
58. Teatr miejski w Irkucku, rzuty kondygnacji, proj. W. A. Szretter. / <i>Baranovskij 1903.</i>	250
59. Teatr miejski w Irkucku, fotografia z ok. 1900 roku. / <i>Wikimedia Commons.</i>	251
60. Nowy teatr rosyjski (tzw. 'drugi teatr miejski') w Rydze, proj. August Reinberg, fotografia z ok. 1900 roku. / <i>Zodcij 1904.</i>	252
61. Projekt Domu Ludowego w Charkowie, I nagroda konkursowa, widok wizualizacji i rzut parteru z teatrem, czytelnia, pomieszczeniami obsługi i restauracją, 1899 rok, zrealizowany ze zmianami. Domy Ludowe stanowiły nowe, interesujące zadanie architektoniczne w Rosji ok. 1900 roku. / <i>Zodcij 1899.</i>	253
62. Zestawienie szkiców rzutów teatru operowego nadesłanych na konkurs Cesarskiego Stowarzyszenia Architektów w Sankt Petersburgu, 1897. / <i>Zodcij 1897.</i>	254
63. Zwycięski projekt konkursowy Teatru Rosyjskiego i Domu Rosyjskiego w Warszawie, na rogu ulic Pięknej i Alej Ujazdowskich, 1905, niezrealizowany. / <i>Zodcij 1905.</i>	255
64. Widok teatru miejskiego w Krakowie, projektu Jana Zawiejskiego, otwartego w 1893 roku, fotografia z ok. 1900 roku. / <i>Wikimedia Commons.</i>	256

65. Fasada Teatru Polskiego w Poznaniu, projektu Stanisława Hebanowskiego, otwartego w 1875 roku, stan obecny. / *Wikimedia Commons*. 257
66. Teatr miejski w Białej (Bielitz, ob. Bielsko-Biała), proj. Emila von Förstera, budowa 1889-1890; fotografia współczesna. / *Makary Górzniński*. 258
67. Teatr Wielki Fryderyka Sellina w Łodzi przy ulicy Aleksandrowskiej, projektu Adolfa Zeligsona, otwarty w 1901 roku, fotografia z epoki. Obecnie nie istnieje. / *Fotopolska.eu*. 259
68. Teatr miejski w Brombergu (Bydgoszczy), zbudowany w latach 1895-1896 wedle projektu Heinricha Christiana Seelinga, fotografia z lat międzywojennych. Obecnie nie istnieje. / *Wikimedia Commons*. 260
69. Michał Piotrowicz Daragan, gubernator kaliski w latach 1883-1902. / *Kaliszanin Kalendarz Kaliski na rok 1902*. 261
70. Aleksander Bagration Imeretyński, generał-gubernator warszawski w latach 1897-1900. / *Wikimedia Commons*. 262
71. Zdjęcie grupy jubileuszowej Ogniowej Straży Ochotniczej w Kaliszu, opublikowane w 1904 roku, a wykonane w końcu dziewiętnastego stulecia. Od lewej siedzą: architekt gubernialny Józef Chrzanowski, przemysłowiec Wilhelm Fulde, przemysłowiec Emil Repphan, wydawca i drukarz Bronisław Hindemith. Od lewej stoją: Gustaw Rudolf, przedsiębiorca i właściciel teatrzyków ogródkowych Neuman Goliński, lekarz Edward Dreszer, przedsiębiorca i właściciel firmy rzeźbiarsko-sztukatorskiej Florian Harnisz, Fabian Goliński, Ferdynand Kuttner. Na portretach od lewej: były dyrektor straży i prezydent Kalisza Mieczysław Grąbczewski, na środkowym portrecie założyciel straży i właściciel hotelu Wiedeńskiego w Kaliszu Robert Pusch, na prawym portrecie przemysłowiec Oswald Schnier, były dyrektor straży. / *Tygodnik Ilustrowany 1904*. 263
72. Pomnik cara Aleksandra II w Kaliszu, zbudowany wedle projektu Józefa Chrzanowskiego z brązowym popiersiem Matwieja Czyżowa, odsłonięty w 1900 roku przez gubernatora Daragana i księcia Imeretyńskiego przed gmachem Sądu Okręgowego w Alei Józefiny, na zamknięciu osi ulicy Sukienniczej. Widok od północy, fotografia z ok. 1900 roku, autorstwa znanego kaliskiego fotografa, Wincentego Boretiego. / *Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Fototeka TonZP, sygn. 4 835R.* 264
73. Widok pomnika i okolicznej zabudowy w kierunku zachodnim, wykonany od północnego-wschodu, ok. 1910 roku, pocztówka. / *MOZK, Dział Historii*. 265
74. Teatr miejski widziany z dachów kamienic przy Alei Józefiny, w otoczeniu dzielnicy parkowej i nowego parku (obecnie tereny cmentarza Armii Radzieckiej). Pocztówka na bazie fotografii z około 1900 roku. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G139*. 266
75. Gmach ratusza kaliskiego, wzniesiony na Głównym Rynku w latach 1887-1891 wedle projektu Józefa Chrzanowskiego i Eugeniusza Oraczewskiego, zniszczony w 1914 roku, nie istnieje. Fotografia Wincentego Boretiego. / *Reprodukcja użyta przez Mariusza Hertmanna ze zbiorów rodziny Liszewskich w Kaliszu*. 267
76. Pałac Aleksandra i Elizawieży hrabiów Belzig von Kreutz w majątku donacyjnym Kościelec Kolski zbudowany w latach ok. 1888-1890 wedle projektów Józefa Chrzanowskiego i Eugeniusza Oraczewskiego, z grupami rzeźbiarskimi z pracowni Rotha w Kaliszu oraz płafonami freskowymi autorstwa kaliskiego malarza Augusta Bertelmanna, zachowany, istniejący ze zmianami jako Zespół Szkół Plastycznych w Kole z siedzibą w Kościelcu. Odbitka fotografii z 1910 roku. Po lewej widoczny pomnik pierwszego donatariusza Kościelca jako dóbr rządowych, generała Gwalberta Cypriana von Kreutz. / *Archiwum prywatne Aleksandra van Assendelft*. 268

77. Kalisz, mapa stanu zabudowy na rok 1900, opracowanie Autora. Kolorem żółtym oznaczono zabudowę mieszkaniowo-usługową, czerwonym budynki rządowe i miejskie, fioletowym fabryki, różowym obiekty sakralne, brązowym wille, granatowym koszary. Zaznaczenia jasnozielone – ogrody niepubliczne. Ciemnozielone – ogrody publiczne. Widoczna dzielnica parkowa z gmachem nowego teatru na zamknięciu Alei Józefiny i nową częścią parku z przystanią wioślarską. / *Opracowanie autora*. 269
78. Dodatek Ilustrowany do no 169 „Gazety Kaliskiej”, recto. / *Gazeta Kaliska 1900*. 270
79. Jak wyżej, verso. / *Gazeta Kaliska 1900*. 271
80. Widok teatru miejskiego od strony nieruchomości Koryckich, od południowego-zachodu. Fotografia z 1904 roku, opublikowana w albumie pamiątkowym z Kalisza, wydanym na rzecz Damskiego Oddziału Rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Kaliszu. / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/2051/23*. 272
81. Fotografia przedstawiająca ujęcie rozbudowanego w latach 1901-1902 gmachu teatru, z jeszcze nieotynkowaną dobudówką przy zasceniu. / *A. Janowski, Wycieczki po kraju, t. 4, Na szlaku nowej kolei: Warszawa-Lódź-Kalisz, Warszawa 1903*. 273
82. Pocztkówkowe „pozdrowienie z Kalisza”, zdjęcie wykonane między 1902 a 1914, z nową częścią teatru już po otynkowaniu. / *Ferrer Collection*. 274
83. Malowniczy widok gmachu teatru, wykonany z ogrodu miejskiego między 1902 a 1914, z ujęciem bryły od północnego-wschodu. Wyeksponowana elewacja północna i nowe skrzydło z osobnym wejściem. / *Reprodukcja za: Kalisz Czasem Malowany, online*. 275
84. Ujęcie fotograficzne wykonane po sierpniu 1914 roku przez zakład Raczyńskiego w Kaliszu, z widokiem gmachu spalonego teatru od strony parku, od wschodu. / *APK, Spuścizna Tadeusza Martyna, sygn. 34*. 276
85. Perspektywa widokowa na teatr z nowej części parku, otwartej równocześnie z siedzibą sceny. Aleja łączyła teatr z przystanią wioślarską. / *Ferrer Collection*. 277
86. Nieistniejąca przystań letnia Kaliskiego Towarzystwa Wioślarskiego (dawniej Kaliskiego Oddziału Cesarskiego Towarzystwa Ratowania Tonących), projektu Józefa Chrzanowskiego, zbudowana w latach 1898-1900, widok z Łęgu Rypinkowskiego, od południowego-wschodu. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztkówek Działu Zbiorów Specjalnych, Kolekcja Eligiusza Kor-Walcza*. 278
87. Malowniczy widok na Prosnę i kaliską dzielnicę parkową, w tle po lewej teatr miejski, w centrum zabudowa Alei Józefiny i dach kościoła pofranciszkańskiego. Fotografia z lat 1902-1914. / *Zbiory Mirosława Kupczyka*. 279
88. Unikalne zdjęcie, przedstawiające przystań wioślarską i pawilon restauracyjny „Przystań” od strony parku, po lewej widoczny słup latarni miejskiego oświetlenia gazowego. Obiekty nieistniejące. Fotografia ok. 1905. / *Ferrer Collection*. 280
89. Most teatralny, łączący Aleję Józefiny i teatr z tzw. „wielkim parkiem”, czyli najstarszą częścią ogrodu publicznego. Pocztkówka sprzed 1914 roku. / *Biblioteka Narodowa, zbiory fotografii i pocztówek, online (Polona), sygn. Pocz. 20684*. 281
90. „Pozdrowienie z Kalisza” z popularnymi motywami z miasta i parą mieszkańców podkaliszkich wsi w strojach ludowych. / *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddział Kalisz, zbiory online*. 282
91. „Kalisz”, pocztówka wieloobrazkowa z dopisanym tekstem pozdrowień; na reprodukcjach od góry ratusz i teatr. / *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, Kolekcja Pocztkówek Działu Zbiorów Specjalnych, sygn. G283*. 283
92. Widok Alei Józefiny w Kaliszu od pomnika Aleksandra II w stronę teatru miejskiego, zdjęcie z około 1912-1914 roku. Widoczna nowa zabudowa bulwaru, w tym wielkomiejska kamienica Reinów z kinem „Oaza” w podwórzu (po prawej, obok Sądu Okręgowego). / *MOZK, Dział Historii, sygn. MOZK/H/351*. 284

93. Śródmieście Kalisza około 1914 roku, rekonstrukcja zabudowy w opracowaniu Autora, 285
legenda jak przy poprzedniej mapie, nr 77. Widoczne zmiany w rejonie Alei Józefiny i nowy park (tzw. park wystawowy z 1912 roku, proj. Franciszka Szaniora). Oznaczenia na planie: 1 – teatr miejski; 2 – kinematograf „Oaza”, 3 – stereoglob na ul. Sukienniczej, 4 – Teatr Letni Wypiszczaków, 5 – cukiernia parkowa, 6 – restauracja i ogród rozrywkowy „Przystań”, 7 – dawny teren Kaliskiego Towarzystwa Cyklistów i cyrków letnich z posesją Daragana przy teatrze, 8 – dawny Hotel Polski z kinem, 9 – wrotnisko Casino, następnie Palace Theatre Junoda, 10 – Stowarzyszenie Rzemieślników Chrześcijan im. Św. Józefa, 11 – Kaliskie Towarzystwo Muzyczne. / *Opracowanie autora.*
94. Teatr po zniszczeniach wywołanych podpaleniem przez wojska niemieckie w sierpniu 1914 roku, pocztówka z okresu I wojny światowej. Widoczne spalone foyer i widownia, ale świetnie zachowane pozostałe elementy i architektura zewnętrzna. / *Kolekcja Mirosława Kupczyka.* 286
95. Rozbiórka części teatru miejskiego, początek przebudowy i rozbudowy wedle projektu Czesława Przybylskiego, fotografia z około 1919 roku. / *Reprodukcja za „Stary Kalisz.pl”, online.* 287
96. Wnętrze widowni w czasie odbudowy, około 1935 roku. Widoczne mury dawnego teatru (do drugiego piętra) i nowa nadbudowa. Zachowano układ balkonów (ale bez łóż) i łóż prosceniowych. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-3.* 288
97. Zdjętą z teatru rzeźbę Victorii „Sławy” ustawiono na skwerze przy wschodniej elewacji odbudowanego teatru, gdzie dotrwała do okresu okupacji hitlerowskiej. Jej dalsze losy pozostają nieznane. / *Fotografia ze zbiorów Macieja Błachowicza, reprodukcja.* 289
98. Podobny los jak Victorię rauchowską czekał figury dwóch gryfów. W latach międzywojennych stały się częścią aranżacji wschodniego tarasu między teatrem a przekształconym parkiem. Zniknęły w czasie ostatniej wojny światowej. / *Ze zbiorów Magdaleny Greberskiej, reprodukcja używana przez Macieja Błachowicza.* 290
99. Częściowo zachowała się natomiast krata ozdobna, oddzielająca taras teatralny od Prosny. Choć uszkodzona i wymagająca renowacji, jest bodaj jedynym elementem, jaki w otoczeniu teatru nie zmienił się od lata 1900 roku. / *Fotografia M. Górzyński.* 291
100. Zdjęcie z okresu przebudowy gmachu wedle projektów Czesława Przybylskiego, dokumentujące proces transformacji wschodniej dobudówki z lat 1901-1901, którą adaptowano do nowego projektu. / *APK, Spuścizna Witolda Wardęskiego, sygn. 22-1.* 292
101. Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu współcześnie, widok od strony starej części ogrodu miejskiego. / *Fotografia M. Górzyński.* 293
102. Współczesna fotografia lotnicza kaliskiego śródmieścia. W panoramie dawnej wyspy staromiejskiej widoczny międzywojenny gmach ratusza, a na górze zdjęcia teatr, w którego murach znajdują się pozostałości gmachu otwartego latem 1900 roku. / *Ze zbiorów firmy: Fotograf Babina 4 w Kaliszu.* 294